

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ**

Р.РАСУЛОВ, С.АТИЯЗОВ

**ЎЗБЕК ТИЛИ
ФЕЪЛЛАРИНИНГ
МАЪНО ТУЗИЛИШИ**

ТОШКЕНТ – 2012

Монографияда ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг маъно тузилиши - маъно таркиби ҳақида фикр юритилади. Феъл маъноси таҳлил қилиниши натижасида унинг таркибий қисмлари, мантикий бўлаклари (семалари) аниқланади ва шу асосда феъл маъноси изоҳланади. Иш тилшунослар, олий ўқув юр்தларининг талабалари - бакалавр ва магистрантлари учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: филология фанлари доктори, профессор
Ҳ.Ғ.Неъматов

Такризчи: ЎзР ФА академиги, филология фанлари
доктори, профессор А.Ҳожиёв

Монография Низомий номидаги ТДПУ илмий кенгашининг
2005 йил 29 сентябрдаги 2-сонли қарорига кўра нашрга тавсия
этилган.

© Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети

КИРИШ

Тилнинг имконият сифатида нутқда рўёбга чиқиши, нутқ орқали воқе бўлиши - тил ва нутқ диалектик муносабати сўзда — тил ва нутқ бирлигида амалга ошади. Демак, тил нутқ орқали, нутқ эса тил бойлиги (материали) орқали намоён бўлади. Тил бойлиги, асосан, сўз (лексема)лар бўлиб, улар шакл ва мазмун томонига - товуш ва маъно таркибига эгадир. Сўз ўзининг ана шу энг муҳим икки томони билан ижтимоий-амалий, илмий қийматга эга бўлади.

Сўзнинг семантик тузилиши (структураси) бевосита маъно (семема) билан боғланади. Чунки семантик қурилишга эга бўлмаган маъно йўқ. Ҳар бир маъно семантик тузилишига, таркибига кўра «баҳоланади». У муайян сўзнинг мазмун томонини ҳосил қилиб, ўз товуш асоси - ифода томони билан биргаликда, бир бутун ҳолда тил ва нутқда муайян вазифа бажаради. Аниқроғи, маъно рухий моҳият — онг ходисаси сифатида ўзининг ташқи (экстралингвистик) асосига эга. Ҳар бир мустақил маъноли сўз асосини ҳосил қилувчи объектив борлик предмет, нарса - ходисалари ўзининг табиий тузилишига, қурилиш аъзоларига эга бўлиб, уларнинг ҳар бири тилдаги (лисоний) номида - тил бирлиги (сўзда) сўз маъносида акс этади.

Сўзнинг маъноси, маъно таркиби муайян мантикий булаклардан, таркибий қисмлар (семалардан) ташкил топади. Бу мантикий, таркибий қисмлар сўз маъносини шакллантириб, ҳар бир маънонинг алоҳида тил «бирлиги» сифатида мавжудлигини таъминлайди. Сўз маъносининг таркибий қисмлари нутқда муайян хабар (дарак) ташийди. Демак, сўз маъносининг кичик мантикий, таркибий қисмлари ўзаро барқарор бутунлик (система) муносабатида бўлиб, маънонинг нутқий «ифодаси» сифатида хизмат қилади.

Сўзнинг маъно таркибини (тузилишини) ўрганиш, таҳлил қилиш сўз маъносининг мантикий булаklarини аниқлаш, таркибий қисмларининг хилларини белгилаш, ҳар бир семанинг маъно (семема) таркибигаги ўрни, аҳамиятини ёритиш, бошқа семаларга бўлган муносабатини очиш - маънолар орасидаги мантикий алоқани топиш (семантик синтагмани ҳосил қилиш) - шунга кўра сўзларнинг ўзаро парадигматик ва синтагматик муносабатларга киришиш, сўзлар

каторини тузиш, парадигматик муносабатдаги сўзларни бир-биридан фарқлаб турувчи семаларни аниқлаш, топиш имконини беради. Бунинг натижалари эса семасиология, лексикография, лексикология, умуман, тилшуносар учун катта илмий-амалий аҳамиятга эга. Шунга кўра ўзбек тилидаги феълларнинг, жумладан, ҳолат феълларининг маъно тузилишини, таркибини алоҳида ўрганиш ғоят муҳимдир.

Ҳолат феълларининг маъно таркибини белгилашда, асосан, лингвистик - семантик назарияга - унинг дифференциал - семантик таҳлил қилиш усулига суяндиқ. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, ушбу сўз маъносини таркибий қисмларга ажратиб ўрганиш усули (компонент таҳлил усули) маънонинг таркибини, тузилишини аниқлашда энг асосий ва қулай усуллардан биридир.

Дифференциал - семантик усул ёрдамида ҳолат феълларининг маъно таркибини таҳлил қилишда муштарак (архисема), бирлаштирувчи (интеграл) сема ва фарқловчи {дифференциал} сема тушунчаларидан фойдаландиқ. Бу семалар маънонинг (семеманинг) таркибини ўрганишда семантик ўлчов вазифасини бажаради. Бинобарин, ҳолат маъносига эга сўзларни аниқлаш ва изохлаш учун айни сўзларнинг маъно таркибидаги семаларни моҳиятига кўра: муштарак сема, бирлаштирувчи сема ва фарқловчи семаларга бўлдиқ. Улар асосида ҳолат маъноли феълларни изохладиқ. Муштарак, бирлаштирувчи ва фарқловчи семалар моҳият этиборига кўра ўзига хосдир. Улар ўзига оид сўз маъноларини тилда ҳам, нутқда ҳам изохлайди, «баҳолайди».

Шунини таъкидлаш лозимки, сўзнинг маъно таркибидаги муштарак, бирлаштирувчи ва фарқловчи семалар маъно (семема)нинг оддий миқдорий йиғиндисидир эмас, балки сўз маъносининг таркибида ўзига хос система ва структурани ташкил қилиб, тилнинг (нутқнинг) алоқа - аралашув вазифасини бажариши учун хизмат қилади. Муштарак сема асосида ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг семантик майдони ҳосил бўлади. Аниқроғи, айни феъллар маъносининг муштарак семаси «ҳолат» бўлиб, у бундай феълларни бир катта доирага киритади. Яъни муштарак сема сўз маъносининг моҳиятини ифодалайди.

Бир мантикий синфга кирувчи предметларда ҳар бирининг умумий ва алоҳида белгилари бўлганидек, маъноси «ҳолат» муштарак семали феълларда ҳам фарқловчи семалар мавжуд. Чунки феъллар фарқловчи семалари билан аниқ мантикий ифодага, умумийликдан нисбий ажралашга эгадир.

«Ҳолат» муштарак семали феъллар фарқловчи семадан бошқа семага ҳам эга бўлади. Бу сема «ҳолат» муштарак семали феълларнинг маълум гуруҳлари учун умумий. Бундай семалар муштарак сема билан фарқловчи семалар ўртасида туради, муайян

хабар ташийди - бирлаштирувчи сема саналади. Бирлаштирувчи семалар ҳам нисбий мустақил бўлиб, фарқловчи семаларга нисбатан ҳам жихатдан кенг, яъни бирор лексик - семантик гуруҳ (ЛСГ)га кирувчи сўз маъноларига хос умумий хусусиятларни ўз ичига олади. Аммо бирлаштирувчи сема муштарак семага нисбатан ҳам жихатдан тор, чунки у фақат муайян кичик доирага хос сўз маъноларининг таркибий қисмлари билан боғланади. Муштарак сема эса сўз маъносининг ҳам жихатдан энг кенг, мазмунан бой мантикий бўлаги, чегарасидир. «Ҳолат» муштарак семали феълларнинг ҳар бир ички ЛСГи ўзига хос бирлаштирувчи семаларга эга бўлади.

Барқарор бутунлик (система) таркибидаги бирликларнинг ўзаро карама - қарши жуфтларга ажралиш қонунияти (дихотомия принципи)га кўра сўз маънолари даставвал умумий ва фарқли семаларга бўлинади. Умумий сема ўз ичида муштарак ва бирлаштирувчи семаларга ажралади. Бирлаштирувчи сема билан муштарак сема фарқловчи семага нисбатан умумий сема ҳисобланади. Бирлаштирувчи сема ҳам даставвал муштарак сема таркибида бўлиб, таҳлил натижасида ажратилади. Бир иккинчисига нисбатан қиёсан олинганда, ҳолат феъллар маъноси муштарак семасининг умумийлиги кенг бўлиб, ўзбек тили доирасида ҳолат феълларига хос муҳим сема саналади. Бирлаштирувчи семанинг фарқловчи семага нисбатан умумийлиги муштарак сема умумийлигига нисбатан иккинчи даражали ҳисобланади. Бирлаштирувчи сема ҳам муштарак семага ўхшаш, аммо ҳамма вақт ундан сўнг аниқланадиган, муштарак семанинг таъсир доирасини нисбатан торайтириб берадиган сема сифатида бирор ЛСГни ташкил қилувчи кичик барқарор бутунликларни белгилайди.

Фарқловчи семалар ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг мустақиллигини кўрсатувчи семантик белги сифатида хизмат қилади. Уларда сўз маъносининг ўзига хосликлари, ҳиссий-таъсирчан бўёғи, нутқий хосланиши акс этади.

Ҳар қандай умумийлик хусусийликдан, алоҳидалиқдан, уларнинг мантикий ички боғланишидан юзага келади ва вазиятга қараб хусусийлик орқали намоён бўлади, яшайди. Яъни ҳолат умумийлик сифатида, унга хос белги-хусусиятлар эса хусусийлик сифатида воқелашади. «Ҳолат» муштарак семали феълларнинг фарқловчи семаси ҳолат феълларининг мустақиллигини, алоҳидалигини таъминловчи, тил ва нутқ бирлиги сифатида изоҳланишига хизмат қилувчи сема ҳисобланади.

Шуни таъкидлаш керакки, сўз маъноларининг таркибий қисмлари (семантик компонентлари, семалари)ни миқдор жихатдан чегаралаш нисбийдир. Асосан, диққат - эътибор сўз маъносининг энг муҳим семаларига; маънони тил «бирлиги»

сифатида шаклантирувчи, нутқ фаолиятида фаоллигини таъминловчи семаларга, яъни фарқловчи семаларга қаратилади. Суз маъноларининг семалар таркибида эса фарқловчи семалар, одатда, биттадан ортиқ бўлади. Бундай ҳолларда текшириш манбаининг табиатидан, талабидан, мақсадидан келиб чиқиб, фарқловчи семалардан энг зарурийси, муҳими олинади, бошқаси имконият сифатида сакланади. Демак, ҳолат феълларининг маъно таркибидаги муҳим, зарурий фарқловчи семаларни аниқлаш мақсадга мувофиқдир.

Ҳолат феълларининг муштарак семаси «ҳолат» бирлаштирувчи ва фарқловчи семаларда равшанлашиб, аниқ изоҳга эга бўлади. Бирлаштирувчи ва фарқловчи семалар маънонинг аниқлик киритувчи мантикий бўлаклари, таркибий қисмлари сифатида муштарак сема билан диалектик боғлиқликни ташкил қилади, семантик системани шакллантиради.

Муштарак сема, бирлаштирувчи сема ва фарқловчи семаларнинг ифода воситалари асосида тузилган синтактик бирлик (конструкция)лар ҳолат феъли маъносининг изоҳи бўлади.

Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари маъносини таркибий қисмларга ажратиб ўрганиш натижасида бу семантик майдоннинг қуйидаги лексик-семантик гуруҳлардан ташкил топиши аниқланди:

1. Давомли ҳолат феъллари.
2. Ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феъллари.
3. Ижро ҳолати феъллари.
4. Ҳаракатнинг ҳолати феъллари.
5. Малака ҳолати феъллари.
6. Образли ҳолат феъллари.
7. Биологик ҳолат феъллари.
8. Физиологик ҳолат феъллари.
9. Психик ҳолат феъллари.

Бу лексик - семантик гуруҳларда «ҳолат» муштарак сема, «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «ҳаракат», «малака», «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» каби маъно бўлаклари эса бирлаштирувчи сема бўлади.

ДАВОМЛИ ҲОЛАТ ФЕЪЛЛАРИНИНГ

МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари сирасида давомли ҳолат ифодаловчи феъллар нисбатан кўп. Бундай феъллар чегараланмаган, вақт жиҳатдан тугалланиши ноаниқ бўлган давомий ҳолатни ифодалайди. Бунда давомийлик турли сабаблар асосида изоҳланади. Ҳолат феълларида ҳолатнинг давомли бўлиши, давомийлиги мантикий – фалсафий асосга эга. Чунки муайян ҳолатдаги нарса – предмет ўз ҳолатининг давомийлиги билан ҳам ажралиб туради. Давомийлик белгиси предмет ҳолатининг муҳим томонларидан бири сифатида изоҳланиши ва у вазиятга қараб, фаол бўлиши ёки юзага чиқишга тайёр турган имконият сифатида баҳоланиши мумкин. Бу ҳолда ҳам давомийлик предмет ҳолати билан бевосита боғлиқ, унинг муҳим томони, таркибий қисми бўлиб кузатилади. У ҳолат орқали юзага чиқади. Предмет, унинг ҳолати ва ҳолатнинг муайян ўринда содир бўлиши, айтиш жараён вақт жиҳатдан ҳам белгиланиши зарурий ва табиийдир. Чунки ҳар бир нарса – ҳодиса, ҳаракат, ҳолат ўрин ва вақт жиҳатдан белгиланиши мумкин. Демак, мавжуд ҳолатнинг тилда – феъл маъносида ифодаланиши ва бу ҳолат давомийлик хусусиятига эга бўлиши билан фарқланиши, давомийлик вақт билан ўлчаниб, нисбийлиги билан изоҳланиши муҳимдир. Бунда нисбийлик ҳолат давомийлигининг вақт жиҳатдан узок ёки қисқа бўлиши билан аниқланади. Айтиш мумкинки, ҳолат, мавҳум жараён сифатида, давомийлик белгисига кўра конкретлашади. Шундай қилиб, «ҳолат» муштарак семали ва «давомийлик» бирлаштирувчи семали феълларнинг фарқловчи семаларини аниқлаш, изоҳлаш мақсадга мувофиқдир. Давомли ҳолат феълларининг фарқловчи семаси турли мантикий ифодаларга эга. Булар:

а) «жойлашмоқ»: турмоқ, утирмоқ, ётмоқ, қолмоқ. Бу ҳолат феъллари қайд этилган мантикий ифодасига кўра кичик семантик гуруҳни ташкил қилиб, улар ушбу семаси асосида умумийликдан нисбий ажралади.

«Жойлашмоқ» ифодали маънога эга феъллар муайян ҳолатдаги инсон, ҳайвон ва предметнинг муайян ўринда (сатҳда) жойлашишига, сатҳ билан чегараланмаган давомий алоқага киришишига, шаклига кўра ўзаро фарқланади. Демак, бундай давомий ҳолат феъллари шахс ва турли нарса-предметларнинг муайян сатҳда муайян ҳолатда бўлишини ифодалайди. Аниқроғи, бундай ҳолларда «жойлашмоқ» мантикий ифодаси муайян сўз маънолари учун умумий бўлса, унга нисбатан хусусий бўлган сўз маънолари ушбу мантикий ифодага эга фарқловчи семани қандай «тушуниши»га, ўзида қандай

ифодалашига кура ўзаро ажралиб туради. «Жойлашмок» фарқловчи сема қуйидаги туб феълларда кузатилади:

Турмок¹ – тик ва оёққа таянган ҳолатда бўлмок: Булутларга ёндош осмон остида киприкдаги ёшдай турибди дорбоз (А.Орипов). Тешабой айвон устунига суяниб, узок турди (М.Исмоилий). Айик уни кўрдими-йўкми, қочмасдан бемалол турарди (Ғ.Жаҳонгиров).

Ўтирмок – қаддини тик тутиб, думғазага таянган ҳолатда бўлмок: Йиғилиш президиумида таниқли олимлар, конструкторлар, ёзувчилар вакиллари ўтирибди (Гулистон). Харсанг тош устида оёгини сувга ботириб, Умида ўтирибди (С.Аҳмад). Иккови ҳам индамай ўтираверди (Лайли ва Мажнун).

Ётмок – горизонтал жойлашган ҳолатда бўлмок: Мана бугун ҳам Мансур ўз ўртоғи Славка билан кирғоқда ётибди (Шухрат). Маст уйкуда ётган Мухайё эркаланиб ингради (А.Қаххор). Она тупрок оромда ётар (Зулфия).

Қолмок – ўз ўрнида жойлашган ҳолатда бўлмок: Супада ёлғиз қолдим (Н.Фозилов). Дадам қаяққа деганча қолаверди (А.Қаххор). Қалит хонада қолди (А.Иброхимов).

Лексикография нуктаи назаридан турмок, ўтирмок, ётмок, қолмок феъллари «ҳолат» ва «давомийлик» умумий семаларига ҳамда «тик ва оёққа таянган», «қаддини тик тутиб, думғазага таянган», «горизонтал жойлашган» ва «ўз ўрнида жойлашган» каби фарқловчи семаларга эга. Бу семалар сўз маъносининг мантикий, таркибий қисмларини (компонентларини) ташкил қилувчилар ҳисобланади. Бундай изоҳ лексикография нуктаи назаридан тўғри ва асосли. Аммо бу тартибдаги изоҳ сўзларнинг нутқ фаолиятида, нутқ бирлиги сифатида муайян вазифани бажариш талабига мувофиқ эмас. Юқоридаги таҳлилда фақат сўз маъноларининг таркибий қисмлари ажратилган. Улар ўзаро бири иккинчисининг келиб чиқиши учун асос бўлиши жиҳатидан мантикий алоқага, боғланишга эга. Аммо муштарак сема, бирлаштирувчи сема ва фарқловчи семаларни ифодаловчи феъл маънолари юқоридаги тартибда, яъни умумийдан хусусийга қараб, чегараланишда ўзаро семантик – синтактик боғланиш хусусиятига эга эмас. Уларнинг нутқ бирлиги сифатида изоҳланиши учун сўз маъносининг таркибий қисмларини ифода этувчи birlikлар (сўз ёки сўз бирикмалари) қуйидагича тартибда қайд этилиши лозим: турмок – «ҳолат», «давомийлик», «тик ва оёққа таянган» – «тик ва оёққа таянган ҳолатда бўлмок.

б) «жараён»: турмок, ётмок, ўтирмок, тунамок, қолмок. Бундай мантикий ифодага эга ҳолат феъллари шахснинг муайян ҳолатда, аммо

¹ Феълларнинг изоҳини беришда ўзбек тилидаги изоҳли ва таржима луғатларидан фойдаландик.

«ҳаракатчан» кўринишида бўлишини ифодалайди. Аини ҳолларда ҳам шахснинг муайян сатҳ, ўрин билан боғлиқлиги нисбатан давомий бўлади. Демак, ушбу ҳолат феълларида ифодаланган тушунча – жараён ҳам сатҳ билан боғлиқ ҳолда кузатилади. Бундай ҳолларда ҳам сатҳ ифодаловчи сўзлар, аввалги турдагидек, муайян каторда, сўзнинг муайян грамматик шаклида қўлланади, ўрин келишиги кўшимчаси билан шаклланади – нутқ бирлиги бўлади. «Жараён» ифодали феъл маънолари нутқда қуйидаги фарқловчи семалари орқали намоён бўлади:

Турмок – ўрнашиб кун ўтказган ҳолатда бўлмок: У қиз ҳам шу ётоқда турарди (О.Ёқубов). Улар бир гузарда туришарди (О.Мухторов). Мели амаки бундан уч ховли нарида турардилар (Ф.Мусаёнов).

Ётмок – маълум жараёнда кун ўтказган ҳолатда бўлмок: Аёз тунда молхонада ётардим (Қунларим). Бой бир хафта ўйида алаҳлаб ётади (С.Юнусов). Сергей ... госпиталда уч кун ётди (Ҳ.Фулом).

Ўтирмок – I. Маҳбуслиқда кун ўтказган ҳолатда бўлмок: Ҳозир шаҳар жандарм турмасида йигирмадан ортиқ киши ўтирибди (М.Исмоилий). Шўхлиги бошига етиб, бир-икки йил ўтириб чиқди (Р.Раҳмонов). II. Ўзлаштирмовчи сифатида кун ўтказган ҳолатда бўлмок. Адолатхоннинг қизи Умри уйида дарс тайёрлашга шариит бўлмагани сабабли олгинчи синфда икки йил ўтирибди (Ҳ.Назир).

Тунамок – тунни уйку билан ўтказган ҳолатда бўлмок: Азмидин кеча қайнатаси Салимбойникида тунади (Ҳ.Фулом). Шу болхонада тунади (Шухрат). Тоғда тунадим (О.Матжон).

Қолмок – илгаригидек кун ўтказган ҳолатда бўлмок: Яна ёлғиз қолдим (С. Аҳмад).

Демак, «жойлашмок» фарқловчи семали ҳолат феъллари шахс ёки предмет ҳолатининг нисбатан турғунлигини ифодалаши билан, «жараён» фарқловчи семали ҳолат феъллари эса шахс ҳолатининг нисбатан ҳаракатчанлигини аниқлаши билан ўзаро фарқланади.

в) «миқдорий»: икковлашмок, тўрттовлашмок. «Миқдорий» мантикий ифодасига эга ҳолат феълларида шахснинг (ҳолат ижрочисининг) бирдан ортиқлиги аниқланади. Бу ифода (миқдорий аниқлик) сўзнинг ўзаги маъносидан қайд этилади. Бундай ҳолат феълларидаги давомийлик вақт ва ўрин нуктаи назаридан аввалги турларга нисбатан ифодаланмаган бўлади. Бундай изох ҳам бевосита феълнинг ўзаги маъносидан келиб чиқади. Бошқача айтганда, мантикий-фалсафий жиҳатдан ҳар қандай предмет, жараён маълум вақтда, муайян ўринда бўлади. Ўрин ва вақт предмет ва ҳодисаларнинг яшаш усуллари, мавжудлик белгиларидир, Демак, бу белгилар миқдор хусусиятига эга давомий ҳолат феълларида кузатилиш даражасига кўра мавҳум, ноаниқдир. Улар муайян тил

бирликлари орқали ифодаланмаган бўлади.

«Миқдор» мантикий ифодали ҳолат феълларининг ўзига хослиги шундаки, бундай феъллар ўзакка - жамловчи сонга феъл ясовчи кўшимчанинг кўшилиб, феъл ясалишидан ҳамда нисбат аффиксининг кўшилишидан ҳосил бўлади. Демак, миқдорий ифодага эга давомий ҳолат феъллари ясама (мотивланган) феъл сифатида феълдан англашилган шахсни, унинг миқдор ва ҳолат белгисини ифодалайди. Масалан: Икковлашиб Шомансурни кирғоқ томон итаришди (Ф.Мусажонов). Тўрттовлашиб китобларни сандиқларга жойлашди (О.Ёкубов). Икковлашмоқ кўп ишлатилади. Тўрттовлашмоқ кам қўлланади, адабий тилга хос.

Шундай қилиб, ўзбек тилидаги ҳолат феъллари семантик майдонининг давомли ҳолат феъллари ЛСГи фарқловчи семасига кўра мустақил шакл ва мазмун томонига эга бўлади. Фарқловчи сема давомли ҳолат феълларининг нутқ бирлиги сифатида қўлланишини, муайян хабар, дарак ташишини таъминлайди.

ҲАРАКАТ НАТИЖАСИ БЎЛГАН ҲОЛАТ ФЕЪЛЛАРИНИНГ МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Ўзбек тилида ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феъллари нисбатан кўп кузатилади. Бу феълларда ифодаланган ҳолат бевосита ҳаракат натижасида юзага келади. Бинобарин, ҳаракат ва ҳолат ўзаро боғлиқ бўлиб, булар орасидаги боғланиш бири иккинчисидан келиб чиқиши, бири асос, иккинчиси асосланувчи эканлиги билан изоҳланади. Бунда ҳаракат фақат таянч нуктаси бўлиб қолмасдан, у бевосита ҳолатни юзага келтирувчи, унинг «туғилишида» бошланғич нукталлиги билан ҳам муҳимдир. Ҳолат эса ҳаракатнинг давоми, унинг ҳолатга ўтиши, яъни тўхташи натижасида ҳосил бўлиши билан ўзига хосдир. Айтилганларга кўра ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феъллари муайян микросистемани ташкил қилади. Ушбу ҳолат феъллари ЛСГи тўб ва ясама феъллардан иборатдир.

Шуниси муҳимки, ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларида ҳолатга муайян ҳаракатдан ёки бирор ҳолатдан ўтилади. Яъни ҳолатга ўтишда ҳаракат баъзан аниқ "кўринишга" эга бўлса, баъзан акси бўлади. Бунда ҳаракат ташқи таъсирига кўра яширинлиги, аммо аслида мавжудлиги билан муҳимдир. Бошқача айтганда, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш ҳам аслида ҳаракат натижасида юз беради. Демак, ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феъллари ҳаракатнинг намоён бўлишига, моҳиятига кўра:

а) ҳаракатдан бира тўла ҳолатга ўтишни ифодаловчи ва

б) ҳаракат натижасида бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтишни ифодаловчи турларга ажратилади.

"Ҳолат" муштарак семали, "ҳаракат натижаси" бирлаштирувчи семали ҳолат феълларининг "ҳаракатдан бира тўла ҳолатга ўтиш" мантикий ифодаси фарқловчи сема бўлиб хизмат қилади. Ҳаракатдан бира тўла ҳолатга ўтишни ифодаловчи ҳолат феълларида предмет, баъзан шахснинг муайян ҳаракатдан тезда, бирдан ҳолатга-ҳаракатсиз вазиятга ўтиши англашилади. Албатта, бунда шахс ёки предметнинг ҳаракатсиз кўриниши доимий эмас, балки нисбийдир. Ҳолат белгисига эга предметда ҳаракат нисбатан турғун бўлади, имконият сифатида сақланади.

Ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларининг ҳаракатдан бира тўла ҳолатга ўтиши маълум вақтда ва муайян ўринда содир бўлади. «Ҳаракатдан бира тўла ҳолатга ўтиш» фарқловчи семаси шу мантикий бўлак(қисм)ни ўзида ташувчи: тўхтамоқ, тинмоқ, тинчимок, сўнмоқ, ўчмоқ, тамомламоқ, ўрнашмоқ каби ҳолат феълларида мавжуддир. Ушбу фарқловчи сема гапда муайян нутқ бирликлари орқали ифодаланиб, маъно доираси «тораяди». «Ҳаракатдан бира тўла ҳолатга ўтиш» мантикий ифодаси алоқа-аралашув нуктаи назаридан аниқ изоҳланишига кўра миқдоран чегараланмаган бўлади:

Тўхтамок - I. Мутлако ҳаракатсиз ҳолатга ўтмок: Масалан: Саф ... такка тўхтади (А.Қаххор). Ҳовлининг уртасига борганда тўхтади (О.Ёқубов). Жигули кишлоқнинг энг четидаги ховли олдида тўхтади (Ф.Мусаҷонов). II. Тугаган ҳолатга ўтмок: Ўқиш тўхтади (А.Қаххор). Олий ўқув юртларида ўқишлар тўхтаган (Ўзбекистон овози). III. Келишилган ҳолатга ўтмок: Шунинг учун қарор Тўлага тўхтади (М.Исмоилий).

Тинмок. Бу феъл ҳаракатдаги предметнинг ҳаракатсизликка, муайян ҳолатга тула утишини ифодалайди. Бунда ҳолат пайти предмет ҳаракатига нисбатан белгиланади. Предметнинг ҳаракатдан ҳолатга ўтиши, ҳолатли бўлиши, кўпинча, маълум вақтда юз беради.

Тинмок - тўхтаган ҳолатга ўтмок: Тонга яқин қор тинди (Э.Воҳидов). Ёмғир пешиндан кейин тинди (А.Қаххор). Кейин тўсатдан шамол тинди (Ҳ.Ҳошимов). ... кўрада хизматқорларнинг юришлари ... тинди (Ойбек).

Баъзан тин сўзи, тил бирлиги, нутқда — чи билан қатнашади: тинчимок. Бундай ҳолларда тинчимок феъли маъноси тинмок феъли маъносидан, унда ифодаланган ҳолатнинг юзага келиши ва унинг манбаининг, бажарувчисининг моҳиятига кўра фарқланади. Тинчимок маъносида ҳаракатнинг эгаси кўпинча инсон бўлади. Яъни тинчимок маъносидаги «ҳолат»семаси шахснинг ҳаракатдан ҳолатга аста, тадрижий равишда ўтганлигини билдиради. Айтиш керакки, ўзбек тили бўйича яратилган қатор изоҳли луғатларда тинчимок маъносидаги ҳаракатдан ҳолатга ўтиш, ҳаракатдан тўхташ аста-секин амалга ошиши ва кўп ҳолларда шахс билан боғлиқ бўлиши нима учундир ҳисобга олинмайди. Қиёсланг: тинчимок - аста босилган ҳолатга ўтмок: Конфераньсе қўлини кўтариб, томошабинларни тинчитди (М.Исмоилий). Акбар ака аранг синфни тинчитди (Ф.Мусаҷонов). Вагон хийла тинчиб, энди шовкин-сурон ўрнини пассажирларнинг «пиш-пиш»и ... эгаллади (Ҳ.Назир). Йўтадан тинчиб, узига келгандан сўнг қорига қаради (Мирмуҳсин). Баъзан тинчимок феълида ифодаланган ҳолатнинг эгаси мавҳум бўлиб, у шахс билан ҳам, предмет билан ҳам боғланиши мумкин: Ҳамма ёқ тинчиди (Ҳ.Жаҳонгиров). Ёмғир ёғиб, ташқари тинчиди (Н.Ёқубов). Ҳозир тун, ўрмон анча тинчиган (Ҳ.Назир).

Сўнмок - аста йўқолган ҳолатга ўтмок: Фақат гоҳи-гоҳида мушак учиб сўнади (Э.Воҳидов). Сўнг хоналарда шамлар милтирайди, сўнади (О.Мухторов). Ҳамид шайхнинг кузлари олдида куёш шуълалари сўниб, туман таркала бошлади (О.Мухторов).

Ўтмок - тезда йўқолган ҳолатга ўтмок: Ўтга тупроқ ташласа ўчади (Балогардон). Дадам тутунни дарров ўчирди (А.Қаххор). Алимардон-

нинг кўзларидаги табассум бирдан ўчди (Ў.Ҳошимов).

Сўнмоқ ва ўчмоқ сўзлари ўзаро синоним бўлиб, сўнмоқ маъносига предметнинг ҳаракатдан ҳолатга ўтиши кўпинча аста амалга ошиши ва таъсирийлик ифодаланса, ўчмоқ маъносига эса ҳаракатдан ҳолатга ўтиш тезда ва тўла юз бериши англашгилади. Шунингдек, ўчмоқ рухий таъсирига, яъни муайян ҳодиса ҳақида тўлиқ ва аниқ хабар беришига кўра ҳам ажралиб туради.

Тамомламоқ - тугатиш ҳолатига ўтмоқ: Иккинчи суғоришни тамомладик (Ўзбекистон овози).

Ўрнашмоқ-1. Жойлашган, яшаган ҳолатда бўлмоқ: Мен ётоққа ўрнашдим (А.Қаҳҳор). ... Араббой бултур Тошкентга келиб, бу ерда ўрнашган эди (П.Турсун). П. Ишга жойлашган, ўтган ҳолатда бўлмоқ: У вилоят газетасига масъул котиб бўлиб ўрнашди (А.Қаҳҳор).

«Ҳаракатдан бира тўла ҳолатга ўтиш» фарқловчи семали ҳолат феъллари қуйидаги мантикий ифодаларга ҳам эга:

а) «эшитилиш»: тинмоқ, тинчимоқ, ўчмоқ, сўнмоқ, тўхтамоқ, жимимоқ. «Эшитилиш» маъноли ҳолат феъллари товуш (овоз) таркибий қисмига эга бўлади. Бундай ҳолат феълларнинг муҳим белгиси ҳаракат натижаси бўлган ҳолатнинг бевосита эшитиш аъзоси билан боғлиқ ҳолда юзага келишидир. Бу семантик гуруҳ, асосан, туб феъллардан ташкил топади.

«Эшитилиш» мантикий ифодаси нутқда қуйидаги ҳолат феълларида кузатилади:

Тинмоқ - тезда тўхтаган ҳолатга ўтмоқ: Қўрада хизматкорларнинг ... товушлари тинди (Ойбек). Овоз бир зумгина тинди (М.Исмоилий). Бора-бора хўрозларнинг кичкириги тинди (Ў.Ҳошимов).

Тинчимоқ - аста тугаган ҳолатга ўтмоқ. Шеър аввалига тиник булоқдек сокин жаранглади, сон-саноксиз жилғалардек каёкқадир интилди. ... қоя қирғокларига урилди ва яна тинчиди (У.Назаров).

Ўчмоқ - тезда, бирдан тўхтаган ҳолатга ўтмоқ: Фиқилаб турган краннинг овози ўчди (С.Аҳмад). Бақатерак устида безовталлашиб қағиллаётган қарғаларнинг уни ўчди (Ў.Ҳошимов). Анвар мотоциклини каттиқ вариллатиб овозини ўчирди (Н.Ёқубов).

Сўнмоқ - аста тўхтаган ҳолатга ўтмоқ: Залдаги шовкин сув сепилган ўтдек аста сўнди (Н.Ёқубов).

Тўхтамоқ - жимиган ҳолатга ўтмоқ: Ўкириб тўхтади сўнгги замбарак (Ғ.Фулум). Карнай-сурнай бирдан тўхтади (М.Исмоилий).

Жимимоқ - тўхтаган, жим ҳолатга ўтмоқ: Қоронғи тушгунга қадар гоҳ якка-дуққа ўқ, гоҳ дод, гоҳ ашула товуши эшитилиб турди-ю, бирдан жимиди (А.Қаҳҳор). Бир оздан кейин яна йиғи - сиги бошланди, кейин узок давом этмасдан дарров жимиди (А.Қаҳҳор).

"Эшитилиш" мантикий ифодали тинмоқ, тинчимоқ, ўчмоқ,

сўнмоқ, тўхтамоқ, жимимоқ ҳолат феъллари нутқ бирлиги сифатида қўлланишига кўра нутқий синонимни ҳосил қилади, Булар бир-биридан услубий бўёғига (коннотациясига), нутқда турли бириқлар билан семантик-грамматик муносабатига, қўлланишига кўра фарқланади.

б) "бириқиш": туташмоқ, тақалмоқ, ёпишмоқ. Бу ҳолат феъларида предметлар орасидаги алоқа, предметларнинг бири иккинчиси билан бириқиши ифодаланади. Бунда ташқи ёки ички ҳаракат натижасида бир предмет иккинчи предмет билан бириқади. Бириккан, "уланган" предметлар орасидаги муносабат бири иккинчисига тегиб туриши билан, шу нуктада икки предмет шаклан бир бутунликни (яхлитликни) ҳосил қилиши билан белгиланади. Бириқиш нуктаси, чегараси шу предметларнинг муҳим белгиси сифатида кузатилади.

"Бириқиш" мантикий ифодаси қуйидаги туб феълларда қайд этилади:

Туташмоқ - бириккан ҳолатга ўтмоқ: 1980 йил 10 апрель куни Москва вақти билан соат 18 дан 16 дақиқа ўтганда космик кема орбитадаги ... комплекс билан туташтирилди (Радиодан). Ердаги қорлар томларга, томдагилари кўкларга туташган (М.Исмоилий). Уфқларга туташган кўк денгизнинг ортида бир ўлка бор (Э.Воҳидов).

Тақалмоқ - ёндош ҳолатга ўтмоқ: Богнинг бир боши полизга бориб тақаларди (С.Юнусов). Олмали *кучаси* анхорга тақаларди (С.Юнусов). Нариги томони яна тоқзор бўлиб, у каттагина ариққа тақаларди (С.Юнусов).

Ёпишмоқ - бутунлай бириккан ҳолатга ўтмоқ: Асфальтга ҳам хазон ёпишган (А.Мухтор). Демак, "бириқиш" ифодали ҳолат феъларида предметларнинг муносабатини ифодаловчи сўз нутқ бирлиги сифатида кўпинча -га қушимчаси билан келади. Ушбу сўзда ифодаланган предмет бошқа предмет ҳаракатининг йўналган нуктаси бўлиб, бунда ҳаракат бириккан кўринишда тугайди, яъни ҳолат юзага келади.

«Ҳолат» муштарак семали феълларнинг бирлаштирувчи семаси "ҳаракат натижаси" бўлиб, фарқловчи семаси "бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш" мантикий ифодасига ҳам эга. Айни ифода: бўйсунмоқ, бўшамоқ, тутамоқ, битмоқ, таъмсизланмоқ, ўчмоқ, бекилмоқ, бойимоқ, жимимоқ, пишмоқ, узунлашмоқ, оммалашмоқ, беқлашмоқ, тиккаймоқ, катталашмоқ, тўкнашмоқ, лойқаланмоқ, қуримоқ каби туб ва ясама феълларга оиддир. Ушбу "бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш" семали ҳолат феъларида предметнинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўзгариши, ўтиши ифодаланади. Бунда предметнинг дастлабки ҳолати асос саналади. Кейингиси унга нисбатан натижа ҳолат бўлиб, у предметнинг муҳим белгиси сифатида юзага чиқади. Аммо предметнинг бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ўтиши ва кейинги

ҳолатнинг таҳлил воситаси сифатида муҳимлиги **аввалгисидек** доимий эмас, балки нисбий ҳодиса бўлиб изоҳланиши лозим. Чунки предметнинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиши ўз-ўзидан сунъий равишда амалга ошадиган жараён эмас. Унинг асосида материянинг мавжудлик усули - ҳаракат қонуни ётади. Яъни предмет бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ҳаракат натижасида ўтади. Демак, бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ўтишни, ўзгаришни ифодаловчи ҳолат феълларининг ҳам ўзига хос хусусияти шундаки, юзага келган ҳолат натижа белгисига эга бўлиб, у шунга кўра дастлабки мавҳум ҳолатдан фарқ қилади.

Маълум бўлдики, ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларининг ҳар икки ички тури, биринчидан, "ҳолат" семасига эгаллиги, иккинчидан, натижа ҳолат сифатида изоҳланиши, учинчидан уларнинг асосида ҳаракат мавжудлиги, яъни ҳаракатдан ҳолатга ёки бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ҳаракат сабабли ўтиши билан ўзаро мантикий-мазмуний ёндошликни ҳосил қилади. Улар биргаликда ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларининг кичик барқарор бутунлигини (микросистемасини) ташкил қилади.

Ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларининг иккинчи турида ҳолатни юзага келтирувчи ҳаракат биринчи турдагидек аниқ ташқи "кўринишга" эга бўлмайди. У яширин ҳолда бўлади. Иккинчи тур ҳолат феълларидаги ҳолат таъсирчанлиги, аниқ "шаклга" эгаллиги билан ажралиб туради, Бунда ҳолатнинг юзага келишига сабаб саналувчи ҳаракатнинг яққоллиги натижа ҳолатнинг яққоллигига нисбатан ноаниқ, мавҳум бўлади. Шундай бўлиши табиий, чунки бунда муайян вақтда асосий, муҳим белги бўлган ҳолат предметни "баҳолайдиган", унинг алоҳидалигини таъминлайдиган белги - хусусият сифатида кузатилади.

Предметнинг бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ҳаракат натижасида ўтишида ҳолатни юзага келтирувчи ҳаракат ташқи, яъни мавжуд ва ички, яъни яширин ҳаракат бўлиб "гавдаланади". Ташқи ҳаракат қонуний ёки бирор предмет томонидан амалга оширилган ҳаракат саналади. Масалан: ботмоқ, тугамоқ, бўкмоқ. Ички ҳаракат предметларнинг моҳиятидан, ўзаро таъсирдан, предметдаги яширин ҳаракатдан юзага келади. Масалан: таъмсизланмоқ, эскирмоқ, хиралашмоқ.

Иккинчи тур ҳолат феълларида предметнинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиши кўпинча вақт ўлчови билан боғланади. Бундай ҳолларда вақт белгиси **натижа** ҳолатнинг муайян, аммо доимий бўлмаган белгиси ҳисобланади.

Ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларида юзага келган ҳолат қонуний ҳолда мантикий-фалсафий жиҳатдан вақт ва урин ўлчовига эга бўлади. Аммо лисоний жиҳатдан бундай ҳолат феъллари катнашган гапларда вақт ва ўриннинг алоҳида нутқий

ифодага эгаллиги нозарурийдир. Бу вақт ва ўрин белгиларининг грамматик жиҳатдан ифодаланиши нисбий эканлиги, зарурий эмаслиги билан изоҳланади.

Жараёнга кўра "бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ўтиш" фарқловчи семали маънога эга ҳолат феъллари қуйидагилар:

Бўйсунмоқ – мажбуран тобе ҳолатга ўтмоқ. Жаҳоннинг ярмини қилич билан бўйсундирдим (Латифалар).

Бушамоқ – I. Вазифасидан озод қилинган ҳолатга ўтмоқ: У мураббийликдан бўшатилади (А.Қаҳҳор). Суг товар фермаси мудир Р.Муродов вазифасидан бўшатилади (Санъат). II. Нарсадан ҳоли қилган (бўлган) ҳолатга ўтмоқ: Қадаҳни бўшати (Х. Ғулом). Ғуломжон бўшаган пиёласини Наби қорига узатиб: ... (М. Исмоилий). Сахро аста-секин бўшади (А. Қаҳҳор).

Туғамоқ – тамом бўлган, ниҳоясига етган ҳолатга ўтмоқ: Сал ўтмай темир-терсак ҳам туғади (Ф. Мусажонов). Табиий офат оқибатлари туғатилади (Ўзбекистон овози).

Битмоқ – I. Тайёр бўлган ҳолатга ўтмоқ: Қани? Ҳа, тамом, зовур битибди (А.Қаҳҳор). Тилла узук буюрдим, эрта-индин битиб қолар (А. Қодирий). II. Туғанган ҳолатга ўтмоқ: Узумни кўтарга олувчиларнинг иши битган (С. Юнусов). Эринчокнинг иши битмас (Мақол).

Таъмсизланмоқ – маза-таъминини йўқотган, бемаза ҳолатга ўтмоқ: Ачигандан кейин қатик ичишга, нон тўғраб ейишга бир оз таъмсизланади (III. Шомақсудов, С. Долимов).

Ўчмоқ – ёнишдан (тутундан) тўхтаган ҳолатга ўтмоқ: Икки марта тортдим-да, қулдонга эзгилаб ўчирдим (ф. Мусажонов). Самандаров бир қоши паст, бир қоши баланд бўлиб, ўчиб қолган маҳорқасини чирокдан тутатиб олди (А.Қаҳҳор).

Бекилмоқ – тўсилган ҳолатга ўтмоқ: Бошқа йўллар ҳаммаси бекилган (Х. Ғулом).

Бойимоқ – I. Тўлган ҳолатга ўтмоқ: Маданиятимиз, адабиётимиз хазинаси мангу боқий китоб билан бойиди (Х. Ғулом). II. Ўсган, юксалган ҳолатга ўтмоқ: Юртимиз кишиларининг маънавий дунёси бойиди (Тошкент оқшоми).

Жимимоқ – жим бўлган, шовқин тўхтаган ҳолатга ўтмоқ: Ҳозиргина суюнчилари ичларига сиғмай гувурлашган одамлар бирдан жимишди (М. Исмоилий). Қулгилар билан гурқираб турган гузар бирдан жимиди (М. Исмоилий).

Пишмоқ – истеъмол қилиш ҳолатига ўтмоқ: Қизлар, овқат пишди (Ў. Ҳошимов).

Узунлашмоқ – бўйи (узунлиги) ортган, узайган ҳолатга ўтмоқ: Офтоб мағрибга энгашган, арчаларнинг сояси узунлашган эди (О.Ёқубов). Шамол кучайиб, оловнинг тили яна ҳам узунлашди (С.

Ахмад).

Оммалашмоқ - тарқалган, ёйилган ҳолатга ўтмоқ: Бу ерда меҳнатни ташкил этишнинг илғор усули-бригада пудрати кенг оммалашган (Тошкент окшоми). Пахта илғорларининг тажрибаси кенг оммалашди (Туркистон).

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида «амалдор», «лавозим» маъносини ифодаловчи бек, беклик сўзлари ва шулар билан боғлиқ маънолар изоҳи берилади¹. Аммо тил бирлиги сифатида бу сўзлар билан ҳам шаклан, ҳам мазмунан муносабатга киришувчи беклашмоқ сўзи луғатда қайд этилмайди:

«Беклашмоқ» - мансабга кўтарилган ҳолатга ўтмоқ: Сиз беклашганингиздан бери ... сизни кўрсам уяладурган бўлиб қолибман (А.Қодирий).

Тиккаймоқ - тик йўналган ҳолатда бўлмоқ: Мадраса, хонакоҳ, шифохона, ҳаммом ва бошқа катта бинолар азамат пештоқлари, гумбазлари самога тиккайган (Ойбек).

Катталашмоқ - ҳажм-ўлчови ортган, каттайган ҳолатга ўтмоқ: Шу билан бирга ионосферада электрон зичлигининг одатдагидан катталашуви, кундузги ёруғлик, лампочкаларнинг зилзила олдидан ўз-ўзидан ёниб қолиши... (Фан ва турмуш). ... шахло кўзлари яна катталашади (М. Исмоилий).

Тўкнашмоқ² - тўкнаш ҳолатга ўтмоқ: Шунда кўзлар тўкнашади (М. Исмоилий). Тешабой ҳам айни назокат билан жавоб қилди. Шунда икковининг кўзлари тўкнашди (М. Исмоилий).

Лойқаланмоқ - лойқа, ифлосланган ҳолатга ўтмоқ: Булок суви лойқаланар ўн чақиримда (Шарк юдузи). Кўлнинг суви нега лойқаланди? (Халқ сўзи).

Қуримоқ - бугунлай йўқ бўлган, тутаган ҳолатга ўтмоқ: ... қушин ёмонларни йўқ этди, мамлакатда босмачини қуритди (Ф. Йўлдош). Бу ерларга келган одамнинг суяклари қуриydi, гўштини бўрилар еydi (Олмос Ботир). Яхшилик авж олса, ёмонлик қуриydi (Ш.Тошматов).

«Ҳолат» муштарак семали, «ҳаракат натижаси» бирлаштирувчи семали ҳолат феълларнинг фарқловчи семаси «бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ўтиш» қуйидаги мантикий ифодаларга ҳам эга бўлади:

а) «шаклий»: катқалокланмоқ, ивимоқ, бўкмоқ, эскирмоқ, хиралашмоқ, хираланмоқ, қуримоқ, қақрамоқ, нурамоқ, музламоқ,

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, I, М., 1981. 97-98 - бет.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати, II, М., 1981. 258 - бет.

яхламоқ, эримок, қотмоқ, майишмоқ, булутланмоқ, тўлмоқ, тиниқлашмоқ, қопламоқ, чўкмоқ, зангламоқ, коронғилашмоқ. Ушбу ҳолат феъллари, асосан, предметнинг, баъзан шахснинг ташқи кўринишини, шаклий ҳолатини ифодалайди. Бунда предметнинг (баъзан шахснинг) турли шаклларда кўриниши ҳолат сифатида кузатилади. Бу шаклий белги шахс ёки предметнинг муҳим белгиси бўлиб туриши, кучли таъсир қилиши билан ажралиб туради. Шаклий ифодага эга ҳолат феъллари туб ва ясама феъллар бўлиб, ясама феъл от ва сифатларга -лан, -лаш, -а, -ла ясовчиларининг кўшилишидан ҳосил бўлади.

«Шаклий» мантикий ифодали ҳолат феъллари қуйидагилар:

Катқалокланмоқ - нотекис қотган, катқалок ҳолатга ўтмоқ; Кучаларнинг балчили катқалокланган (Ойбек). Эрув вақтида ярим бедан лой кечишга тўғри келадиган кучаларнинг лойи катқалокланган (А. Қодирий).¹

«Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати»да ивимоқ ва бўкмоқ феъллари айнан бир хил изоҳланади: «сув (суюклик) шимилган ҳолатли бўлмоқ»¹. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да эса ивимоқ сўзининг биринчи қилиб қайд этилган маъноси синонимлар луғатидаги изоҳга ўхшаш: «сув ёки бирор бошқа суюкликни эмиб, шимиб, ҳул бўлмоқ, нам тортиб юшамок, бўкмоқ»². Бўкмоқ сўзининг изоҳи эса қуйидагича: «нам тортиб, намикиб кўпчимоқ, буртмоқ, шишмоқ, сув шимиб шилта, шалаббо бўлмоқ, ивимоқ»³. Маълум бўлдики, «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да ивимоқ ва бўкмоқ феъллари изоҳига кўра нисбатан фарқланади. Ивимоқ ва бўкмоқ сўзлари ифодаладиган асосий маъносига кўра бир хил бўлиб, ўзаро синонимик муносабат ҳосил қилади. Айни вақтда бу сўзлар бири-бирдан нозик маъно фарқига кўра алоҳида тил бириклари сифатида нутқда муайян семантик-грамматик вазифа бажаради. Яъни ивимоқ ва бўкмоқ феълларининг маънолари, асосан, белги даражасига кўра фарқланади:

Ивимоқ - сувни тўла сингдирган ҳолатга ўтмоқ. Уст-боши алақачон ивиган бола намдан, совуқдан бироз титрарди (О.Мухторов). Сафаров папирос найчасининг ивиган жойини тиши билан узиб, пуфлаб ташлади (А.Қахҳор). Кейин ивитилган нон ушоқларини чўкиди (Шухрат).

Бўкмоқ - сувни тўла сингдириб, бутунлай сувда қолган ҳолатга ўтмоқ: Ёмғирда бўккан Сафар ўзини торгина олди очик йўлакка олиб, эшикни занжирлади (А.Қодирий). Нон, хусусан, бўлка нон сувга тушса, сувни ўзига шимиб бўқади, шишади, бирон нарсага илиниб,

¹ Қаранг: А. Ҳожиев, Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати, Т. 1974. 104-бет.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати, I, 313-бет.

³ Ўша луғат, 160-бет.

уша ерда қолади (Ш.Шомаксудов, С.Долимов). Демак, букмок маъносида «сувни сингдириш, шимиш» даражаси ортиқ бўлиб, у шунга кўра ивимоқ сўздан фарқ қилади.

Эскирмоқ - тузиган, яроқсиз ҳолатга ўтмоқ: Кийимлари эскирган, ранглари бир ҳолатда қосиблар бошларини эгиб ... борар эдилар (М.Осим).

Хиралашмоқ - I. Рангини, тиниқлигини йўқотган, хира ҳолатга ўтмоқ: Йиллар давомида халтачанинг оқ матоси саргайиб хиралашган (П.Қодиров). Кўп яқинлашаверсанг эса нафасинг тегиб, хиралашади (О.Матчон). II. Ёритиши кучсиз, хира ҳолатга ўтмоқ: Чўл лочинлари хиралаштирилган фонарь тагида папирос тутатиб, тонг оттирдилар (Х.Ғулом).

Хираланмоқ - нур сочиши камайган, аниқ кўринмайдиган ҳолатга ўтмоқ: Сийрак оқ булут орқали хираланиб кўринган қуёш ғарбга юмалай бошлаган... (М. Турсун). Юлдузлар хираланиб, жимгина сўнаркан... (Ойбек).

Қовжирамоқ - сувсизликдан қуриб, бужмайган, сўлиган ҳолатга ўтмоқ: Тез кунда қуёш деворлар рангини кўтарди, эндигина кўкара бошлаган гиёҳларни қовжиратди (О.Мухторов). Адолат ... чанқаб, қовжираб турган ҳар бир ғўзага қараб ачинар ... (И. Раҳим).

Қуримоқ - сувсиз (намсиз) ҳолатга ўтмоқ: Дарёда сув қуриди (М. Эгамбердиева). У томда қуритилган майизларни пастга тушириб ... (С. Юнусов).

Қакрамоқ - бутунлай сувсиз, суви (нами) йўқ ҳолатга ўтмоқ: Ариқлар қакраган, дарахт япроқлари тўз (М.Исмоилий). Агар сув булмаса, экинлар қакраб, дарахтлар қуриydi (С.Юнусов). Ер қакраган (Н.Ёкубов). Қакрамоқ маъносида белги даражаси ортиқ.

Нурамоқ - емирилган ҳолатга ўтмоқ: Тепаси нураган паст деворга суянди (Ойбек). ... баҳор ёмғиридан нураган учоқни яхшилаб сувади (С. Аҳмад).

Музламоқ - музли, музга айланган ҳолатга ўтмоқ: Киров тушиб, далалардаги ут-уланларнинг тагини музлатган (П. Норматов). Совуқнинг таъсирида сув музлабди (Тошкент окшоми). Изғирин музлатар дарёлар четин (Т. Ҳамид).

Яхламоқ - бутунлай совуққотган ҳолатга ўтмоқ: Изғирин ялайди яхлаган бетин (Т. Ғўла).

Эримок - суяқ, сувли ҳолатга ўтмоқ: Эриган новвот каби субҳидам ширин уйқу (А. Орипов). Яқинда ёққан декабрь қори сал-пал эриди (Ш. Тошматов).

Қотмоқ - I. Қаттиқ ҳолатга ўтмоқ: Оқсоқол, у ёқларда алақачон қор ёғиб, ерлар метин бўлиб қотган (Мирмуҳсин). Совуқдан қотиб, заранг бўлиб кетган ер оёқ боссанг тарақлайди (Ф.Мусаҷонов). Ғурбатхонада кази-қарта егандан кўра

бахамжихатлик билан қотган нонни сувга ботириб еган афзалроқ (Х. Назир). II. Бутунлай ҳаракатсиз ҳолатга ўтмоқ: Мамаг-малла чопон эшикка чиқди, сокчи ҳам таррақдай қотибди (Т.Тўла). Соя тошдек қотган калтакесакларни ... чўчитиб ... (А.Мухтор). Улар сеҳрлангандек жойида қотибди (С.Юнусов).

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да майишмоқ сўзи фақат инсон, унинг муайян аъзоси билан боғлиқ ҳолатни ифодаловчи тил бирлиги сифатида изоҳланади; букилмоқ, эгилмоқ (асосан қомат ёки оёқ-қул ҳақида)¹. Бу сўз маъноси баъзан предмет билан ҳам боғланиб, қуйидаги мантикий ифодага эга бўлади.

Майишмоқ - едирилиб қийшайган ҳолатга ўтмоқ: Мийиқлари сабза урган, дурдоқ лаблари илжайиб турган бу йигитнинг елкасига ямоқ тушган, кўхна этигининг пошнаси майишган (М. Осим).

Булутланмоқ - булутли ҳолатга ўтмоқ: Бу пайтда осмон булутланган. Ёмғир томчилай бошлаганди (Н. Норматов).

Тулмоқ - I. Бурканган, қопланган ҳолатга ўтмоқ: Уй тамаки тутинига тўлди (А. Қаҳҳор). II. Банд бўлган, эгаллаган ҳолатга ўтмоқ: У менга пиёлани тўлдириб, сув куйиб берди (Ф. Мусажонов). Тонг аллақачон ёришиб, кўчалар одамга тўлди (М. Исмоилий). ... булоқнинг тиниқ суви тўлдирилган идишни кутариб, ... (Латифалар).

Тиниқлашмоқ - лойқасини йўқотиб, тиниқ ҳолатга ўтмоқ: Қишлоқни халқадай ураб оқаётган анҳор бирдан тиниқлашди (Ў. Ҳошимов).

Қопламоқ - тўла эгаллаган, (камраган) ҳолатга ўтмоқ: Осмонни қоп-қора булут қоплаган (Ф. Мусажонов). Йўлларни юпкагина қор қоплаган (А. Мухтор). Кўксини қоплаган қордай оқ соқол (Т. Ҳамид).

Чўкмоқ - қоплаган, камраган ҳолатда бўлмоқ: Тун чўккан бўлса ҳам очик деразадан тикилиб турган осмон ёришиброқ кўринди (А. Мухтор).

Зангламоқ - занг босган, (зангли) ҳолатга ўтмоқ: Унинг оёғига солинган ҳамма кишанлар вақт-соати билан занглади (А.Қаҳҳор). ... Заргаровга ҳам бу совуқ хабар занглаган миҳдай қадалди (А.Мухтор).

Қоронғилашмоқ - қоронғи, қорамтир ҳолатга ўтмоқ:Кум тузонидан осмон қоронғилашди (М. Осим). Қўлааридаги машғалларнинг шуъласи деворларнинг тилла суви юритилган нақшларини бир ялаб сўнди, расадхона яна қоронғилашди (М. Исмоилий).

б) «зичлик»: қуюқлашмоқ, калинлашмоқ. «Зичлик» фарқловчи семали ҳолат феъллари предметнинг ташқи кўриниши билан боғлиқ ҳолатни ифодалайди. Бундай феълларда ҳолатни билдирувчи белги

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 1,442-бет.

предметнинг муҳим томони бўлиб кузатилади. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феълларида қайд этилувчи предмет кўпинча муайян сатҳ билан боғланади, миқдорий белгига-зичликка, қалинликка, кўпликка эга бўлади. Ушбу ҳолат феъллари сифат –лаш тузилишига эга сўзларда кузатилади:

Куюклашмоқ – қалин, зич (кўп) ҳолатта ўтмоқ: Бахита қарши сал ўтмай кўкдаги булутлар куюклашиб, ёмғир савалай бошлади (О. Ёқубов). Қоронғи куюклашиб, юдузлар ҳам уйғониб қолди (Ў. Ҳошимов). Окшом зулмати нафас сайин куюклашиб, баҳайбат қоп қора қанотларини ёйиб келмоқда (П. Турсун).

Қалинлашмоқ – кўп (мўл), зич ҳолатта ўтмоқ: Томларда, дарахтларда қор анча қалинлашган (Ойбек). Осмонда булутлар қалинлашиб, ёмғир томчилади (Альманах).

в) «тус»: қораймоқ, оқармоқ, сарғаймоқ, кизармоқ, кўкармоқ, мовийлашмоқ. «Тус» мантикий ифодали ҳолат феъллари предметнинг ранг, тус билан боғлиқ ҳолатини билдиради. Бунда ранг, тус белгиси предметни бошқа предметлардан ҳамда шу предметдаги муайян хусусиятлардан ажратиб туради. Тус белгиси умумий, мавҳум бўлиб, у турли предметларда турлича кўринишга эга муайян рангларда кузатилади. Қайд этилган ифодали маънога эга сўзлар, асосан, ясама бўлиб, сифатга –ай, –ар, –лаш қўшимчаларининг бириктишидан тузилади:

Қораймоқ – қора тусли ҳолатта ўтмоқ: Миясидан оққан қон ёлида қорайиб қотибди (Ҳ.Ғулом), Тутун билан қоп-қорайган пастггина қоронғи хужранинг ўртасида гулхан ёниб ... (А. Қаҳҳор). Булутлар қорайди, ёнди, тугади (Альманах),

Оқармоқ – I. Оқиш тусли ҳолатта ўтмоқ: Боғчалар, чаманзорлар оқарган (Ойбек). Уфқдаги тоғларнинг усти гира-шира оқарган (О. Ёқубов). Ер оқарди (О. Матжон). II. Ёришган ҳолатта ўтмоқ: Адир томондан уфқ худди парда орқасидан чирок ёққандек оқариб келяпти (С.Ахмад).

Сарғаймоқ – сарғиш тусли ҳолатта ўтмоқ: Хушнуд одамларнинг сурати турар, тагида сарғайган сатрлараро (А.Орипов). Вақт ели сарғайган саҳифаларда довуллар ... қотди (Ж. Жабборов).

Кизармоқ – кизғиш тусли ҳолатта ўтмоқ: Бемор чўккан кўзларини хиёл очиб, кечки шафақдан кизарган дераза пардасига қаради (А. Қаҳҳор).

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да мовий сўзи алоҳида қайд этилади, изоҳланади. Мисолларда белги ифодаловчи сўз – аниқловчи сифатида қўлланади¹. Аммо шу сўз асосида ҳосил бўлган мовийлашмоқ ясама феъли қайд этилмайди. Ваҳоланки, у тил бирлиги

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, I, 469-бет

сифатида шеърятда кўп қўлланилади.

Мовийлашмоқ - зангори (мовий) ҳолатга ўтмоқ: Секин мовийлашар кизарган осмон (А. Орипов).

Кўкармоқ - кўкиш тусли ҳолатга ўтмоқ: Куклам куёшидан кўкарган қирлар (Ҳ.Олимжон). Гиёх унмаган чўллар меҳнаткашлар кони бараварига ям-яшил кўкарган эди (А.Қодирий).

г) «миқдор»: кўпаймоқ, камаймоқ, озаймоқ, сийракл.ашмоқ, сергалмоқ, етказилмоқ. Бундай ифодали маънога эга ҳолат феъллари шахс ёки предметнинг миқдори билан боғлиқ ҳолатни ифодалайди. Шахс ва миқдор белгиси кўпинча кўриш ёки эшитиш таъсирига кўра аниқланади. Бундай феълларда миқдорий белгига эга бўлган турли ҳажмдаги, шаклдаги нарса-предметлар ифодаланади. Улар дастлабки миқдорга нисбатан ортиқ (кўп) ёки кам бўлади.

«Миқдор» мантикий ифодали ҳолат феъллари шахс ёки предмет миқдорини умумий (мавхум) ифодалайди. Яъни ҳолат феълларида ифодаланувчи предмет ноаниқ кўп ёки кам бўлиши билан ажралиб туради. Баъзи миқдор ифодали ҳолат феъллари гаҳда сон кўрсаткичи билан келиб, маъно жиҳатдан аниқликка эга бўлади.

Ушбу ҳолат феъллари туб, кўпроқ ясама феъллардан тузилади, Кейингилари равиш —ай, —лаш шаклида бўлади. «Миқдор» ифодали фарқловчи сема нутқда қуйидаги ҳолат феъллари оркали намоён бўлади:

Кўпаймоқ - миқдори ортган ҳолатга ўтмоқ: Соликни кўпайтирди (А.Қаҳҳор). - почча, Ҳусайн Бойқаро замонида ёмонлар кўпайган (Ойбек). Фақат сочларининг оқи кўпайибди (Ҳ. Ҳошимов).

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да камаймоқ, озаймоқ феълларининг биринчи қилиб кайд этилган луғат мақолачасида бу сузлар маъноси деярли бир хил изоҳланади; Камаймоқ - миқдор ёки ҳажм жиҳатдан оз, кам бўлмоқ, озаймоқ¹. Озаймоқ - миқдор, ҳажм жиҳатдан камаймоқ, камайиб қолмоқ². «Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати»да ҳам камаймоқ, озаймоқ сузлари маъносига айнан бир хил изоҳ берилади: кам (оз)ҳолга келмоқ³. «Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати»да ҳам камаймоқ, озаймоқ сузларининг маъноси бир хил изоҳга эга: миқдор, салмоғи илгаридан кам бўлмоқ, миқдоридан бир қисми йўқолмоқ⁴.

Синонимик муносабатдаги озаймоқ маъносида белги даражаси (озайиш) камаймоқ маъносидаги белгига нисбатан

¹ Ўша луғат 363-бет

² Ўша луғат, 524-бет.

³ А. Ҳожиев. Ўша луғат. 115-бет.

⁴ Ш. Раҳматуллаев, Н. Маматов, Р. Шуқуров. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати. Т. 1980 йил. 107-бет.

Бироз, сал-пал ортиқрок, Шунингдек, камаймоқ озаймоқ сўзига нисбатан сўзлашув нутқида кўп ишлатилади, озаймоқ китобий: Дарё суви камайган, қирғоқлари очилиб қолган эди (М. Осим). Эта-оналарнинг арз-додлари анча камайди (Х. Назир). Косада ош уч эллик озайди (Ойбек), Кундан-кунга бозор касодлашиб, харидор озайди (А.Қаххор).

Сийраклашмоқ - миқдори жуда кам ҳолатга ўтмоқ: Ниҳоят, булутлар сийраклашди, атроф ёришди (Н. Ёқубов). Шаҳар чироқлари сийраклашади, фонтан атрофи бушаб қолди (С. Аҳмад). Кўкдаги юдузлар сийраклашади (Х. Ғулом). Сийраклашмоқ маъносида белги даражаси кучли бўлиб, бу сўз нутқида кам қўлланади.

Сергалмоқ - миқдори кам (оз) ҳолатга ўтмоқ: Ҳашарнинг дастлабки кунларида қурт-қумурскадай чиккан одам бора-бора сергалади (М. Исмоилий).

Ўтказилмоқ - кўпайиб, аниқ миқдорга етган ҳолатга ўтмоқ: Шундай қилиб, вилоятимизда ихтисослаштирилган узумчилик ва боғдорчилик ташкилотлари 7 тага ўтказилди (Ўзбекистон овози). ... олис туманларда жойлашган қабул қилувчи орбита станцияларининг сони 85 тагача ўтказилди (Радиодан).

Д) «сифат»: яхшиланмоқ, такомиллашмоқ, мустаҳкамланмоқ, ёмонлашмоқ. Бундай мантикий ифодали ҳолат феъллари предметнинг сифатини, унинг шу хусусиятига кўра қандай ҳолатдалигини, яъни назарий ва амалий фойдаланиш нуктаи назаридан талабга жавоб бериши ёки жавоб бермаслигини аңглатади. Улар ясама феъл сифатида -лан, -лаш, -ай қўшимчаларини олган ҳолда кузатилади:

Яхшиланмоқ - I. Такомиллашган, мукамал ҳолатга ўтмоқ: Кейинги вақтларда рус тилига доир дастурлар, дарсликлар, методик ва кўргазмали қуроқлар, русча-ўзбекча ва ўзбекча-русча лугатлар анча яхшиланади (Маърифат). II. Талаб даражасига етиш ҳолатига ўтмоқ: Деҳқонларнинг маиший аҳволлари ҳам унча-мунча яхшиланади (М. Исмоилий).

Такомиллашмоқ - мукамал ҳолатга ўтмоқ: Навоийнинг буюк хизматлари соясида XV асрдаги туркий адабий тилнинг ички структура элементлари — грамматика, фонетика томони ва услубияти ва буларнинг номлари янада ... такомиллашади (Навоий асарлари лугати).

Мустаҳкамланмоқ - маҳкам ҳолатга ўтмоқ: Кўрғон яхши мустаҳкамланган эди (Ойбек). Янги қурилаётган кўп қаватли биноларнинг таянчи жуда мустаҳкамланади (Тошкент оқшоми).

Ёмонлашмоқ - оғир, ночор, ёмон ҳолатга ўтмоқ: Тарихий

материалларга қараганда иктисодий аҳвол жуда ёмонлашган (Бобур).

е) «ёруғ»: ёришмоқ, очилмоқ, бўзармоқ. «Ёруғ» ифодали маънога эга ушбу феъллар предметнинг ташки кўриниши билан боғлиқ ҳолат белгисини ифодалайди. Бу белги муайян предметнинг ёришган, ёруғ ҳолатга ўтганлиги, шунга эгаллиги билан белгиланади. Айни ҳолат феъллари туб ва сифат –ар шаклидаги ясама феъллардан иборат бўлиб, қуйидаги сўзларда қайд этилади:

Ёришмоқ – сал ёруғ ҳолатга ўтмоқ: Дам ўтмай арчазордаги гумбаз оқ нурдан ёришди (Зулфия). Узоқда қоп-қорайиб турган тоғнинг усти ёришди (А. Қаххор). Сув сатҳи ёришди (Х. Ғулом).

Очилмоқ – ёруғ, очик ҳолатга ўтмоқ: Ҳаво буткул очилган (Х. Ғулом). Осмонни эгаллаган чанг тарқалиб, ҳаво очилиб кетди (Саодат).

Бўзармоқ– гира-шира ёришган ҳолатга ўтмоқ: Тонг бўзарди (Х. Ғулом). Вақт номозишом. Дарчаларда бирин-кетин жинчирик нурлари бўзарди (Имом қочди).

Очилмоқ маъносида ёруғлик белгиси ортиқ бўлиб, унинг ҳолат ифодаси кўчма маъно сифатида изоҳланади.

ё) "йўқолмоқ": ботмоқ, ўчмоқ, сўнмоқ, тугамок. "Йўқолмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари предмет ҳолати билан боғланади. Улар предметнинг бир ҳолатдан (мавжудликдан) бошқа-йўқ бўлган, йўқолган, кўриниш таъсири қолмаган ҳолатга ўтганлигини билдиради. Бунда предметнинг бир ҳолатдан ҳаракат натижасида иккинчи бир ҳолатга ўтишида вақт ўлчови ўрин белгисига нисбатан асосий саналади. Чунки бу ҳолдан предметнинг бир ҳолатда иккинчи ҳолатга ўтиши қаерда амалга ошганлиги эмас, балки қачон, қайси вақтда юз берганлиги муҳим саналади. Бундай ҳолат феълларида вақт ўлчови натижа ҳолатнинг юзага келиши билан киёсан олганда, кўпинча, аниқ бўлади.

"Йўқолмоқ" фарқловчи семали ҳолат феъллари туб ва ясама феъллар гуруҳини ташкил қилади. Ясама феъл ўзакка — а ясовчисининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Ушбу ифодали маънога эга ҳолат феъллари қуйидагилар:

Ботмоқ – уфқ орқасига яширинган (чўккан) ҳолатга ўтмоқ: Қуёш ботган, аммо алвон уфқда товланиш бор эди (Шухрат). Қуёш ботди, курорт шаҳарнинг ёқимли кун сурони тинди (Зулфия). Тун ниҳоят қоронғи, чунки янги тугилган ой алақачон ботган эди (П. Турсун).

Ўзбек тили синонимларининг ва антонимларининг изоҳли луғатларида ўчмоқ, сўнмоқ сўзи маънолари бир хил изоҳланади: ўчмоқ; сўнмоқ – ёниш ёки нур тарқатишдан тўхтатмоқ¹; нур беришдан

¹ А. Ҳожиев. Ўша луғат. 246-бет.

ғўхтамак¹. Бизнингча, луғатларда бир хил изоҳланган бу синоним сўз маънолари предметнинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиши, ўзгариши қандай юз беришини ифодалашига кўра ўзаро фарқланади. (Бу ҳақда - 17 - бетга қаранг):

Ўчмоқ - нур тарқатиши тезда йўқолган ҳолатга ўтмоқ: Кўкдаги тироклар бирданига ўчди (Ў.Ҳошимов). Ҳали кулги босилмаган ҳам эдики, чирок лип этиб ўчди (С. Аҳмад).

Сўнмоқ,- I. Нур тарқатиши аста йўқолган ҳолатга ўтмоқ: Бундан эрим соатча аввал қора баҳмалга қадалган дурдек ялт-ялт этиб, кўз ҳисаётган юлдузлар мудраб-мудраб охири сўнди (Ў.Ҳошимов). Қуёш бора-бора ботиб кетди, шекилли, шафак сўнди (Ў.Ҳошимов). Ялт этиб, учиб сўнган юлдуздек: бу кичик кўз ҳам сўнади (Мирмуҳсин). II. Иссиқлик тарқатиши аста йўқолган ҳолатга ўтмоқ: Ётоқ қоронғи, шериклари ухлаган, печкадаги ўт сўнган, уй совуқ (А.Қаҳҳор). Ўчмоқ сўзида белги даражаси ортиқроқ. Бу сўз, асосан, сўзлашув нутқида хос.

Тугамоқ - йўқ бўлган ҳолатга ўтмоқ: Булуғлар ёнди, тугади, юлдузлар яқинроқ келди кўзига (Альманах).

ж) "ҳарорат": кизимоқ, исимоқ, илимоқ, юшмамоқ, майинлашмоқ, совимоқ. "Ҳарорат" фарқловчи семали ҳолат феъллари предметнинг таркибий қисми бўлган, вазиятга кўра турлича таъсирга эга, асосан, сезиш аъзоси ёрдамида аниқланувчи ҳарорат белгисини ҳолат сифатида ифодалайди. Улар кўпинча табиат ҳодисалари билан боғлиқ юзага келган ҳолатни билдиради. Бунда предмет ҳарорати кўтариш-исиш, пасайиш-совиш ҳолатида бўлади.

Ўшбу ҳолат феълларига хос хусусият шундаки, ҳарорат белгиси вақт ўлчови билан боғланади. Яъни ҳолат белгиси маълум вақт давомида предмет-ҳодисанинг энг муҳим белгиси сифатида мавжуд бўлади. Бу ҳолат феъллари нутқда туб, баъзан ясама (сифат - лаш) феъл шаклида кузатилади.

"Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати"да ҳарорат белгисига эга: исимоқ, кизимоқ феъллари-синоним бирликлар бир хил изоҳланади: Кўп иссиқликка эга бўлмоқ, ҳарорати кўтарилмоқ². Ҳар қандай синоним сўзлар бир-биридан кўшимча маъно нозиклиги (коннотацияси)га кўра фарқланганидек, исимоқ ва кизимоқ ҳам ўзаро маъно киррасига кўра фарқланади:

Кизимоқ - ҳарорати жуда кўтарилган, қизиш ҳолатига ўтмоқ: Кундуз қизиб, тунлар куйдириб ёмон (Ф. Йўлдош). Кундан-кунга ҳаво қизиди (Ойбек).

¹ Ш. Раҳматуллаев, Н. Маматов, Р. Шукуров. Ўша луғат. 78 -бет.

² А. Ҳожиев. Ўша луғат. 108-бет.

Исимоқ - харорати кўтарилган, исиш ҳолатига ўтмоқ: Бутун эрталабдан кун ҳам исиди (Ҳ. Ғулом). Баҳор келиши билан кун исийди (Ш. Шомаксудов, С. Долимов). Қизимоқ маъносида белги даражаси кучли бўлиб, у, асосан, оғзаки нутққа хос.

Илимоқ - харорати бироз кўтарилган, илиш ҳолатига ўтмоқ: Факат кунлар узайган, илиган, вақт номози асрдан ўтса ҳам ... (О. Ёкубов). Ҳаво илиб, баҳор нафаси сезила бошлади (Ўзбекистон овози). Февраль ўрталарида зангори осмон яркираб, куёш тупрокни илтиди (Ҳ. Ғулом).

Юмшамоқ - совуқ харорат пасайган, сал илиш ҳолатига ўтмоқ: Февралнинг ўрталарида ҳаво юмшаб, дала-тошни, тўкайларни босиб ётган қалин қор ёниги тешила бошлади (А. Қаҳҳор). Совуқ бир оз юмшаб тушган, куёш очиқ ҳавода ҳаракат этмоқда эди (А. Қодирий).

Майинлашмоқ - юмшоқ, ёқимли, мулоим ҳолатга ўтмоқ: Эрталабки совуқ шабада пешинда майинлашиб, баҳордан дарак беради (Тошкент оқшоми). Майинлашмоқ маъносида белги даражаси ортиқроқ. Бу сўз қўшимча «ёқимли» белгиси (семаси)га эга бўлиб, ижобий бўёқ ифодалайди. Майинлашмоқ, юмшамоқ сўзлари, асосан, адабий тилга, шеърятга, илимоқ, асосан, жонли нутққа хос.

Совимоқ - иссиқ харорат пасайган, совуқ ҳолатга ўтмоқ: - Ҳа, ҳозир ҳаво ҳам совиб, салқин тушиб қолди (Ф. Мусажонов). Сухбат кизиби, чой совиди (С. Абдулла).

з) «ҳид»: димиқмоқ, чиримоқ. Бундай фарқловчи семали ҳолат феъллари предметнинг ҳиди билан боғлиқ ҳолатини ифодалайди. Предметнинг ҳолат белгиси инсоннинг ҳид сезиш аъзоси билан аниқланади ва сифатига кўра баҳоланади. Ушбу ифодали ҳолат феъллари предметга хос ҳиднинг ёқимсиз, бадбўй, нохушлигини, салбий муносабат уйғотишини билдиради. Бундай фарқловчи семали ҳолат феъллари қуйидаги туб феълларда қайд этилади:

Димиқмоқ - нафас қайтадиган ҳолатга ўтмоқ: Меҳмон тўрга ўтиши билан уйни димиққан, чириган тамаки ҳиди тутиб кетди (А. Қаҳҳор). ўтов ... ўтов ... ўтов ҳаммаёқ, маишатдан димиқарди Бобатог (Т. Тула).

Чиримоқ - бадбўй ҳидли ҳолатга ўтмоқ: Меҳмон тўрга ўтиш билан уйни димиққан, чириган тамаки ҳиди тутиб кетди (А. Қаҳҳор). Хонани чириган картошка ҳиди тутган эди (Тошкент оқшоми).

и) «вақт»: қоронгиламоқ, яримламоқ, абадийлашмоқ. Бу ҳолат феъллари шахс, баъзан предметнинг вақт билан боғлиқ ҳолатини ифодалайди. Бунда вақт шахс ва предметнинг муҳим ҳолат белгиси бўлади. Айни ҳолат феъллари предметни вақт жиҳатдан характерлаб, предметнинг турли вақт ўлчовлари билан бевосита алоқада, боғлиқликда эканлигини билдиради. «Вақт» фарқловчи семали ҳолат феъллари сифат-ла(ш) шаклидаги ясама

фeъллaрдaн тузилaди:

Қоронгиламоқ - ёруғлик тўла йўқолган, қоронги ҳолатта ўтмоқ; Нодир қоронгилаштиб келганда, одамлар сада атрофида чордона қуриб, чунқайиб ўтиришар... (С.Юнусов).

Яримламоқ - кечаси, тун ярми ҳолатта ўтмоқ; Қори мажлисдан чиқиб, уйга тунни яримлаштиб, Раҳматилланинг хужрасига борди (А.Қаҳҳор).

Абадийлашмоқ- доимий, мангу ҳолатта ўтмоқ; Аксинча, у дўстликни кучайтирди, абадийлаштирди (М. Исмоилий). Усмон Юсуповнинг мўтабар номи ҳукуматимиз қарорига биноан абадийлаштирилди (Радиодан). Абадийлашмоқ маъносида белги даражаси кучли бўлиб, бу сўз қўшимча «мангу» семасига эга, ёзма нутққа хос.

Лексикография нуқтаи назаридан ҳаракат натижаси булган ҳолат фeъллари маъносининг таркибий қисмлари (семалари) «ҳолат» муштарак, «ҳаракат натижаси» бирлаштирувчи ва қатор фарқловчи семалардан иборат бўлади. Фикр алмашиш жараёнида сўз маъноси у ёки бу фарқловчи семаси орқали реаллашади. Нутқда ҳар бир сўз муайян фарқловчи семасига кўра бошқа сўзлар билан, уларнинг муайян фарқловчи семалари билан ўзаро муносабатта (валентлик муносабатига) киришади. Бундай ҳолларда сўз маъносининг фарқловчи семаси фикр алмашиш жараёни нуқтаи назаридан етакчи, асосий бўлади:

Ёришмоқ - ҳолат, ҳаракат натижаси, ёруғ - ёруғ ҳолатга ўтмоқ;

Яхшиланмоқ- ҳолат, ҳаракат натижаси, талаб даражасига етмоқ - талаб даражасига етган ҳолатга ўтмоқ;

Камаймоқ- ҳолат, ҳаракат натижаси, одатдагидан миқдоран камаймоқ - одатдагидан миқдоран камайган ҳолатга ўтмоқ ва б.

Хуллас, ҳаракат натижаси булган ҳолат фeълларида ҳолат муайян ҳаракат асосида юзага келади. Бундай ҳолат фeъллариининг нутқ бирлиги бўлиш имкони фeъл маъносининг қатор фарқловчи семалари орқали амалга ошади.

ИЖРО ҲОЛАТИ ФЕЪЛЛАРИНИНГ МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Ижро ҳолати феъллари ижро натижаси бўлган ҳолатни ифодалайди. Ҳолат шахс ижросининг натижаси, ҳолати бўлиб кузатилади. Ижро ва ҳолат муносабатида ижро ҳолатнинг юзага келишида асос, ҳолат эса асосланувчи саналади. Ижро ҳолатнинг муҳим томонини ташкил қилади. Бинобарин, ижро ва ҳолат диалектик бирликда, боғлиқликда бўлади.

Ижро ҳолати феъллари асосан ўтимли феъллар сифатида бевосита муайян нарса-предметлар билан боғланади. Шунга кўра ижро ҳолати феъллари «ўтимли» семасига ҳам эга бўлади. қиёсланг; пойламоқ, паналамоқ, сақламоқ.

Ижро ҳолати феъллари маънолари: ўқталмоқ, пойламоқ, паналамоқ, салқинламоқ каби туб ва ясама феъллар орқали ифодаланади. Ясама феъллар сифат -ла шаклида бўлади. Ушбу ҳолат феъллари нутқда қуйидаги мантиқий ифодалари билан қатнашади:

Ўқталмоқ - I. Отишга тайёр ҳолатда бўлмоқ; Бўронбек тўшпончасини яланғочлаб, ота-болага ўқталди (Ғ.Ғулом). Улар милтиқларини оломонга ўқталиб, ҳар дам отишга тайёр турардилар (М. Исмоилий). II. Қўлни оддинга кескин чўзган ҳолатда бўлмоқ; Бир гап гапирадиган бўлса, тўрт бармоғини бирлаштириб, ўқталиб сўзлайди (Ш. Шомақсудов, С. Долимов).

Пойламоқ - кутган, кузатган ҳолатда бўлмоқ; Шунинг учун хилват бир жойга яшириниб, уртоғини бозор йўлида пойлади (М. Исмоилий). Лаъли бош оғриги баҳонаси билан уйга кириб, чироқни ўчирди-да, чолнинг хуфтон намозига чиқиб кетишини пойлади (Ғ.Ғулом). У кун бўйи амир Жондорнинг йўлини кўзи тўрт бўлиб пойлади (О. Ёқубов).

Паналамоқ - I. Яширинган ҳолатда бўлмоқ; Сергей ... дарвоза ёнидаги девор тагида паналаниб турди-да, кейин қовоқхона томон юриб ... кетди (Ғ.Ғулом). II. Тўсган ҳолатда бўлмоқ; Қаландар даракларни паналаб, оддинга юрди (О. Ёқубов). Кимнидир ахтардим, ахтардим узоқ, кўзимни паналаб баъзан кўёндан (О.Матжон).

Салқинламоқ - иссиқлик таъсирини камайтириб, салқинда дам олган ҳолатда бўлмоқ; Кун иссиғида сада соясида салқинлашади (О.Юнусов). Биров сув олади, биров салқинлаб ўтиради (С.Юнусов). Унда фил ўз болаларини салқинлатиб, хотиржамгина сайр қилиб юрарди (Ҳ. Назир). Салқинламоқ кўпроқ ёзма нутқда хос.

Ижро ҳолати феъллари яна қуйидаги мантиқий ифодага ҳам эга:

а) «эҳтиётламоқ»: сақламоқ, асрамоқ, пойламоқ, қўриқламоқ. «Эҳтиётламоқ» фарқловчи семали ҳолат феъллари шахснинг кўпинча муайян предметга (баъзан шахсга) бўлган диққат - эътиборини, муносабатини белгилайди. Бундай ҳолатда муайян предмет шахс учун алоҳида аҳамиятга эга бўлади, доимо унинг диққат-марказида туради. Демак, бу ҳолат феълларида шахс ва

предметнинг ўзаро зарурий алоқасидан юзага келган ҳолат айти
фёъллар маъносининг моддий асоси, ҳолат белгиси ҳисобланади.

Қайд этилган ҳолат фёъллари туб фёъллардан ташкил топиб,
қуйидаги мантиқий ифодага эга бўлади: сақламоқ - асраган, эҳтиёт
қилган ҳолатда бўлмоқ; Хатларни Дилшод ҳеч кимга кўрсатмас,
идорасидаги стол галадониди сақлар (У.Назаров). Жангчиларга тамаки
солиб юриш учун бериладиган халтачада мен қуруқ чой сақлардим
(Ф.Мусаёнов). Бой ҳам отини эҳтиёт қилиб сақлайди
(Ҳ.Жаҳонгиров).

Асрамоқ - эҳтиёт қилиб, сақлаган ҳолатда бўлмоқ; У бир
қизни севиб, неча замонлар суратини кўкрагида асраган
(О.Матжон). Кўз қадрига етган одам уни ҳар чоғ хас-чўпдан асрайди
(М. Исмоилий). Худо бир асради (А. Мухтор).

Пойламоқ - қўриқлаш ҳолатида бўлмоқ; ... қовунини ким
пойлади? (С.Абдулла). Мингбошининг дарвозасини миршаб пойлаб
турибди (М.Исмоилий).

Қўриқламоқ - сақлаган, ҳимоя қилган ҳолатда бўлмоқ;
Юзбошининг мол-дунёси бениҳоят кўп, кечалари уйини ўн икки
мерган қўриқлар эди (А.Қаҳҳор). Милтиқ кўтариб, идора эшигини
ёмонлардан қўриқлади (О.Мухторов). Ўтап ... дружинаси билан
йўлларни, саройларни, обжувоз-тегирмонларни қўриқлади (Ғ.Ғулом).
Сақламоқ, асрамоқ китобий, пойламоқ, қўриқламоқ умумнўтқга хос.

Шундай қилиб, ижро ҳолати фёълларида ифодаланган
жараённинг бажарувчиси (эгаси) шахс бўлиб, унинг муайян
кўринишда, вазиятда бўлиши ҳолат сифатида белгиланади.

ҲАРАКАТНИНГ ҲОЛАТИ ФЕЪЛЛАРИНИНГ

МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Ҳаракатнинг ҳолати феълларида ҳаракат ва ҳолат предметнинг доимий белгиси, муҳим таркибий қисми бўлиб кузатилади. Ҳолат ҳаракат асосида юзага келади. Ҳолат ҳаракат билан биргаликда муайян предметни характерлайди. Ушбу семантик гуруҳ феълларида ҳолат ҳаракат натижаси бўлган ҳолат ва ижро ҳолати феълларидан фарқли ҳаракатнинг белгиси, унинг мавжудлиги, «яшаш» усули, аммо тугалланмаган, давомий белгиси бўлиб кўринади. Чунки ҳолатнинг йўқолиши, тугаши ҳаракатнинг йўқолиши, тугаши билан содир бўлади. Бинобарин, ҳолат ҳаракат билан биргаликдагина моддий ҳодиса, ҳаракатнинг ҳолати бўлади. Шунга кўра ҳаракат ҳолатнинг манбаи, асосидир.

Ўзбек тилида ҳаракатнинг ҳолати феъллари анчагина бўлиб, улар туб ва ясама феъллардан ташкил топади. Ҳаракатнинг ҳолати феъллари маъносидаги фарқловчи семалар қуйидаги мантикий ифодаларга эга бўлади:

а) «қулай»: осонлашмоқ, енгиллашмоқ. «Қулай» фарқловчи семали ҳолат феълларида асосан шахс ҳаракатининг ҳолати ифодаланади. Ушбу ҳаракатнинг ҳолати феъллари ижобийлик бўёғига ҳам эга бўлади. Қайд этилган феъллар ясама (сифат -лаш) феъллар бўлиб, гапда қуйидаги маъноларда қатнашади:

Осонлашмоқ - осон ҳолатга ўтмоқ; ... бойвачча сигирининг сутини иккита бидонга ярим-ярим солиб бергани учун Мунисхонга кўтариш анча осонлашган эди (С.Юнусов). Саидий мағлубиятга учраса, Аббосхоннинг иши қанча осонлашар эди (А.Қаҳҳор). Осонлашмоқ, асосан, адабий тилга хос.

Енгиллашмоқ - енгил ҳолатга ўтмоқ: Умарқул ... от- арава қилиб олди ва бу билан Ўташнинг меҳнатини анча енгиллаштирди (Ғ.Ғулом). Юраги қандайдир далда сезиб, нафаси енгиллашди (А.Мухтор).

б) "миқдорий" мантиқий ифодасига эга. Бу фарқловчи семали ҳаракатнинг ҳолати феъллари қандай миқдор англатишига кўра: 1) "миқдорий ортмоқ" ва 2) "миқдорий камаймоқ" маъноли ҳолат феълларига ажратилади.

1. Миқдорий «ортмоқ» семали ҳолат феъллари: кучаймоқ, зўраймоқ, тезлашмоқ, енгиллашмоқ. Ушбу ҳолат феълларида предмет ҳаракатининг тезлашиб, юқори даражага етиши натижасида юзага келган ҳолат белгиси англашилади. Ҳолат ҳаракат тезлигининг қандай нўқтага етганлигини ўзида ифода этади. Бундай ҳолларда предмет ҳаракатни ҳам, ҳолатни ҳам ўзида акс эттиради. Демак, предмет ҳаракати бевосита ҳолатни юзага келтиради. Ҳолат эса предметга, унинг ҳаракатига хос давомий бўлган (унинг давомийлиги ҳаракатга боғлиқ) белги сифатида кузатилади.

"Миқдорий ортмоқ" мантиқий ифодали ҳолат феъллари, асосан,

ясама, баъзан туб феъллардан тузилади. Ясама феъл от, сифат ва равишга -ай, -лаш ясовчиларининг бирикишидан ҳосил бўлади: Кучаймоқ - кучли ҳолатга ўтмоқ; Боя даставвал кириб келганимда йўлакда ҳукм сурган овозлар, ваҳимали гаплар энди тагин ҳам кучайган (О.Ёқубов). Бунинг устига қачонлардир эшитган афсона-ю, ривоятларни эслаш ваҳимани кучайтиради (Фан ва турмуш).

Кучаймоқ зўраймоқ сўзи билан синонимик муносабатда бўлади. Улар қўшимча маъносига (белгисига) кўра ўзаро фарқланади. Зўраймоқ "Ўзбек тили антонимларининг изоҳли лугати"да кучаймоқ сўзига синоним сифатида келтирилиб, уларга айнан бир хил изоҳ берилади: даражаси, шиддати, кучи ошмоқ, кўпаймоқ¹. "Ўзбек тилининг изоҳли лугати"да эса зўраймоқ сўзининг икки маъноси қайд этилади: 1. Кучлироқ бўлиб бормоқ, кучаймоқ. 2. Огирлашмоқ, ёмонлашмоқ.² Кучаймоқ маъноси эса шу лугатда қуйидагича изоҳланади: таъсир даражаси юқорилашмоқ, тус олмақ, авж олмақ, зўраймоқ³.

Кучаймоқ ва зўраймоқ маъноларига берилган изоҳлардан маълумки, иккала тил биринги предмет ҳаракатининг миқдори ортиб, кучайган, авж олган, кучли даражага ўтган пайтини ифодалайди⁴. Аммо: "Ўзбек тилининг изоҳли лугати"да кучаймоқ маъносига берилган изоҳдан кучаймоқ зўраймоқ (1) билан бирлаштирувчи маъносининг бир хилиги, умумийлиги ифодаланишидан ташқари кучаймоқ маъносида таъсирчанлик зўраймоқ маъносидаги таъсирчанликка нисбатан ортиқлиги англашилади. Аслида эса таъсир қилиш кучи кучаймоқ маъносида эмас, аксинча зўраймоқ маъносида ортиқ. Чунки зўраймоқ сўзида белги даражаси кучли⁵. Қиёсланг: Зўраймоқ - ортиқ даражада кучайган ҳолатга ўтмоқ; Қабристон ёнидан ўтаётиб, унинг қўрқуви зўрайди (Фан ва турмуш). Ёмгир зўрайди (Н. Норматов). Шамол зўрайиб дарахларни силкитган сари... биз севинамиз (Ойбек).

Тезлашмоқ - жадал ҳолатга ўтмоқ; Гулларнинг кўсақларга айланиши тезлашяпти (Радиодан). Шабада ҳам тезлашиб, болаларнинг сочлари ва галстуклари билан тинмай ўйнашмоқда (Ҳ.Назир).

Енгиллашмоқ - енгил ҳолатга ўтмоқ; Тулпорларнинг оёғи енгиллашди (Ҳ.Назир).

2. Миқдорий камаймоқ" семали ҳолат феъллари: камаймоқ, озаймоқ, сусаймоқ, сушлашмоқ, секинлашмоқ, пасаймоқ, сийраклашмоқ, огирлашмоқ, бўшашмоқ. Бундай мантиқий ифодали ҳолат феъллари предмет ҳаракатининг секинлашиб, камайиши натижасида юз берган ҳаракатнинг таъсир нуктасини белгиловчи омил сифатида кузатилади. Бундай ҳолат феъллари, асосан, ясама

¹ Ш. Раҳматуллаев, Н. Маматов, Р. Шукуров. Ўша лугат. 120 -бет.

² Ўзбек тилининг изоҳли лугати, I, 312-бет

³ Ўша лугат. 409-бет

⁴ Қараиғ: А. Ҳожиев. Ўша лугат. 127-бет

⁵ А. Ҳожиев. Ўша лугат. 127-бет

феъллардан тузилади. Улар сифат ва равишлардан бўлиб, -ай, -лаш, -лан, -а ясовчилари таъсирида феъллик хусусиятини олади.

"Миқдорий камаймоқ" фарқловчи сема қуйидаги феъл маъноларида қайд этилади:

Камаймоқ - кам ҳолатга ўтмоқ: Қон оқиши ҳийла камайди (У.Назаров). Ҳавонинг сал бўлсада салқинлашиши чапг-тузонни камайтира борди (М. Исмоилий).

Озаймоқ - оз ҳолатга ўтмоқ: Кечга яқин Гулнорнинг иссиғи озайди (Ойбек). Озаймоқ кўпроқ адабий тилга, камаймоқ эса жонли нутққа хос бўлиб, кўп қўлланади.

Сусаймоқ - суст ҳолатга ўтмоқ: Бу товуш беморнинг ҳаракатини сусайтирди (Н.Норматов). Шу оғир мусибатдан кейин ҳам унгурдаги иш сусаймади (М. Исмоилий).

Сустлашмоқ сусаймоқ сўзи билан шакл яқинлиги ва маъно умумийлигига эга. Айни вақтда улар алоҳида тил бирлиги бўлиб, ҳар бирининг ўзига хос товуш тузуми ва маъно таркиби мавжуд. Ҳар бири нутқда муайян сўзлар билан семантик-грамматик муносабатга киришади. Сустлашмоқ, сусаймоқ сўзида ўзак морфема суст, кучсиз, заиф, бўш, секин каби маъноларни англаувчи сифатдир¹, -лаш қўшимчаси сифатдан феъл ясаган. Куринадики, сустлашмоқ ясама феълдир. Сустлашмоқ ва сусаймоқ сўзлари бир томондан нисбатан шаклий фарққа эга бўлса, иккинчи томондан бу феъллар асосий маъносига кура ўхшаш. Аммо бу семантик ўхшашлик асосида нозик маъно фарқи мавжуд. Бу феъллар таъсирчанлик даражасига кура ўзаро фарқланади. Ушбу феъл маънолари бир-биридан предмет ҳаракатининг муайян ҳолатга ўтишининг миқдорий белги даражасига кура фарқ қилади. Сустлашмоқ маъносида ҳаракат ҳолатининг миқдорий белги даражаси сусаймоқ маъносидаги миқдорий белги даражасига нисбатан кучлироқ. Яъни сустлашмоқ маъносида ҳаракатнинг ҳолат белгиси таъсир кучига кура нисбатан ортиқлиги билан ажралиб туради. Қиёсланг: сустлашмоқ - анча суст ҳолатга ўтмоқ; Ёмғир сустлашиб, майда заррачаларга айланди (У. Назаров). Узоқдан Манзурага кузи тушиб, негадир сустлашди (Х. Тўхтабоев). Сусаймоқ, сустлашмоқ сўзлари оғзаки нутқда кам қўлланади.

Секинлашмоқ - секин ҳолатга ўтмоқ: Летаргик уйқуга кетганларнинг юрак уриши, нафас олиши шунчалик секинлашадики, қулоқ билан эшитиш амри маҳол бўлиб қолади (Тошкент ҳақиқати). Кучанинг бурилишида яна бир оз унинг (Отабекнинг) одимлари секинлашса ҳам, лекин олдинлашини қўймай бораверади (А.Қодирий). Секинлашмоқ маъносидаги белги даражаси сусаймоқ маъносидаги белги даражасига нисбатан бироз ортиқ. Секинлашмоқ нутқда кўп қўлланади.

Пасаймоқ - паст ҳолатга ўтмоқ: Кечаги изгирин пасайган...

¹Қаранг: Узбекско-русский словарь. М., 1959, 388-бет. Русско-узбекский словарь. М., 1954, 793-бет.

(О.Ёқубов). Тутиқиз юрагидаги дукур энди бир оз пасайди (М.Исмоилий). Унинг товуши сал узгарди, пасайди (А. Мухтор).

Сийраклашмоқ – сийрак ҳолатга ўтмоқ; Кучадаги қатнов сийраклашиб, қоронги туша бошлади (Ғ.Ғулом).

Оғирлашмоқ – оғир ҳолатга ўтмоқ; Гун қорайиб, йўл юриш оғирлашди (Ғ.Ғулом). Унгури ичкарилаган сари иш ўйланмаган даражада оғирлашади (М. Исмоилий).

Бушашмоқ – буш ҳолатга ўтмоқ; ... тоғ қазувчилар шиддати заррача ҳам бушашмади (М.Исмоилий). Иссиқ бир мунча бушашгандек туюлса ҳам, димлик заптида эди (М.Исмоилий).

Нутқда ҳаракатнинг ҳолатини ифодаловчи феъл вазифасида баъзан ҳаракат, жараён маъносини билдирувчи чўзмоқ (чўзилмоқ) сўзи ҳам қўлланади. Ҳаракат феълнинг ҳолат маъносида келиши муайян нутқ билан боғлиқдир. Бундай ҳолларда ҳаракат феълнинг ҳолат вазифасида бўлиши, шу феъл билан боғланиб келган алоҳида сўзга боғлиқдир. Чунки бу нутқ бирлиги ҳаракат маъносига эга бўлиб, у чўзмоқ сўзи маъносида ҳолат белгисини, ҳаракатнинг ҳолатини юзага келтиради. Қиёсланг: чўзмоқ– давомий ҳолатга ўтмоқ; Шунинг учун ҳам терговни атайлаб чўзди (Ғ.Ғулом). Гап анча чўзилди (О.Мухторов).

Хуллас, ҳаракатнинг ҳолати феъллари асосан ясама феъллардан тузилиб, мазмунан предметнинг ҳаракат ва ҳолат таркибий қисмларини, ҳаракатнинг доимий ҳолат белгисини ифодалаш билан муайян лексик-семантик гуруҳни ташкил қилади.

МАЛАКА ҲОЛАТИ ФЕЪЛЛАРИНИНГ

МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Малака ҳолати феъллари инсон руҳиятида (баъзан жониворларда) бирор ҳаракат - ҳодисага, предметга нисбатан пайдо бўлган турлича муносабатни - шаклланиб, мустаҳкамланиб, доимий, давомий хусусиятга айланган кўникма, ўзлаштирилган одатни англатади. Бундай кўникма, одатлар, асосан, инсонга хос муҳим белги сифатида инсон табиати (ҳулқ - атвори)нинг бир кўриниши бўлиб кузатилади. Инсон ҳаёти ва фаолиятида турли-туман жуда кўп жараёнларда қатнашади, ҳар хил нарса - предметлар билан муносабатда бўлади. Шу жараёнда шахсда мавжуд воқелик билан боғлиқ ҳолда предметларнинг таъсири натижасида юзага келган кўникма, одатлар ҳолат белгисини ташкил қилиб, малака ҳолати феълларининг мазмун томонини эгаллайди. Бинобарин, малака ҳолати феъллари "малака", "кўникма" каби асосий, марказий семаларга эгаллиги билан ажралиб туради.

Шуниси муҳимки, малака эгаси бўлган инсон кўникмасининг, одатининг манбаи муайян предметлар бўлиб, буларни ифодаловчи тил бирликлари туб ва от -лаш шаклидаги ясама феъллардан таркиб топади. Булар: кўникмок, ўрганмок, одатланмок. Қайд этилган феъл маъноларининг фарқловчи семалари қуйидаги мантқиқий ифодага эга:

Кўникмок - мажбуран мувофиқлашган ҳолатда бўлмок: Умри гўдаклик чоғидан оғир меҳнатга, аччиқ-қуруқ гапларга кўникиб, чиникиб ўсган. (Х.Назир) Бу ҳол аввалари ҳалойиқнинг қазабини, нафратини келтирган бўлса ҳам бора-бора одамларнинг бир қисми кўникди (А.Қаххор). Оқушча аввалига уйга, одамларга кўникди (Шухрат). Кўникмок тасвирий сўзи, асосан, бадий нутққа хос бўлиб, "мажбурий" белгисига эга.

Ўрганмок - беихтиёр мослашиш ҳолатида бўлмок: Гўдаклик чоғимда сенга ўргандим (Х.Олимжон). Бузоқлигидан ўзи тарбия қилган, унга ўрганган эди (С.Юнусов). Ўрганмок, асосан, сўзлашув нутқида хос бўлиб, кўп қўлланади, беихтиёр белгисига эга.

Одатланмок - ихтиёрий ўрганиш ҳолатида бўлмок: Шу боисдан кўчманчи қирғизлар идиш-товоқни ўз турмуш тарзига мос турли материаллардан ясашга одатланишган (Фан ва турмуш). У подачининг учинчи кенжа кизи бўлиб, доно, хушёр меҳнатга одатланган (Соҳибқирон). Равшан қай вақтда ётмасин, эрта сахарда ўрнидан туришга одатланган эди (У. Назаров). Одатланмок сўзи

асосан адабий тил – ёзма нутқда кенг қўлланади, "ихтиёрий" семасига кўра бошқа малака ҳолати феълларидан фарқ қилади.

Хуллас, малака ҳолати феъллари инсон рухий олами билан боғлиқ давомий ҳолатларни ифодалашига кўра нисбатан мустақил саналади.

ОБРАЗЛИ ҲОЛАТ ФЕЪЛЛАРИНИНГ МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Тасвирий (образли) ҳолат феъллари объектив борлик предмет-ходисалари, улар орасидаги муносабатлар ҳақида муайян хабар бериши, таъсирчанлик даражасининг ортиқлиги билан ажралиб туради. Бу гуруҳ ҳолат феъллари якка, ўзича олинганда, улардаги таъсирчанлик кўпинча аниқ ифодаланлади. Қиёсланг: дўшпаймоқ, қаққаймоқ, гулламоқ, шумшаймоқ, олтинланмоқ, жилваланмоқ, жилоланмоқ. Бундай феъллар гапда муайян сўзлар куршовида олинганда эса, таъсирчанлик доимо кучли даражада ифода этилади. Бу-табиий. Чунки образли ҳолат феълларини ўраган куршов бирликлари ушбу феъллар маъносини "тиниқлаштириб" қолмасдан, балки ундаги таъсирчанликни яна ҳам кучайтиради, бўрттиради. Умуман, нутқ жараёни предмет - ходисалар, улар номларининг семантик-синтактик қонуният асосида ўзаро бирикиб, муайян нутқий ўринни эгаллаб, шу ўринда қўлланган сўз маъноларининг қайси таркибий қисмлари - фарқловчи семалари фаоллигини таъминлайди.

Демак, тасвирий ҳолат феъллари маъно таркибининг асосини ҳосил қилган таъсирчанлик тилда ҳам, нутқда ҳам аниқ ифодаланиши билан муҳимдир. Образли ҳолат феълларида таъсирчанлик билан бирга муайян дарак, хабарнинг ҳам ифода этилиши ушбу феъллар маъносига ҳос муҳим хусусиятдир.

Тасвирий ҳолат феъллари предмет - ходисалар ҳақида тасвирий хабар бериши ва бу хабар инсон рухиятига кучли таъсир қилиб, унда шу предмет-ходисалар, уларнинг шакли, мазмуни, тузилиши, белгилари, моҳияти ҳақида аниқ, тўғри, тўлиқ тушунча, тасаввур ҳосил бўлишида муҳим аҳамият касб этади.

Образли ҳолат феъллари таъсирчанликни, ҳис туйғуни ифодалаш, инсон рухиятида қандай "шаклдаги" таъсирчанликни ҳосил қилишга кўра турличадир:

а) таъсирчанликни ифодалашга кўра бетараф бўлган образли ҳолат феъллари: ухламоқ, қотмоқ, гавдаланмоқ;

б) ижобийлик бўёғига эга таъсирчанлик ифодаловчи образли ҳолат феъллари: олтинланмоқ, товланмоқ, жилоланмоқ;

в) салбийлик бўёғига эга таъсирчанлик ифодаловчи образли ҳолат феъллари: хувилламоқ, шумшаймоқ, сўлмоқ.

Образли ҳолат феъллари тасвирийликни туб ҳамда ясама феъл шаклида англатади. Ушбу феъллар ўзи билдирган предмет, ходисаларни жамият ва табиат моддаларига, шахс ва предметларга ҳос хусусиятларга, ҳолатга, ҳаракатга, шаклга,

таъсирга ва бошқаларга қиёслайди.

Предметларни қиёслаш нутқий ходиса бўлиб, бунда образли ҳолат феълларида таъсирчанлик бир предметга хос хусусиятнинг бошқасига кўчирилишидан, яъни предмет бошқа предметга хос хусусиятга, тасвирийликка эга бўлишидан юзага келади. Бу нутқий таъсирчанлик белгисининг ҳосил бўлиши билан изоҳланади. Бу белга (сема) ҳам образли ҳолат феъллари маъносининг таркибий қисми саналиб, юзага чиқишга тайёр турган (потенциал) семани ташкил қилади. Демак, образли ҳолат феъллари кўшимча потенциал семага эга бўлиши сабабли уларда таъсирчанлик юзага келади¹.

Айтилганидек, образли ҳолат феълларида "ҳолат" муштарак сема, "образли" бирлаштирувчи сема сифатида сўз маъносининг таркибий қисмини ташкил қилади. Маълумки, муштарак семанинг ҳам, бирлаштирувчи семанинг ҳам аниқ мантиқий ифодага эгалиги нутқий шароитда юз беради. Чунки сўз маъноси фикр алмашиш жараёнида муайян таркибий қисми орқали муайян ифодага эга бўлади. Яъни, фикримизча, маъно (семема) нутқда муайян аниқ сема "қобигига яширинади" (албатта, у йўқ бўлмайди, доимо сақланади) ва бу сема нутқий етакчи, асосий саналади. Нутқда аниқ мантиқий ифодага эга бўлувчи фарқловчи сема воқе бўлишига кўра нутқ "бирлиги" сифатида сўз маъносидан шартли, нисбий ажралиб (бу ажралиш фақат гапда бўлади), маънони нисбатан "чекинтириб", уни "ўзига жойлаштиради". Бинобарин, нутқда фарқловчи сема дарак, хабар (таъсирчанлик) ташувчига, етказувчига айланади. У ташқи ходисалар хақида билим - тушунча беради. Маълумки, нутқда қўлланувчи ҳар бир мустақил сўз фақат аниқ бир маънода ишлатилади. Сўз маъносининг фарқловчи семаси асосий, марказий саналиб, бошқа муҳим ва номуҳим семалар фикр ифодалашда етакчи ҳисобланган фарқловчи семага "бирлашади", муайян нутқий вазиятда юзага чиқишга тайёр турган имконият сифатида сақланади. Бунда имкониятнинг фаоллашиши сўз маъносини тил "бирлиги" сифатида олганда, сўз маъносининг таркибий қисмларини аниқлашда, сўз маъносига лексикографик нуктаи назардан ёндошганда юз беради. Демак, сўз маъноси мантиқий бўлақларининг вазиятга кўра баъзан асосий, зарурий бўлиши, баъзан аксинча бўлиши нисбийдир.

¹ Қаранг. И. Кўчқортоев. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. Т. 1977, 29-бет. М. Миртожиев З. Тоҳиров. Сўз маъносининг бўёги. Т. 1980. 13-бет

Маълум бўлдики, нутқий шароитда фарқловчи сема маънонинг "яшаш" бирлиги, усули, муҳим таркибий қисмига айланади. Шу жиҳатдан фарқловчи семани аниқлаш ғоят муҳимдир. Пишмоқ, хумраймоқ, сўнмоқ, толмоқ, кизимоқ, консирамоқ, яшнамоқ, сўлмоқ, жилмаймоқ, гулламоқ, ҳалқаланмоқ, сеҳрланмоқ, хўрозланмоқ, мўлтилламоқ; хувилламоқ образли ҳолат феълларининг фарқловчи семаси нутқда қуйидаги мантикий ифодаларга эга бўлади: ПИШМОҚ-1. Ишлов билан етилган ҳолатда бўлмоқ: Лой ҳалимдай пишди (Х. Назир). Онаси пиштилган лойдан узиб олар ва авайлаб хуштак ясарди (Н.Норматов). 2. Қорайиб чиниккан ҳолатда бўлмоқ: Яланғоч, сочи олинган, офтобда пишган (С.Юнусов). Саратон тафти одам этини пиширади, ҳечкиси йўқ бир оз тобланасиз (Й.Шамшаров). Офтобда пишиб, кўча чангитиб юрувчилар кундан-кунга хиёл сийрақлашаётгандай кўринди (Х. Назир).

Хумраймоқ - булутли қорамтир ҳолатда бўлмоқ: Шимол томон уфқ ҳам хумрайган (А.Мухтор). Осмон қора, хумрайган (Ойбек). Хумрайган осмон кўнгилларни ғаш қилар, кайфиятни бузар эди (Тошкент оқшоми). Хумраймоқ китобий.

Сўнмоқ - фаоллиги йўқолган (пассив) ҳолатда бўлмоқ: Дўстлар, айтинг, сўнган дўстликни қайга олиб бориб кумарлар (А.Орипов). Унинг тўсатдан ғазаби сўниб, эсанкирагандай жилмайди (С.Анорбоев). Сўниб қолган қулги яна оловлана бошлади (Н.Қодиров).

Толмоқ - чарчаган (хориган) ҳолатда бўлмоқ; Кишнаб йўлга чиққан паравоз, даштлар ўтиб, сира толмайдир (У. Носир). Толмоқ адабий тилга хос.

Кизимоқ - фаоллашган, кўчайган ҳолатда бўлмоқ: Сухбат кизиби, чой совида (С.Абдулла). Болалар кўпайиб, ҳар хил машғулотлар кизиби кетди (П. Турсун). Ҳозир овнинг авжи кизиган пайти, кўлда ўрдак, қашқалдоқ кўп (А. Шарипов).

Консирамоқ - қонга ташна ҳолатда бўлмоқ: Жаллодлар ҳаракатландилар-ханжаримиз консираган (А.Қодирий). Консираган ханжарини белига осиб, ойболтасини кўтарган жаллод Қўшбегининг ҳукмига мунтазир эди (А.Қодирий).

Яшнамоқ - чирой очган ҳолатда бўлмоқ: Қрим яшнаган эди (Ш.Тошматов). Ватаним қуёшга кўксини очиб, Осиё қўйнида яшнаган бўстон (А.Орипов).

Сўлмоқ - тушқунлик кайфияти ҳолатида бўлмоқ: Баъзан шеър устида сўлганда руҳим паҳлавон Махмуддан сўрадим мадад (А.Орипов).

Жилмаймоқ - нур сочиб, табассум қилган ҳолатда бўлмоқ: Қуёш самони тўлдириб, жилмайиб турибди (Н. Ёқубов). Булутлар орасидан ой жилмайди (Ғайратий). Кўраяпсанми, қандай яшармиш олам,

бепарво гўдакдай жилмаяди жим (А.Орипов).

-Ла (н), -ила сўз ясовчиларининг от, сифат, тақлидий ва ундов сўзларга бирикишидан ҳосил бўлган ясама феъллар тасвирий ҳолат феълларида нисбатан кўп кузатилади. Ўзак морфема асосида шаклланиб, ясама хусусиятларга эга сўз маъноларининг фарқловчи семалари қуйидаги мантикий ифодали бўлади.

Гулламоқ - чирой очган ҳолатда бўлмоқ: Ерда чамандай гуллаган ипак гиламлар (Ойбек). Кимнингдир кўнглида баҳор гуллади (Ў.Ҳошимов).

Ҳалқаланмоқ - ҳалқа шакли ҳолатида бўлмоқ: Муқаддамнинг хўрлиги келиб, кўзида ёш ҳалқаланди (Ў.Ҳошимов). Ҳалқаланар трубкада тутунлар, уйғоқ кўзлар бахтимизни уйлайди (М.Шайхзода). "Парпивоининг кизи, илойим айтганинг келсин, кам бўлмасин"¹-отанинг кўзларида ёш ҳалқаланди (Ш. Ғуломов).

Сеҳрланмоқ - беихтиёр ҳолатда бўлмоқ: Сири тун, бутун борлик сеҳрланган сингари (Э.Воҳидов). (У) шарқираб оққан сувнинг қўшиғидан сеҳрлангандек, арик бўйида тўхтади (Ойбек).

Хўроланмоқ - "гердайган, хезланган", "ҳолатда", "бўлмоқ": Хўш сенга нима керак, деди у хўроланиб (Н. Фозилов). Лаънати деди Тўлбош, унинг кетидан хўроланиб (Н. Фозилов).

"Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да мўлтилламоқ сўзининг маъноси 1. Аянчли қарамок, кўзни жовдиратиб, маъюсланиб, эзилиб қарамок, жовдирамok; 2. Эътиборсиз, ҳаёл паришонлик билан қарамок¹ изоҳига эга. Бу изоҳда мўлтилламоқ сўзи нигоҳ (кўрув) феъли сифатида қайд этилади. Айни вақтда бу сўз тасвирий ҳолат феъли сифатида қуйидаги нутқий кўчма маънога ҳам эга: Йилтираб ақсланган ҳолатда бўлмоқ: Баъзан дўшпи гулига телбалардай тикилиб туради-да, кўзларида чил-чил ёш мўлтиллайди (А. Мухтор).

Хувилламоқ - кимсасиз, бум-бўш ҳолатда бўлмоқ: Кучалар алланечук хувиллаган (П.Қодиров). Дўконлар ёпик. Ҳаммаёк хувиллаган (П.Қодиров).

«Ҳолат» муштарак семали, "образли" бирлаштирувчи семали ҳолат феълларининг фарқловчи семаси яна қуйидаги мантикий ифодаларга ҳам эга: а) "тасаввур": гавдаланмоқ, жонланмоқ.

"Тасаввур" ифодасига эга образли ҳолат феъллари бевосита инсон хотираси билан боғлиқ жараённи ифодалайди. Бунда тасаввур инсон руҳиятининг муҳим таркибий қисми сифатида биринчи ўринга чиқади. Чунки бундай ҳолларда инсон хотирасидаги қачонлардир идрок қилиниб, из қолдирган, ақс этган предмет, воқеа-ҳодисалар тасаввурда қайта тикланади. Бу қайта тикланиш, албатта, инсон истаги, хоҳиши-муайян сабаб билан боғланади. Бундай

¹Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати, I, 490-бет

ҳолларда тасаввур манбаи шахс, предмет ва воқеа-ҳодисалар бўлади. Демак, "тасаввур" ифодали ҳолат феъллари билан бирикувчи сўзлар предмет ифодаловчи тил бирликларидан тузилади.

Шунииси ўзига хоски, "тасаввур" мантикий ифодасига эга образли ҳолат феълларининг доимий таркибий қисми сифатида ўрин маъносини ифодаловчи сўзлар катнашади. Булар: кўз олдимида (ўнгимида), ҳаёлимида қабилардан ташкил тошиб, ҳолат феълларида ифодаланган жараённинг содир бўлиш ўрнини, қаерда амалга ошганлигини билдиради ва шу жиҳатдан феъл маъносини ўрин муносабатига нисбатан аниқлаштиради.

"Тасаввур" ифодасини берувчи образли ҳолат феъллари таъсирчанликни англантишига кўра бетараф (гавдаланмоқ) ҳамда ижобийлик (жонланмоқ) бўёғига эга бўлади. Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари ясама феъллар бўлиб, улар отта -лан ясовчисининг қўшилишидан ҳосил булади. Умуман, бундай ҳолларда ясама сўз маъносидаги феъллик хусусияти ўзак морфемага ясовчи қўшимчанинг бирикиб, унда феълга хос семантик хусусиятни, "феъллик" семасини ҳосил қилиши билан изоҳланади.

Гавдаланмоқ, жонланмоқ сўзлари синонимик муносабатда бўлади. Бизнингча, бу сўз маънолари аниқ ёки мавҳум предмет билан боғланишига, шу предметнинг тасаввурда қайта кўринишини, намоён бўлишини ифодалашига, шунга кўра синонимни ҳосил қилишига, доимо ўрин ифодаловчи сўзга эгаллигига, гапда предмет ифодаловчи сўздан кейин келиб, кесим бўлишига, қатор бирикувчи сўзлар учун семантик марказни ҳосил қилишига, ўтимсизлиги ва ясама феъллигига кўра бир хилликка эгадир. Айни вақтда алоҳида, мустақил тил бирликлари сифатида бу сўз маънолари ўзаро фарққа эга. Яъни гавдаланмоқ маъносида предметнинг тасаввурда нисбатан тўлиқ, аммо нисбатан турғун ҳолда намоён бўлиши ифодаланса, жонланмоқ маъносида предметнинг тасаввурда қисман, унинг айрим муҳим томонлари ҳаракатчан (динамик) шаклда қайта пайдо бўлиши билан фарқланади. Шунингдек, жонланмоқ тасвирийликни, таъсирчанликни ортик ифодалашига кўра ҳам гавдаланмоқ сўзидан фарқ қилади. Жонланмоқ сўзи маъносининг изоҳи кўчма маъно сифатида баҳоланади.¹

Образли ҳолат феълларининг "тасаввур" мантикий ифодасига эга фарқловчи семаси гапда қуйидаги сўз маънолари орқали намоён бўлади. Қиёсланг: Гавдаланмоқ - ҳаёлан тикланган ҳолатда бўлмоқ; Унинг кўз олдидан Арслон гавдаланди (Мирмуҳсин). Нукул

¹ Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати, I, 288-бет

кўз унгида Севаранинг жамоли гавдаланар (У.Назаров). Элёр Мингбулок хақида уйлаганда, унинг кўз олдига боғнинг қоқ бағрида ётган ёнғоқзор гавдаланарди (У. Назаров).

Жонланмоқ - ҳаёлан кечган ҳолатда бўлмоқ: Ҳаёлида тўрт йил бурун бўлган воқеа жонланди (Ҳ.Ғулом).Кўз олдига уртоқлари, кўшиилари, Камол ва унинг дадаси Ҳайдарбойваччалар билан бўлган можаролар жонланди (С.Юнусов). Менинг кўз унгимда жонланар тарих (А.Орипов).

б) "нур таратмоқ": ёнмоқ, чакнамоқ, товланмоқ, жилаланмоқ, жилоланмоқ, оловланмоқ, алангаланмоқ, чўғланмоқ, нуранмоқ, кўз-кўзламоқ, чаракламоқ, порламоқ, ялтирамоқ, милтирамоқ, ловулламоқ. Бундай маънога эга образли ҳолат феъллари муайян предметга хос кўриш таъсир кучига эга белгини ҳолат белгиси сифатида ифодалайди. Яъни бундай ҳолатда предметда мавжуд ёки бошқа предмет таъсирида юзага келган белги-хусусият-нур, ёруғлик билан боғлиқ хусусият акс этади.

"Нур таратмоқ" фарқловчи семали ҳолат феълларига нисбий хос хусусият уларнинг ўрин таркибий қисмига эгалитидир. Бунда образли ҳолат феълларида ифидаланган хабар, таъсирчанликнинг таркалиш, пайдо бўлиш сатҳи кўрсатилади. Бу семантик гуруҳ ҳолат феълларига хос доимий хусусиятлардан бири ўзи ифодалаган нарса-предметни бошқа бир предметга киёслаши, ўхшатишидир. Яъни ҳолатга хос белгини ифодаловчи сўз маънолари конкретлаштирувчи сифатида ҳолатга аниқлик киритади, уни мавхумликдан кутқаради. Демак, юкорида қайд этилган образли ҳолат феъллари гапда кўпинча ўз маъносига аниқлик киритувчи сўзлар билан семантик-синтактик муносабатга киришишига кўра муҳимдир.

"Нур таратмоқ" фарқловчи семали образли ҳолат феъллари, асосан, ясама феъллар бўлиб, улар -ла (н), -ира, -илла ясовчиларининг от, таклидий сўз каби ўзак морфемаларга қўшилишидан ҳосил бўлади. Бундай ясама феъллар таъсирчанликни кучли даражада ифодалайди. Бу таъсирчанлик нутқий таъсирчанликнинг бир кўриниши бўлиб изоҳланади. "Нур таратмоқ" фарқловчи семаси қуйидаги образли ҳолат феълларида қайд этилади. Киёсланг: Ёнмоқ - нур сочган ҳолатда бўлмоқ; Осмонда эса бу кеч ҳам олис ҳаёлларга ўхшаш юлдуз чўғлари милт-милт ёнади (О. Мухторов). Юлдузлар ёнади, офтоб чарақлар (А. Орипов). Унинг кўзларида ёнарди беҳол йироқ юлдузларнинг сирли нурлари (А. Орипов).

Чакнамоқ - ёрқин нур таратган ҳолатда бўлмоқ: Кўзлари чакнайди, кўшнилар кириб қолса, бир яхши сўрашади (У.Назаров). Ғуломжоннинг кўзлари чакнади. Юраги қаттиқ дупурлаб урди (М.Исмоилий). Ҳаммаларининг бетлари кизариб,

кўзлари чакнаган, лаблари илжайди (М.Осим). Чакнамоқ сўзида белги даражаси, таъсир кучи ортик.

Товланмоқ - турли нур уйнаган ҳолатда бўлмоқ: Атрофни кучли шов-шувга тўлдириб, икки терак бўйи баланддан қуйиларкан (шаршарак) камалакнинг етти рангида товланиб, кўзни камаштиради (Х. Назир). Унинг остидаги кошинлар яраклаб товланади (У. Назаров). Сув қуёш нурида ялт-ялт товланади (П. Ёкубов).

Жилваланмоқ - жилвали ҳолатда бўлмоқ: Куёшнинг илк нурлари ховлидаги икки туп мирзатеракнинг учларида жилваланар (О. Ёкубов). Кўм-кўк ток барглари эрталабки куёшда жилваланади (Ойбек). Симобдай жилваланиб, кумушдай ялтираган шу тағдўзи қайси бир хинали қўлнинг иши (Ф. Гулом).

Жилоланмоқ - жилоли ҳолатда бўлмоқ: Ундан чапроқда эса осмонга санчилган Гўри Амир минораларининг тилла ранг бўёқлари нозик жилоланади (О.Ёкубов). Йўл-йўлакай милтираб, сен ёқимли қўйлайсан, жилоланиб, жилдираб не хусусда сўйлайсан (З. Диёр). Жилоланмоқ ҳам, жилваланмоқ ҳам поэтик услубга хос бўлиб, жилоланмоқ сўзида қўшимча маъно нозиклиги нисбатан кучли. Жилоланмоқ, асосан, предметга, жилваланмоқ эса шахсга ҳам, предметга нисбатан ҳам ишлатилади.

Оловланмоқ - 1. Олов рангли, кизарган ҳолатда бўлмоқ: Мастуранинг лўппи юзи оловланди (Ойбек). Иссиқданми, хижолатданми, унинг юзлари оловланди (Ойбек). Комиссарнинг оловланди кўзлари (Т.Гўла). 2. Қизариб товланган ҳолатда бўлмоқ: Энали камарида олтин қуббачалар, йирик гавҳарлар, Бадахшоннинг аслаъли ёқутлари оловланар эди (Ойбек). Булутларнинг ранги оловланмоқда, булутлар ёнмоқда негадир (Альманах).

Алангаланмоқ — алангали, олов рангли ҳолатда бўлмоқ: Кўзи алангаланди, манглайи буришди, кошлари бир-бирига тортилди (С.Айний).

Чўғланмоқ - ёнган, ярқираган ҳолатда бўлмоқ: Бўпти, орамизда қола қолсин, хўпми,- деди Зиёда кўзлари чўғланиб (А.Мухтор). Пахмоқ малла кошлари тагида кўзлари чўғланди (А.Мухтор). Чўғланмоқ сўзида белги даражаси, таъсир бўёғи ортик.

Нурланмоқ - нурли ҳолатда бўлмоқ: Нурланади дағал бармоқлар, кўзларида жон олар қўшиқ (Зулфия). Бу кулимсирашда унинг кўм-кўк кўзлари нурланди (Ш. Тошматов).

Кўз-кўзламоқ - намоёиш қилган ҳолатда бўлмоқ: Навоий номли театр атрофида, паркларда, боғларда атиргуллар очилиб, ранглар нафосатини кўз - кўзлайди (М.Исмоилий).

Чаракламоқ - ёрқин, кучли нур сочган ҳолатда бўлмоқ: Офтоб чараклайди (С.Ахмад). Юлдузлар ёнади, офтоб чараклар

(А.Орипов). Осмонда эса юлдузлар чарақлайди (Ўзбекистон овози).

Порламоқ - нур акс этган ҳолатда бўлмоқ: Баҳор куёши Гавхаршод мадрасасининг хайбатли гумбази устида порлар (Ойбек). Кўшчинор чироклари порлар эди (А. Қаххор). Ёруғ қуиларимдай порлади куёш (А.Орипов). Порламоқ сўзида белги даражаси ва маъно таъсирчанлиги ортик, чарақламоқ сўзида эса ундан ҳам ортик.

Ялтирамоқ - нур синиб ўйнаган ҳолатда бўлмоқ: Симобдай жилваланиб, қумушдай ялтираган шу тағдўзи қайси бир хинали қўлнинг иши (Ғ.Ғулом). Қум зарралари куёш нурида товланиб ялтиради (Ж.Шарипов). Шамширдек ялтираган чакан чўлнинг олисларигача ёритади (С Ахмад).

Милтирамоқ - кучсиз нур сочган ҳолатда бўлмоқ: Унда-мунда юлдузлар хира милтирар, совуқ аччикқина (Ойбек). Кеча оқшом фалақда ой бўзариб ботганда, Зухро юлдуз милтираб, хира ханда отганда (А.Орипов).

Ловулламоқ - ёлқинли ҳолатда бўлмоқ: Чойхона бу оқшом жуда гавжум эди: кекса тол, бакатерак шохларига осилган чилимқовоқ беш юз шамлик лампочкалар ёғдусида дарахтлар худди улкан гулхан сингари ловуллаб товланарди (Н. Екубов). Ловулламоқ сўзида "алангаланиш" даражаси, таъсирчанлик белгиси кучли.

в)"шаклий": кўнкаймоқ, шумшаймоқ, безраймоқ, дўмпаймоқ, дўшпаймоқ, қапшаймоқ, гердаймоқ, кеккаймоқ, хурпаймоқ, дўрдаймоқ. Бундай ифодали ҳолат феъллари кўпинча предметнинг шакли, кўриниши билан боғлиқ ҳолатни англатади. Бу ҳолда предмет ўз шакли ва мазмуни билан боғлиқ катор хусусиятларга эга бўлади. Айни хусусиятлар предметнинг бир бутунлигини таъминловчи таркибий қисмлар бўлиб, бунда предметнинг шакли билан боғлиқ томони бошқа предметларга қиёсан олганда кучли таъсирга эгалиги, диққатни жалб қилиши билан ажралиб туради.

"Шаклий" мантикий ифодасига эга образли ҳолат феъллари туб феъллар сифатида таъсирчанликни кучли даражада, яққол ифодалайди. Улар қуйидагилардир:

Кўнкаймоқ - беўхшов ўрнатилган ҳолатда бўлмоқ: Хужра ёнбошида кичкинагина ўчокбоши кўнкайган (Ҳ.Ғулом). Қоядай кўнкайиб турган оғир юк қийшайиб, ... (А. Мухтор). Баҳоватдин қишлоғининг яқшанбалик бозоридан сал нарида, кўча чеккасидаги кўнкайган ховлида бир камшир яшарди (А.Мухторов).

Шумшаймоқ - хунук кўринган, қаққайган ҳолатда бўлмоқ: Ана, шумшайган уйи (Н.Норматов). Баргини тўкиб, шумшайиб қолган чилон жийда тагида узоқ туришди (С.Анорбоев). Ҳовлилардаги совуқ ургандан қорайиб, илжираб кетган бултурги гуллар қор тагидан шумшайиб бош чиқарди (С. Анорбоев).

Безраймоқ - ҳаракатсиз, пинагини бузмаган ҳолатда бўлмоқ:

Йиғитали шунча уринса ҳам, машина безрайиб тураверди (И.Раҳим). Ҳозир биз бир томони ҳали безрайиб ётган чул, бир томони эса обод бўлган ернинг худудида турардик (С.Аҳмад).

Дўмпаймоқ - бўртиб чиққан ҳолатда бўлмоқ: Почтачи дўмпайган сумкасини узок титкилаб, хат олиб узатди (А. Мухтор). Катта тут ёғоч кўланкасида дўмпайган янги қабри кучиб, тупроқларига юзларини суртиб, соатларча йиғлаб, кўзлари шишгандан сўнг қайтишди (Ойбек).

Дўппаймоқ - дўмпайган (туртиб чиққан) ҳолатда бўлмоқ: Кўллари дўппайган қорни устида қовуштирилган эди (М. Исмоилий). Нохуш дўппайган янги қабр (У. Назаров). Дўппаймоқ сўзида белги даражаси, таъсирчанлик дўмпаймоқ сўзига нисбатан ортик. Бу дўппаймоқ сўзида қўш ундошнинг мавжудлиги билан изоҳланади.

Қаппаймоқ - 1. Қорни шишганнамо ҳолатда бўлмоқ: Шу пайтда зшиқ очилиб, ташқарида аввал қорни қаппайган бақалоқ эшак кўринди (А.Мухтор). 2. Нарса билан тулган ҳолатда бўлмоқ: У қаппайган сумкасини кўйди (И.Раҳимов). Ҳожи хола ... тўй маъракаларга фақат дастурхон солиш, кейин тугунни қаппайтириб қайтиш учунгина эмас, бу баҳонада тўраҳонларни излар эди (М.Исмоилий).

Гердаймоқ - назарсиз тиккайган ҳолатда бўлмоқ: Қаршимда гердаяр тоғлар (А.Орипов). Гердайиб кўкка узайган хайбатли қайрағочлар сирли, ваҳимали кўринди (Ойбек).

Кеккаймоқ — қовишимсиз тиккайган ҳолатда бўлмоқ: Ёмғирда ерга қапишган майсалар мағрур кеккаяди, елда силкинади (Шухрат). Кеккаймоқ сўзида таъсирчанлик даражаси гердаймоқ сўзига нисбатан ортиқроқ.

Хурпаймоқ - қатламини тиккайтиб, ёйган ҳолатда бўлмоқ: Хурпайган булут осилиб тураверарди-ю, ёмғир ёғмади (А.Мухтор). Булутлар хурпайиб, ёмғир ёғишидан дарак берарди (Альманах).

Дурдаймоқ - 1. Кўтарилиб чиққан ҳолатда бўлмоқ: Бошини ва ҳозиргина ўраган дуррасини орқасидан ушлаб, харир кўйлаги дурустроқ яширолмаган кўкрагини дурдайтириб керишди (М.Исмоилий). 2. Шишганнамо, осилган, ҳолатда бўлмоқ: Азалдан хушфёъл одам нос элитган кишидай қовоғини осилтириб, лунжини дурдайтириб ўтирибди (И.Раҳим). Болалигидаги дурдайган лаблари энди қуёш тафтида, дашту далада, тоғу тош шамолида пишибди (С. Анорбоев).

г) "кўриниш": қабармоқ, кўпчимоқ, сўлмоқ, мунғаймоқ. Ушбу фарқловчи семали ҳолат фёъллари предметнинг кўриниш ҳолатини

англади. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари: сўлмок, мунғаймок тасвирийлик, муносабат, хис-туйғу бўёқларига эгадир. Кабармок, кўпчимок феълларида эса тасвирийлик салбий ва ижобийлик бўёғи нуқтаи назаридан бетараф бўлади. Бу феълларда таъсирчанлик тасвирийлиги билан фарқланади.

Кабармок, кўпчимок, сўлмок, мунғаймок образли ҳолат феъллари маъноси предмет ҳолат белгисининг бошқа предмет билан қиёсланиши натижасида юзага келади, Бундай ҳолларда нутқда қайд этилган предметга бошқа шахс ва предметга хос белги-хусусият кўчирилади, бириктирилади. Бунда предметлар табиати, моҳияти, хусусиятига кўра бирор мантикий синфга бирикади, ўзаро умумийликни ҳосил қилади. Шунга кўра предмет белгиси предметга кучирилади ёки шахсга хос белги предметга, предметга хос белги эса шахсга кўчирилади.

"Кўриниш" маъносига эга образли ҳолат феъллари нутқда қуйидаги изоҳлар билан қатнашади: Кабармок - буртан, туртиб чикқан ҳолатда бўлмок; Пўрсиллаб кабарган сахро яшил жингалақлар билан қопланган (Ойбек). Икковининг бўйин томирлари, аркондай қаварган билак пайлари томирга айланган (Ойбек).

Кўпчимок - етилиб кўтарилган ҳолатда бўлмок; Шудгорланган ерлар кўпчиган (М.Тошматов). Қор, музлар эриб, ер ҳамирдек кўпчиган (Миртемир). Синонимик муносабатдаги кабармок ва кўпчимок сўзларининг нутқ бирлиги сифатидаги фаоллиги, ишлатилиш даражаси тенгдир. Аммо кўпчимок маъносидаги белги даражаси ва таъсирчанлик кабармок маъносидагига нисбатан ортиқрок.

Сўлмок - бужмайган, ўзини олдирган ҳолатда бўлмок; Олмадайн сўлган гудай тарзим бор (Балогардон). Дадам фронтда улган учта акамнинг дардида кўзи кўр бўлди. Бунга кўрган ойим ўзидан-ўзи сўлиб жон берди (А. Мухтор). Улар бир-бирларини кўрмасалар дарров сўлиб қоладилар (А. Мухтор).

Мунғаймок - эътиборсиз ҳолатда бўлмок; Икки жумла ёзилган шу хат стол узра мунғайиб қолди (Г.Нуруллаева).

д) "жисмоний жараён": ухламок, мудрамок. Бундай ҳолат феъллари тасвирийликни предмет билан боғлиқ ҳолда ифодалайди. Образлиликка эга предмет аниқ бўлади. Ушбу ҳолат феъллари аслида шахсга, жонли мавжудотга табиий хос, бош мия ярим шарларининг фаолияти билан боғлиқ жисмоний жараённи ифодалаши ва уни предметнинг ҳолат белгиси сифатида баҳолаши билан ўзига хосдир. Бу жисмоний ҳолат инсон (ҳайвон) мия фаолиятининг фаоллиқдан фаолсизликка ўтиб, нисбатан "тўхташи", ташқи таъсирларга жавоб ҳаракатларининг сусайиши натижасида содир

бўлади. Демак, айна мантикий ифодали ҳолат феъллари муайян предметнинг муайян вақтдаги тинч, ҳаракатсиз, шовкинсиз ҳолатини ифодалайди. Ушбу гуруҳ феъллари туб феъллардан таркиб топади. Улар нутқда қуйидаги изоҳлари билан қатнашади, Ухламоқ - ҳаракатсиз (тинч) ҳолатда бўлмоқ: Тун ухлайди, лекин уйкуда тотли ҳаёт, ором бор, жон бор (Зулфия). Қоялар ухлайди - денгиз ухламас (О.Матчон). Учиб қолган соқийдай гунгурс ухлайди тоқлар (Ғ.Ғулом).

Мудрамоқ — ҳаракатсизликка берилган ҳолатда бўлмоқ: Шимол гузал, ўрмон мудрар юз товланиб бир ёнда (Т.Ҳамид). Бундан ярим соатча олдин ... ялти-ялт этиб, кўз қисаётган юлдузлар мудраб-мудраб охири сунди (Ҳ.Ҳошимов). Барглари шалпайган, тузон босган дарахтлар жимгина мудрайди (Ойбек).

е) "ҳаракатсиз": қотмоқ, миҳланмоқ. Бу ҳолат феъллари шахс ёки предметнинг мутлақо ҳаракатсизлигини ифодалайди. Бунда шахс ёки предмет бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга, яъни ҳаракатдан ҳаракатсизликка ўтади, муайян ҳолатга эга бўлади. Натижа ҳолат тасвирийликка эга давомли ҳолатлиги билан ажралиб туради. Ушбу фарқловчи семали маънога эга образли ҳолат феъллари қуйидагилар:

Қотмоқ - мутлақо ҳаракатсиз ҳолатда бўлмоқ: Тошдай қотдим ўшлар они бир тоқатдан айрилиб (А. Орипов). Сулув яшин уриб кўмирга айланган чинордай жонсиз, ҳушсиз қотиб қолди (А. Мухтор). Билмам нечун сизнинг нигоҳ бир нуқтада қотмишқидир (А. Орипов). Қотмоқ сўзида белги даражаси, таъсирчанлик ортиқроқ.

Миҳланмоқ ясама ҳолат феъли (от-лан) сифатида мажбурий тинч ҳолатда бўлмоқ изоҳи билан қатнашади: Штабдагиларнинг кўзлари кўк ва қизил чироклар билан тўлган харитага миҳланиб қолди (И.Раҳим). Ҳалойиқ кўзи билан эмас, бутун фикру зикри билан ҳам мингбошига миҳланган эди (М. Исмоилий).

ё) "тус": олтинланмоқ, кумушланмоқ, симобланмоқ. "Тус" мантикий ифодали ҳолат феъллари жонсиз, баъзан жонли предмет номлари билан боғланиб, предметни тус белгисига кўра баҳолайди. Ушбу феъл ясама (от-лан) феъллар бўлиб, нутқда қуйидаги изоҳларда иштирок этади: Олтинланмоқ - олтин ранги ҳолатида бўлмоқ: Куз фасли. Нақ алангадек олтинланган дарахтлар қимир этмайди (Ойбек). Узумлар пишаберсин ишқомларда олтинланиб (Ғ.Ғулом). Дубулғалар, қалқонлар, ойболталар қуёш билан олтинланган ҳавода порлайди (Ойбек).

Кумушланмоқ - кумуш рангли ҳолатда бўлмоқ: На муаттар чаманзорлар, на муҳташам кўшқлар, на кумушланган ҳовузлар ... уни қизиктирмади (Ойбек). Тоғ ёнбағрида тикилган оқ ўтов ой шуъласида кумушланиб, кўкаламзор адирларга яна хусн қўшган (Ўзбекистон овози).

Симобланмоқ - симоб рангли ҳолатда бўлмоқ: Арчаларнинг

жомаси кумуш, симобланар хозир қора сой

ж) "бирикиш": қапишмоқ, қовушмоқ. Ушбу ифодали ҳолат феъллари доимо икки предмет орасидаги муносабатни акс эттиради. Предмет муносабати уларнинг бир-бири билан бириккан, туташган кўринишга, "ёпишган" ҳолатга ўтганлиги, шаклан бир бутунлиги билан ажралиб туради. Ушбу муносабатда предмет, баъзан шахс бўлиб, уларнинг муайян нукталари орасидаги мавжуд алоқа (бирикиш) муайян сабаб таъсирида юз беради. Қайд этилган мантикий ифода қуйидаги ҳолат феълларида кузатилади. Қапишмоқ - бутунлай ёпишган ҳолатда бўлмоқ; Йигитнинг кўллари қизнинг белларига чирмашди, кўкраклари бир - бирига қапишди (Ойбек). Панжара орқасидаги ипак гуллар тонг кировидан ерга қапишган (А.Мухтор). Ёмғирда ерга қапишган майсалар мағрур кекқаяди (Шухрат).

Қовушмоқ - туташган ҳолатда бўлмоқ: Шундай қониқиб, шундай мириқиб қеришдики, бир зумгина киприклари бир-бири билан қовушди (М.Исмоилий). Қўша қаримокка муҳр бўлади ҳаётда икки лаб қовушган бир зум (Ғ. Ғулом). Қапишмоқ қовушмоқ билан синонимни ҳосил қилади. Қапишмоқ маъносида белги даражаси, таъсирчанлик нисбатан кучли. Қапишмоқ сўзи кўпроқ жонли нутққа, қовушмоқ эса шеърятга хос. Шунингдек, қапишмоқ сўзи маъноси нисбатан салбий, қовушмоқ сўзи маъноси эса ижобий бўёкка эга. Қапишмоқ шахсга ҳам, предметга нисбатан ҳам қўлланилади. Қовушмоқ эса асосан шахсга, унинг жуфт аъзоларига нисбатан ишлатилади.

з) "йўқ бўлмоқ": сўлмоқ, қуримок. Бундай фарқловчи семали ҳолат феъллари мавҳум предмет билан боғланиб, уни ҳолат белгиси гомонидан аниқлайди. Ҳолат белгиси предметнинг энг муҳим фарқловчи белгиларидан бири саналади. Бундай туб ҳолат феъллари бирор ҳодиса, рухий кечинма, жараён қабиларнинг тўхташини, йўқолишини ифодалайди. "Йўқ бўлмоқ" мантикий ифодаси қуйидаги образли ҳолат феълларида воқе бўлади:

Сўлмоқ - фаоллиги йўқолган ҳолатда бўлмоқ: Тунлар ҳам ҳаловатинг олган ғам шу субҳидам салқинида сўлади (М. Эгамбердиев). Ёшлигим сўлди, чакмоқдек бир чакнади-ю, ўтди кетди (Ойбек).

Қуримок - ҳаётийлиги йўқ ҳолатда бўлмоқ: У ерларсиз сенинг ижодинг қурийди (У.Назаров).

и) "қучи қирқилмоқ": юшмамоқ, майинлашмоқ. Айни маънога эга ҳолат феъллари мавҳум предметнинг муайян вақтдаги доимий нисбатан турғун белгисини ифодалайди. Бунда ҳолат белгиси предметнинг инсон туюш, ҳис қилиш сезгисига кучли таъсири натижасида воқе бўлади. Предмет шу белгисига кўра инсонга таъсир

қилиб, унда ижобий туйғу уйғотади. Қайд этилган ҳолат феъллари гапда туб ва ясама феъл шаклида келади. Ясама феъл сифатга – лаш ясовчисининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Ушбу фарқловчи сема гапда қуйидаги феъл маъноларида қатнашади. Қиёсланг: Юмшамок – совуқлик кучи кесилган ҳолатда бўлмок: Тунов кунги бурон ва изғиринлардан сўнг табиат гўё қаҳридан тушган, юмшаган ... (О.Ёкубов). Февралнинг урталарида ҳаво юмшаб, дала-тошни, тўқайларни босиб ётган қалин кор ёпиғи тешила бошлади (А.Каххор).

Майинлашмок – ёкимли юмшаган ҳолатда бўлмок: Тунов кунги бурон ва изғиринлардан сўнг табиат қаҳридан тушган ... майинлашган (О.Ёкубов). Майинлашмок сўзида белги даражаси ва таъсирчанлик нисбатан ортик. Айни сўз "ёкимли" бўёғига эга.

й) "бушашмок": шалпаймок, шалвирамок. Бундай мантикий ифодали ҳолат феъллари тасвирийликни муайян предмет билан, унинг инсон кўрув сезгисига таъсир қилувчи ташки тузилишига хос ҳолат белгиси билан боғлаб англайди. Бу ҳолат феълларида предмет узининг аввалги таранг, тортилган ҳолатига зид бўлган, бушашган, тарангсизлашган ҳолатга утганлиги ифодаланади.

"Бушашмок" маъносига эга ҳолат феъллари қуйидагилар: Шалпаймок – таранглигини йўқотган, шалвираган ҳолатда бўлмок: Машинасининг бир ғилдираги шалпайиб ётибди (С. Аҳмад).

Шалвирамок – тарангсиз, осилган ҳолатда бўлмок: (Машинадан) тушиб қардим. – Баллон латтадек шалвираб қолибди (У.Ҳошимов). Уғилчаси шалвираган иштонини торта бошлади (Оғзаки нутқдан). Шалвираган сўзи маъносига "тарангсизланиш" даражаси ортиқроқ. Шалпаймок, шалвирамок сўзлари, асосан, оғзаки нутққа хос бўлиб, шалпаймок нисбатан кўпроқ қўлланилади.

к) "ёруғ": бўзармок, ёришмок, ёруғлашмок, оқармок. «Ёруғ» мантикий ифодали ҳолат феъллари муайян предметнинг ҳолат белгисини образли ифодалайди. Бундай ҳолат белгиси инсон кўриш аъзосида акс этиши билан моддийлашади. Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари предметнинг ёруғлик билан боғлиқ белгиси – унинг ёришган, ёруғлашган ҳолатдалигини ифода этиши билан мустақил саналади. Улар тузилишига кўра туб ва ясама бўлади. Ясама феъллар сифатга –лаш, –ар ясовчиларининг бирикишидан ҳосил бўлади. "Ёруғ" фарқловчи семали ҳолат феъллари қуйидагилар: Бўзармок – ғира-шира ёришган ҳолатда бўлмок: Тонг бўзарди (Шухрат). Дераза орқасидан сахар бўзарибди (Х. Фулом). Кеча окшом фалакда ой бўзариб ботганда ... (А. Орипов).

Ёришмок – 1. Сал ёруғ, оқарган ҳолатда бўлмок: Бир зум бахор каби ёришди олам (А.Орипов). Куёш тиглари кўринмаса ҳам, шарк осмони ёришиб ... (М.Исмоилий). 2. Кайфияти кутарилган ҳолатда бўлмок: Тундлиги йўқолиб, чехраси ёришди (Тошкент окшоми).

Бундан кунгли бир оз юмшаб, чехраси ёришган Хисрав уни бағрига босиб унди (М. Иброҳимов).

Ёруғлашмоқ - ёругроқ, ёркинроқ ҳолатда бўлмоқ: Куёш hozir бизнинг мана шу улкамиз осмонига келиб, тухтаб тўлишди, ёруғлашди (Р.Файзий).

Оқармоқ - ёришган ҳолатда бўлмоқ: Табиатнинг мармар танли, гул сочли эрка кизи - тонг оқариб келади (Уйғун). Ёруғлашмоқ сўзида белги даражаси, "ёруғлик" кучи бўзармоқ сўзига нисбатан ортик. Ёришмоқ, оқармоқ маъноларида эса шундай белги ундан ортиқроқ. Бўзармоқ, ёруғлашмоқ сўзлари, асосан, шеъриятга хос. Ёришмоқ, оқармоқ сўзлари эса сўзлашув нутқида кўп ишлатилади.

л) "паришон": анграймоқ, мўлтаймоқ. Бу фарқловчи семали ҳолат феъллари шахс, баъзан предметга хос ҳолат белгисини ифодалайди. Бундай ҳолат ҳам инсон кўриш сезгиси билан боғланади. Қайд этилган ҳолат феъллари кенг маънодаги предметнинг муайян ташки ҳолатини образли ифодалашини билан нисбатан мустақилдир. Ушбу ҳолат инсоннинг бирор таъсир натижасида паришон, лоқайд, маънос каби "шақлий" ҳолатга ўтганлигини ифодалайди. "Паришон" маъносига эга туб ҳолат феъллари қуйидагилардир:

Анграймоқ - паришонхотир, хайрон ҳолатда бўлмоқ: Туғмас хотин ... Анграйди нигоҳ ... Қадам тўнди ... Эс-хуши гангида (Г. Нуруллаева).

Мўлтаймоқ - маъносиз ва иложсиз ҳолатда бўлмоқ: Шу чокқача мўлтайиб ... ўтирган Кумушбиби бир сесканди-да, кўшиқчи кизларга каради (А. Қодирий). У ... кимнидир ахтарди, лоп этиб кўзи бир чеккада мўлтайиб турган "митти" га тушди (Х. Назир). Анграймоқ сўзида белги даражаси нисбатан ортиқроқ. Бу тил бирлиги салбий бўёкка эга. Мўлтаймоқ маъносида ижобийлик белгиси бор. Бу феъллар, асосан, жонли нутққа хос бўлиб, анграймоқ кўпроқ ишлатилади.

м) "йўқолмоқ": сўнмоқ, ўчмоқ. "Йўқолмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон руҳий ҳолати билан боғланади. Улар инсоннинг бир руҳий ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтишини, муайян предметга нисбатан кизиқшининг, интилишининг бутунлай йўқолишини, бефарқ муносабатда бўлишини, баъзан эса инсонда унга нисбатан салбий муносабатнинг юзага келиши кабиларни ифодалайди. Айни феъллар шахс руҳий ҳолатини туб феъл сифатида англатади. "Йўқолмоқ" ифодаси гапда қуйидаги феъл маъноларининг фарқловчи семалари орқали намоён бўлади: Сўнмоқ - таъсири тухтаган ҳолатда бўлмоқ: Захро холанинг юзидаги қувонч ўша заҳотиёқ сўнди (У.Назаров). Раиснинг тўсатдан ғазабини сўниб, эсанкирагандай жилмайди (С.Анорбоев). Дўстлар, айтинг, сўнган

дўстликни қайга олиб бориб кўмарлар (А.Орипов).

Ўчмоқ - таъсири бутунлай тўхтаган (йўқолган) ҳолатда бўлмоқ: Ўрға бўйли олифта кийинган йигитни кўришим билан юрагимдаги борлик, журъат ва катъият худди сув пуркаган алангадек ўчди-қолди (О.Ёқубов). Унинг юзидаги аввалги қизиллик хижрон шони шафағидек ўчди-қолди (Х.Ғулом). Алимардоннинг кўзларидаги табассум бирдан ўчди (Ў.Ҳошимов). Ўчмоқ сўзидаги белги даражаси кучли бўлиб, сўз маъноси "бутунлай" семасига эга. Ўчмоқ сўзлашув нутқиға, сўнмоқ бадийий услубға хос.

н) "тарқамок": тўзмок (тўзимок, тўзғимок). Бундай фарқловчи семага эга жараён феъллари баъзан турли предметларнинг ҳолат белгисини ҳам ифода этади. Улар туб феъллардан иборат бўлади. Тўзмок. Бу сўз тил бириги сифатида, асосан, ҳаракат маъносини ифодалайди. Унинг "ҳаракат" семаси етакчи, муҳим - хабар ташувчи саналади. Шунингдек, тўзмок феъли ҳолат маъносида ҳам келади. Ҳолат маъноси нутқда — уни ураган қуршов бирликлари таъсирида ҳосил бўлади. Тўғрироғи, тўзмок сўзида ҳаракат маъноси муайян гапда вақтинча "яширинади", юзага чиқишга тайёр имкониятга ўтади. Тўзмок сўзи баъзан тўзимок, тўзғимок каби шаклларда ҳам намоён бўлади. Синонимик муносабатдаги бу бирликлар семантик умумийликка эга бўлиб, қўшимча маъно нозиклиги, таъсирчанлик даражаси, қўлланиши кабиларга кўра ўзаро фарқланади. Қиёсланг:

Тўзмок - I. Таркаган ҳолатда бўлмоқ: Эшик очилиб, хаёли патдай тўзиди (А. Каҳҳор). Шеър анжумани тўзди (С.Абдулла). II Эскирган, яроксиз, ҳолатда бўлмоқ: Менга овқат беради, кийимим жуда тўзиса, кийим қилиб беради (Ойбек).

Тўзимок - тўзмок II дан (давомли ифода бермоқ): Йўлдошбой уч - тўрт хафтадан бери ички кийимини ечмаган, кўйлаги терда котиб кетган, тун билан этиги тўзиб қолган эди (Х. Нуъмон, Ё. Шораҳмедов).

Тўзғимок - I ва II дан (такрор ва давомли ифода бермоқ): Тўтиқиз бир неча кун ичида чўпдай озиб, гўлдай хусни тўзғиди (М. Исмоилий). Қиш-ёз оёғида оғир сағир калиш.Маҳси ҳам ямок, бошида кир, тўзғиган сала (Ойбек).

Хуллас, турлича ҳолатларнинг тил бирликларида-сўзларда образли ифодаланиши ўзига хосдир. Нутқда "таъсирчанлик" семали ҳолат феъллари туб ва ясама феъл шаклида катнашади. Образли ҳолат феъллари маъно тузилишининг асосини тасвирий хабар ташкил қилади.

БИОЛОГИК ҲОЛАТ ФЕЪЛЛАРИНИНГ МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Ўзбек тилида биологик ҳолат феъллари нисбатан кўп кузатилади. Улар кенг маънодаги тирик (жонли) мавжудотларнинг ҳаёти, ўсиши, ривожланиши кабилар билан боғлиқ, уларда табиий, зарурий мавжуд бўлган ирсий жараён-ҳолатларни ифода этади. Бундай ҳолат феълларига хос муҳим хусусият шундаки, улар мазмунида ифода этилувчи ҳолат муайян предметнинг (мавжудот)нинг ҳолат белгиси бўлади. Бу ҳолат предметнинг доимий белгиси сифатида жисмоний, рухий жараёнлар билан бевосита боғлиқ, диалектик муносабатда, ўзаро таъсирда кузатилади.

Биологик ҳолат тирик мавжудотларнинг яшашини, ташқи таъсирлардан таъсирланишини, бирор шароитта мослашини, вазиятга, вақтга кўра ўзидаги ирсий белги-хусусиятларини бевосита намоён қилишини, муайян ирсий имкониятларининг юзага чиқиши учун ишлатилишини, "курашиши"ни ҳам ўзида ақс эттиради.

Биологик ҳолат феъллари нутқ фаолиятида ҳолат манбаи (объекти)га кўра шахс, ҳайвон ва ўсимликлар билан боғланади. Ушбу феъллар баъзан вақт, ўрин, ўхшатиш каби таркибий қисмларга ҳам эга бўлади. Биологик ҳолат феъллари туб ва ясама феъллардан таркиб топади. Ўлмоқ, чиримоқ, очилмоқ, етилмоқ, бўртмоқ, гулламоқ, ёшармоқ каби ҳолат феъллари маъноларининг фарқловчи семалари қуйидагича:

Ўлмоқ - яшаш муддати, ҳаёти, умри тугаган ҳолатда, бўлмоқ: Отам ўлди, қолдим кўзимни ёшлаб (Балогардон). Кейин қолган бари ўлди (Алломиш). Қизнинг севгилиси уруцда ўлибди. (Ў. Ҳошимов). Бу орада яна тўртта сигир ўлди (А. Каххор).

Чиримоқ - 1. Мўрт ҳолатда бўлмоқ: Уч-уч шохлари эса узун ва нозик, улар қуриган, чириган (О. Мухторов). 2. Айниган, еб булмас ҳолатда бўлмоқ: Сўйилган қовун ичидан чириган экан (Латифалар). Чиримоқ оғзаки ва ёзма нутққа-умумнутққа хос.

Очилмоқ - ўсиб, кўзга кўринган ҳолатда бўлмоқ: Ёнбағирларда лолалар очилган (П. Қодиров). ... ораларидаги лолакизғалдоқлар қип-қизил бўлиб очилган (М.Исмоилий). Қизил, сафсар, пушти очилибди қашқаргуллар (М. Исмоилий). Очилмоқ сўзлашув нутқида кўп қўлланилади.

Етилмоқ - ҳар томонлама вояга етган ҳолатда бўлмоқ: Йигит қирқ ёшга қирганда ақлий ва жисмоний томондан етилади (Ш. Шомаксудов, С. Долимов). Қашқирлар етилибди, овчи келиб ... терисини шилиб олади (Ғ. Жаҳонгаров); Етилмоқ кўпроқ бадий нутққа хос.

Бўртмоқ - ўсиб чиккан, бўртиш ҳолатида бўлмоқ: Дарахтлар

ялтираб, бўртди ҳар куртак (Зулфия). Олча новдалари мунчок-мунчок бўртиб ... (Мирмуҳсин). Бўртмоқ, асосан, ёзма нутққа хос.

Гул, ёш каби от, сифатларга -ла(ш), -ар ясовчиларининг кўшилишидан ясалган ҳолат феълларининг фарқловчи семалари қуйидагича: Гулламоқ - гул чиқарган, гулли ҳолатда бўлмоқ: Гузалари ушиб, гуллаб, кусаклар таққан (Ҳ.Олимжон). Боғдаги мева дарахтлари гуллаган, ҳаводан бол иси анкийди (М. Осим). Мана чўлда ҳам олча гуллади (Ҳ. Ҳошимов). Зинапоянинг ёнгинасида ўрик гуллаган эди (А.Мухтор). Гулламоқ умумнутққа хос бўлиб, қўл қўлланилади.

Ёшармоқ - ёш қуринган ҳолатда бўлмоқ: Ҳамма ёшарди, фақат Мавлон қариди (А. Каххор). У ёшариб, қайта куч- қувватга тўлгандек (Альманах). Ёшармоқ кўпроқ китобий, адабий услубга оид.

"Ҳолат" муштарак семали, "биологак" бирлаштирувчи семали ҳолат феъллари яна қуйидаги фарқловчи семаларга ҳам эга. а) "истеъмом даражасига етмоқ": пишмоқ, етилмоқ. Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари манбаига кўра ўсимлик, кўпинча мевали дарахт, ҳўл мевалар билан боғланиб, уларнинг кўрув сезгиси билан идрок қилинувчи ирсий ҳолат белгисини акс эттиради. Қайд этилган ҳолат феъллари предметнинг сифат даражасини, яъни истеъмом ҳолатига етганлигини, истеъмом қилиш мумкинлигини -пишганлигини ифодалайди. Қайд этилган ҳолат феъллари туб феъллардан тузилиб, гапта қуйидаги мантқиқий ифодага эга бўлади.

Пишмоқ -1. Истеъмолга тайёр ҳолатда бўлмоқ: Нодир боғни кўриқлаб колганида, эртаги узум ғарк пишган эди (С. Юнусов). Ота, манави беҳиларни кўринг, хиди оламни тутуди, бирам пишибдики: -деди саман отлик — (М.Исмоилий). Мевалари ғарк пишган катта боғнинг тўрида мармар гумбазли ҳаммом бор эди (П.Қодиров). Бу муддат ичида шоли пишди, ўрилди, янчилди (Ҳ.Ғулом). 2. Ушиб етилган ҳолатда бўлмоқ: Ана эгатлардаги тутларнинг новдалари пишибди (М.Исмоилий).

Етилмоқ - пишган, истеъмом қилиш ҳолатида бўлмоқ: Самарқанд боғларида катта дона анорлар етилган (П. Қодиров). Бир йили Афандининг бодринги жуда эрта етилибди (Латифалар). Жонивор хўб етилибди-да, - деди Мадаминхўжа қовунни коса қилаётиб (М. Исмоилий). Пишмоқ ва етилмоқ сўзлари ўзаро синонимик муносабатда бўлиб, уларнинг асосий, бирлаштирувчи маъноси бир хил. Айни вақтда пишмоқ маъносида предметнинг белги даражаси аниқ бўлиб, бу сўз, асосан, сўзлашув нутқиға хос. Қўшимча маъно бўёғи жихатидан бетараф. Келтирилган гапларда пишмоқ сўзи бош, тўғри маънода қўлланади, аммо у, асосан, китобий услубга хосдир. Шунингдек етилмоқ сўзи маъноси ҳиссий таъсирчанлик бўёғи жихатидан ижобийликка эга. Етилмоқ маъносида ифодаланган белги даражаси пишмоқ маъносида

ифодаланган белги даражасига нисбатан мавҳумроқдир. Шунингдек, пишмоқ сўзида ифодаланган белги-хусусият предметнинг ташқи кўринишига ҳам, ички, маъза-таъми, истеъмол даражасига нисбатан ҳам тегишли, улар учун умумий саналади. Етилмоқ сўзи маъноси кўпроқ предметнинг шакли - ташқи кўринишига хос хусусиятлар билан боғланади.

б) «шаклий»: куримоқ, сўлмоқ, қовжирамоқ, қақрамоқ, шалпаймоқ. "Шаклий" маъноли биологик ҳолат феъллари асосан мевасиз дарахт, унинг муайян қисми, гул, ўт каби ўсимликларнинг кўриш сезгиси орқали идрок қилинувчи ҳолат белгисини ифодалайди. Улар предметларга хос белгини муҳим ҳолат белгиси сифатида билдиради. Бунда предмет муайян ташқи, шаклий кўринишга эга бўлади. Бу шаклий белги, ташқи кўриниш предметнинг ҳаётийлиги, фаоллиги, таъсирчанлигини, "яшашдан" тўхтаган - ижобий кўринишини йўқотиб, салбий муносабат уйғотувчи шаклга, ташқи кўринишга ўтганлиги билан ўзига хосдир. Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари туб феъллар семантик гуруҳини ташкил қилади.. Улар қуйидаги сўз маънолари орқали намоён бўлади:

Куримоқ - ўсиш, кўкариш, гуллаш қабилар тўла тўхтаган ҳолатда бўлмоқ: Мана етти йилдирки, Найманчанинг томирига сув етиб, куриган дарахтга жон кирди (А.Мухтор). Агар сув бўлмаса ... дарахтлар курийди (С.Юнусов). Ҳовли хийла катта, ўртасида чоғроқ гулзор, сувсизликдан ҳамма гуллар куриб, фақат гултожихўроз қолибди (А. Каҳҳор).

Сўлмоқ - шалпайиш, сўлиш ҳолатида бўлмоқ: Хазон бўлиб боғда гуллар сўлибди (Фозил Йўлдош). Пурвикор Аббосхон бўлса сўлиган тарракдек бўшашиб ... (Мирмуҳсин). Шоқир эртасига қараса, кеча диркиллаб турган барглар сўлинкираб қолибди (Шўҳрат).

Қовжирамоқ - куриб бужмайган ҳолатда бўлмоқ: Болалар кўча бекатидаги қовжираган ўтларни, ариқ бўйидаги чимларни чимдир (С.Юнусов). Қовжираган палакларнинг у ер бу ерида қолиб кетган сапчалардан узиб, чайлага олиб борди (Ҳ.Назир). У қовжираган жўхориларга ... назар ташлаб бормоқда (А.Мухтор).

Қақрамоқ - бутунлай куриган ҳолатда бўлмоқ: Даштда бир жуфт гул кўкариб, қақраган (О.Матжон). Агар сув бўлмаса экинлар қақраб, дарахтлар курийди (С.Юнусов).

Шалпаймоқ - сўлиган ҳолатда бўлмоқ: Барглари шалпайган, тўзон босган дарахтлар жимгина мудрайди (Ойбек). Аттанг, деди хўрсиниб Адолат, сувсизликдан баргларини шалпайтириб турган гўзаларга қараб (И. Раҳим). Куримоқ, қақрамоқ, қовжирамоқ сўзи маънолари белги даражасининг ортиқлиги билан ажралиб туради. Айниқса, қақрамоқ сўзида белги даражаси кучли бўлиб, бу сўз,

асосан, китобий-поэтик услубга хос. "Шаклий" мантикий ифодали биологик ҳолат феъллари кўпинча сўзлашув нутқида хос бўлади. Улар хиссий-таъсирчанлик бўёғига кўра ажралиб туради.

в) «ёши ортмоқ»: қаримоқ, кексаймоқ, улғаймоқ. Ушбу феъллар, асосан инсон, баъзан ҳайвонни - уларда вақтнинг кечиши, утиши билан боғлиқ содир бўлувчи ҳолат белгисини аниқлатади. Бундай ҳолат феъллари инсон ёшининг ортиши, инсоннинг улғайиши натижасида унинг қиёфасида акс этувчи ҳолат белгисини билдиради. Инсон ёшининг "ўсиши" натижасида бевосита унинг ташқи-жисмоний тузилишида табиий изини, таъсирини қолдиради. Демак, инсон ташқи қиёфасидаги жисмоний ўзгариш ирсий-табиий ҳолда ёш хусусияти билан ҳам боғлиқ ҳолда юз беради. Юкорида қайд этилган ҳолат феъллари туб ва сифатга -й ясовчисининг қўшилишидан ҳосил бўлган ясама феъллардан ташкил топади. Аини фарқловчи сема қуйидаги сўз маъноларининг хабар-дарак ташувчи нутқий семаси бўлиб кузатилади:

Қаримоқ - кексайиш ҳолатида бўлмоқ: Отаси шу ерда қариди (Т.Тула). Қодир ота энди қариган (Шухрат). Дадам бечора жуда қарибди (Ҳ. Ғулом). Уришқоқ кўчқор қариган эди (О.Матжон).

Кексайган - қариган, катта ёшга борган ҳолатда бўлмоқ: Энди хазрати Шохрух кексайдилар, яна шахзодалараро тагин низолар (Ойбек). Булар халқ хизматида кексайган (М.Исмоилий). Салоҳиддин домла у вақтдагига қараганда анча кексайган (А.Қаххор). Қаримоқ, кексаймоқ сўзлари ўзаро синоним бўлиб, кексаймоқ сўзи маъносида белги даражаси ортиқроқ. Қаримоқ сўзлашув нутқида хос, кексаймоқ китобий.

Улғаймоқ — 1. Балоғатга (войга) етган ҳолатда бўлмоқ: Мен улғайдим курашларнинг наъшаларин эмарак (Ғ.Ғулом). Бизлар хушчакчақ авлод дунёда энг бахтиёр, улғаямиз яйраб шод (И.Муслим). 2. Ёши ошган, ёшига ёш қўшилган ҳолатда бўлмоқ: Ёшимиз улғайди (О.Матжон). Ёши улғайиб, оғир меҳнат белини кийшайтиргач ... (Шухрат). Улғаймоқ сўзи кичик ва катта ёшдаги одамларга нисбатан қўлланилади. У китобий-шеърый услубга хос.

г) "тус": кўкармоқ, кўкламоқ, сарғаймоқ, қизармоқ. "Тус" мантикий ифодали биологик ҳолат феъллари, асосан ўсимликларнинг ҳолат белгисини аниқлатади. Улар турлича ранглари акс эттиради. Айтилган мантикий ифодали ҳолат бошқа биологик ҳолат феълларидан предметнинг ранг, тус белгисини ясама феъл шаклида ифода этиши билан ҳам фарқланади. Бундай ҳолларда сифатга -ар, -ла, -ай ясовчилари қўшилади. Булар қуйидагилар: Кўкармоқ - униб, ўсиб, кўкимтир тусли ҳолатда бўлмоқ; ... эски уйларнинг томлари четида майсалар кўкарди (Ойбек). Барча япроқлари бирдай кўкарган (Ҳ.Олимжон). Гиёҳ унмаган чўллар меҳнатқашлар кони бараварига

ям-яшил кўқарган эди (А. Кодирий). Кукармоқ умумнутққа хос.

Кукламоқ – усиб, кук барг чиқарган ҳолатда бўлмоқ: Эрта баҳор вақтида ток чиқариб қуйилган ўрнидан кўклайди ва узум қилаверади (Ш. Шомаксудов). Кукламоқ китобий бўлиб, кам қўлланади.

Сарғаймоқ – сариқ тусли ҳолатда бўлмоқ: Дарахтларнинг барглари учидан сарғайган (Н. Ёқубов). Яланғоч, сарғайган кимсасиз ўрмон (А. Орипов). Япроқлари бирдай сарғайган (О. Мухторов).

Қизармоқ – қизғиш тусли ҳолатда бўлмоқ: Ўрик япроқлари совуқда ўйнаган ёш боланинг луппи юзидай қизарди (М. Исмоилий). Боғимда қизариб пишди олча (Ж. Жабборов). Сарғаймоқ, қизармоқ умумнутққа хос бўлиб, кўп қўлланади.

д) "сுவга эхтиёж": чанқамоқ, ташналамоқ, чўлламоқ, сувсамоқ, сувсирамоқ. Ушбу фарқловчи семали ҳолат феълларида ифодаланган ҳолат белгисининг манбаи (субъекти) бўлиб, асосан инсон, баъзан ҳайвон ва ўсимликлар қатнашади. Бундай ҳолат феъллари тирик мавжудотларнинг сувга бўлган эхтиёжини, интилишини-сувга ташна, сув талаб ҳолатдалигини англатади. Бу семантик гуруҳ бирликлари-парадигма аъзолари, асосан, ясама феъллардан ташкил топади. Улар сифат-ла, от-са, от-сира каби тузилишига эга бўлади.

"Сувга эхтиёж" мантикий ифодали ҳолат феъллари қуйидагилар: Чанқамоқ – сув, чойга ташна ҳолатда бўлмоқ: Аямни ҳар куни ёки кун оша дард тутади: Аввал хўп чанқайди, кейини қўлларининг томири тортишади (А. Каххор). Эрта билан шўр нарса еган эдим, тоза чанқатаяпти (Мирмуҳсин). Ғулумжон чанқаб келган эди (М. Исмоилий). -Полвон, чаккон бўлинг, сувсаб қолдим, туялар ҳам чанқади (Олмос ботир).

Ташналамоқ – чанқоқ, анча сув талаб ҳолатда бўлмоқ: Пилла шоширади, полиз ташналаб, уйда гўдагимиз қўмсайди кўкрак (Зулфия).

Чўлламоқ – чанқаш, сувсаш ҳолатида бўлмоқ: Ўзи узиб еганнинг мазаси бошқача бўлади, ахир шаҳардан чўллаб келгансан (Ф.Мусаҷонов). Семург дарёга кетди, Сувни шимирди чўллаб, канотларини хўллаб (Х. Олимжон).

Сувсамоқ – сув талаб, чанқаган ҳолатда бўлмоқ: Азонда сувсаб уйғонадиган одати бор (А. Каххор). Сувсасанг-чанқасанг болам, нетай (Балогардон). Бир томондан кун иссиқ, иккинчи томондан одам ҳаддан ташқари сувсаган, сув берганлари билан қонмайди (Ш.Шомаксудов, С. Долимов).

Сувсирамоқ — тез-тез сув талаб, ташна ҳолатда бўлмоқ: Одам узини панага-салқинга тортишга ҳаракат қилади, иштаҳа йўқолиб, киши тез-тез сувсирайди (Ўзбекистон овози). Семантик парадигма бирликлари "сувга эхтиёж" семасига – умумий таркибий қисмига

кўра синонимик муносабатда бўлиб, чанкамоқ услубий имкониятига кўра бетараф-синонимик каторнинг етакчиси ҳисобланади. У адабий тилда ҳам, сўзлашув нутқида ҳам кўп қўланади. Маъно имконияти кенг - инсонга ҳам, хайвонга ҳам, баъзан ўсимликларга нисбатан ҳам ишлатилади. Ташналамоқ, чўлламоқ, сувсирамоқ маъноларида ҳиссий таъсирчанлик бўёғи ортик. Айниқса, ташналамоқ, сувсирамоқ маъноларида ушбу бўёқ ортиқроқ. Яъни бу сўзларда сувга талаб, эҳтиёж даражаси юқори. Буларга қиёсан чўлламоқ, сувсамоқ маъноларида эса белги даражаси кам. Аммо буларни ўзаро қиёсан олганда чўлламоқ маъносида белги даражаси сал ортиқроқ. Ташналамоқ, чўлламоқ, сувсамоқ, сувсирамоқ нутқда кам қўлланилади, кўпроқ китобий. Шунингдек, чўлламоқ, сувсамоқ шевага хос¹.

Сувсирамоқ талаффузига, қўлланишига кўра "ғализроқ", "янгилик" бўёғини тўла йўқотмаган. Шунинг учун булса керак, у жуда кам ишлатилади. Сувсамоқ семантик имкониятга бой, кўп қўланади, талаффузи осон, "силлик", услубий бўёғига кўра у семантик гуруҳда чанкамоқ билан мантиқий алоқада.

Хуллас, биологик ҳолат феъллари "ҳолат" семали феълларнинг семантик майдонида жонли мавжудотларнинг ирсий ҳолат белгисини туб ва ясама феъл шаклида ифода этиши, мазмунан ирсий хабар (тушунча) ташиши билан нисбий мустақилдир.

¹Қаранг: А. Ҳожиев. Ўша лугат. 219-бет

ФИЗИОЛОГИК ҲОЛАТ ФЕЪЛЛАРИНИНГ МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Физиологик ҳолат феъллари аини феъллар семантик майдонининг энг катта, асосий лексик-семантик гуруҳини ташкил қилади. Ушбу феъллар инсон ва ҳайвон аъзоларининг жисмоний ҳолатини ифодалайди. Бу жисмоний ҳолат ушбу феъллар маъносининг моддий асоси сифатида намоён бўлади. Физиологик ҳолат феъллари туб ва ясама феъллар бўлиб, маъно томонидан биологик ва психик ҳолат феълларига яқин туради. Биологик ҳолат феъллари жонли ва жонсиз предметларга хос, психик ҳолат феъллари инсон ва ҳайвон руҳиятига хос хусусиятларни, физиологик ҳолат феъллари эса, асосан, ташқи жисмоний ҳолатларни ифодалаш билан нисбий мустақилдир. Аниқроғи, бу ҳолат феъллари маъносида жонли мавжудотларда, уларнинг муайян аъзоларида содир бўлувчи муайян физиологик ўзгаришлар, жараёнлар акс этади.

Таъкидлаш керакки, жонли мавжудот физиологик ҳолати, асосан икки кўринишда юз беради. Яъни инсон ёки ҳайвондаги жисмоний ҳолат бирор жисмоний ўзгариш натижасида ёки жисмоний жараён ҳолати сифатида кузатилади. Шунга кўра бу ҳолат феъллари гапларда жонли мавжудотларда содир бўлган жисмоний ҳолатни жисмоний ўзгариш натижаси ёки ҳолат сифатида воқе бўлувчи **жисмоний** жараён ҳолати сифатида акс эттиради. Демак, физиологик ҳолат феъллари: а) жисмоний ўзгариш натижасида юзага келган ҳолатни ва б) жисмоний жараён ҳолатни ифодаловчи каби ички турларга ажратилади.

Жисмоний ўзгариш натижасида юзага келган ҳолатни ифодаловчи физиологик ҳолат феъллари

Жисмоний ўзгариш натижаси бўлган ҳолатда инсон ва ҳайвон, уларда юз берган муайян ҳолатлар кузатилади, Бунда бир ҳолатдан (ёки ҳаракатдан) бошқа бир жисмоний ҳолатга ўтиш ўзгариш натижаси эканлиги англашилади.

Қуримок, ёришмоқ, очилмоқ, чидамоқ, қизимок, етилмоқ, кутурмоқ, ҳурпаймоқ, тўмпаймоқ, шишмоқ, тиришмоқ, туташмоқ, гутилмоқ, чўзилмоқ, қонамоқ, яллиғламоқ, кирламоқ, тормозланмоқ, қонсизланмоқ, елимлашмоқ, майинлашмоқ, юпқалашмоқ, сийраклашмоқ, равшанлашмоқ, жиддийлашмоқ, тундлашмоқ, сўлгинлашмоқ, огирлашмоқ, кўпирмоқ, консирамоқ каби жисмоний ўзгариш натижаси бўлган физиологик ҳолат феълларининг фарқловчи семаси, нутқий маъноси қуйидагича: Қуримок – йўқолган ҳолатда бўлмоқ: Ох тортсам, танимдан қурийдим дармон (Балогардон).

Бу сўзни айтар Авазхон танимдан куриган дармон (Балогардон).

Ёришмоқ - хурсанд (шод) ҳолатда бўлмоқ: Шуни айтиши биланок Ортик ака Ашуровнинг чехраси янада ёришди (Ҳ.Назир). Одамларнинг юзлари бир-бирига ўхшаш табассум ва кувончдан ёришган, ўзларича кизгин сухбат қилишмоқда эди. (Н.Норматов).

Очилмоқ - гўзаллашган, чиройли ҳолатда бўлмоқ: Қара, худо кўл хусн берганда, бирам тўлишиб, бирам очилибди-ки (М.Исмоилий). Зуннуновнинг назарида Саодатхон янада очилиб кетганга ўхшайди (И. Рахим).

Чидамоқ - бардошли ҳолатда бўлмоқ: Мен эмас кийналиб қонга бўялган, азобга чидаган сира демай вой (Т.Ҳамид).

Қизимоқ - қаттиқ исиган ҳолатда бўлмоқ: У шундай тез югурар, шундай қаттиқ қичқирардики, сал ўтмай бадани кизиб, совуқдан кўқарган юзига тер марваридлари терила бошлади (М.Исмоилий). Орқа мияси кизиб ачишди, чап ёнига ағдарилди (Мирмуҳсин).

Етилмоқ - вояга (балоғатга) етган ҳолатда бўлмоқ: Бу вақтда ўнбошилиқ мартабасига эришган Темиртош етилган, гавдаси тўлишган бақувват йигат эди (М.Осим). Раъно бу ўн йил ичида яна етилган бўлса керак ... (А.Қодирий).

Кутурмоқ¹ - хавfli касалланган ҳолатда бўлмоқ: Ўшанда осилиб чинор шохчасига кутурган итдан ҳам қолдим кутулиб (А.Орипов). Эй, Мусулмон, нега қопмайди, дейсиз, Шу ит кутурган-ку, (П. Турди).

Хурпаймоқ - тўзғиган, ёйилган ҳолатда бўлмоқ: Баъзида сочлари тўзиб, хурпайиб юрадиган Рихсиниса унга ёқмай ҳам қоларди (Мирмуҳсин).

Тўмпаймоқ - чўккалаб мук тушган ҳолатда бўлмоқ: Уроз билан Йўлчи оғизларини нақ тутунга етказиб, тўмпайиб галма-гал пуфлашарди (Ойбек). Болалар ўтирган уринларида тўмпайиб ё турли вазиятда узала тушиб, ... ухлашди (Ойбек).

Шишмоқ - касалланган, бўккан ҳолатда бўлмоқ: Матқовул шерик тошиб, далага чикишга шайлаб турган отнинг қорни шишиб, ҳаром ўлиб қолди (М. Исмоилий). Чол қўйлари шишиб ўлган ўша бахтсиз ҳодисадан бери ўғлига бунчалик ширин гапирмаган эди (А.Норбоев).

Тиришмоқ - тортишиш, таранглашиш ҳолатида бўлмоқ: Унинг яраси тиришиб, оғриб кетди (Шуҳрат). Унинг бошига муз югуриб, асаблари тиришди (Ҳ.Фулум).

Туташмоқ - бир-бирига теккан (қўшилган) ҳолатда бўлмоқ: Қошлари туташиб, ковоғи солинган (О.Ёқубов). Қора қошлари

¹ Қиёсланг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II 1981, 627-бет.

туташиб, кўзларида ғазаб чакнади (С.Зуннуова).

Тутилмок - дудукланган, гапиролмайдиган ҳолатда бўлмок: Унинг ранги мурданинг рангидай, тили тутилган, фақат "тупа, тупа" деганини билиб бўлар эди (А.Кахҳор). Нима дейишни билмай, тили тутилди (Ж.Шарипов).

Чузилмок - буйга, олдинга узайган ҳолатда бўлмок: Энди у озди, соқоллари ўсди, юзи қорайди, шахло кўзлари яна каттайди, қадди чўзилди (М.Исмоилий). Кўз сузилган, лаб чўзилган, севги уйғонган чоғи (Ғ. Ғулом).

Ясама ҳолат феъллари қуйидаги кўринишда бўлади: от -а, -ла (н,ш), -сира; сифат -ла (н,ш); равиш -ир. Улар қуйидаги фарқловчи семаларга эга: Қонамок - қонли ҳолатда бўлмок: Журахон турар эди: бояги хонатлас кўйлаги чанг босган ... лаблари қонаган (М. Исмоилий).

Яллиғламок - қизарган, газакли ҳолатда бўлмок: Соқоли ўсиб кетган, кўзлари яллиғланиб, лаблари қовжираган ... (С. Юнусов). Зотилжами такрорланиб, иккала ўпкаси ҳам яллиғлабди (А. Мухторов).

Кирламок - кирли ҳолатда бўлмок: Қулогим кирланган экану (Имом қочди).

Тормозланмок - фаолияти тўхтаган ҳолатда бўлмок: Чуқур уйқуда миянинг аксарият қисми тормозланади (Ўзбекистон овози).

Қонсизланмок - қони қочиб, ранги оқарган ҳолатда бўлмок: Сафар бўзчининг бу сўзидан имомнинг қонсиз ранги яна қонсизланган, оламунчок кўзи алланечук ҳолатга кирган эди (А.Кахҳор).

Елимлашмок - ёпишқоқ ҳолатда бўлмок: Томоқлари қакраб, тунуқлари елимлашди (Шухрат).

Майинлашмок - юмшоқ, ёқимли ҳолатда бўлмок: Тумариснинг овози яна майинлашди (А.Мухтор). Майинлашмок феълда белги даражаси, таъсирчанлик кучли.

Юпқалашмок - юпка, ингичка ҳолатда бўлмок: Ҳақиқатда оч қолган одамнинг бадани заифлашади, териси юпқалашади (Ш. Шомасудов, С. Долимов).

Сийраклашмок - қамайган (сийрак) ҳолатда бўлмок: Бир чеккада ўтирган институт домласи Салим аканинг сийрақлашган ошноқ сочлари, қиска бўйни кўриниб турар (Ў. Ҳошимов).

Равшанлашмок - тиниқ, равшан тортган ҳолатда бўлмок: ... шу кампирнинг боғида бўлбулигуё деган бир қуш бор, агар шу қушнинг сайрашини эшитсангиз, кўзингиз дарров равшанлашади дебди (Олмос ботир).

Жиддийлашмок - жиддий, сипо ҳолатда бўлмок: Қўрққаниданми ёки каттик уйга толганиданми, юзи жиддийлашди, қоши чимирилди (М.Исмоилий). Фазлиддин йирик тишларини курсатиб, хаҳолади.

Кейин жиддийлашди (Ойбек).

Тундлашмок - юзи совук ҳолатда бўлмок: Маматмирзонинг майин юзи тундлашди (Н.Норматов). Унинг юзи кўланка тушгандай тундлашди (С.Анорбоев).

Сўлғиналмаок - синиққан, таровати йўқолган ҳолатда бўлмок: Дилорнинг ранги сўлғиналашган, кўзлари чўккан, аммо ҳамон жозибали табассум билан жиламайиб туради (Ў. Ҳошимов).

Оғирлашмок - 1. Қийин (мушкул) ҳолатда бўлмок: Лекин чолнинг ахволи оғирлашди (А.Мухтор). Ҳақиқатан, кечга томон Мурод Алининг ахволи оғирлашди, кечаси синглисини чақирди (А.Кахҳор). 2. Кучайган (зўрайган), қийинлашган ҳолатда бўлмок: Дехлига келгунча Ҳумоюннинг иситмаси яна ошиб, касали баттар оғирлашди (П.Қодиров).

Кўпирмок - кўпикли ҳолатда бўлмок: Даврадагилар эса каллаларини иргатар, ўртадагилар эса оғизлари кўпирган, кўзлари гўлайган (Ғ.Ғулом). От сонлари, тақимлари кўпирган, ҳамма ёғидан ховури чиқиб турган эди (М.Исмоилий).

Қонсирмок - қонга ташна ҳолатда бўлмок: Азим қонсираб ётган йирткич кўзларини пилпиллатди (М.Исмоилий).

Жисмоний ўзгариш натижаси бўлган физиологик ҳолат феъллари нутқ жараёнида яна қуйидаги фарқловчи семалари орқали аниқ мантикий ифодага эга бўлади: а) "тус": кизармок, гезармок, бўзармок, унникмок, синикмок, ўчмок, қонланмок, ловулламок, оқармок, мошгуручлашмок, қораймок, кўкармок, сарғаймок, захиллашмок. "Тус" мантикий ифодасига эга ҳолат феъллари инсонга, унинг юз, кўз, кулок, лаб, бурун, қош, бош, соч, соқол, бўйин каби аъзоларига хос айни белгини ҳолат сифатида англайди. Улар касалик, дард, кўркүв, жаҳл, бирор нарса таъсири, каттик изтироб, кексалик, кўп уйлаш натижасида инсонда юзага келган тус жисмоний ўзгариш ҳолатини билдириши билан муҳимдир. Бу ўзгариш асосида инсон аъзоларининг ички ва ташқи таъсирларга бўлган "ижобий ва салбий муносабати" ётади. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари кўпроқ ясама бўлади. Улар от -ар, -лан; сифат -ар, -лаш, -й, -ай; тақлидий сўз - улла тузилишига эга. "Тус" мантикий ифодали ҳолат феъллари қуйидагилар: Қизармок - кизгиш, кизариш ҳолатида бўлмок: Аямнинг кўзлари қизарган, қовоқлари шишган эди (А.Кахҳор). Ҳаяжондан юраги гупиллаб уриб, оппоқ юзи ғазабдан қизарди (Ҳ.Ғулом). Ранг-рўйини олдирган, уйқусизликдан кўзлари қизарган Ўктам мухбир билан суҳбатлашгудай ахволда эмасди. (Ҳ.Назир).

Гезармок - ранги ўчиб, оқарган ҳолатда бўлмок: Ҳу алламаҳалда оч-наҳор ранги рўпак, лаблари гезариб келади (Ҳ.Назир). Элмурод катта саллали новча қирра бурун одамни кўрди-ю, тўсатдан бир сесканиб тушди ва ичини совук ялаб гезариб кетди (П.Турсун).

Турдиматнинг нафаси ичига тушиб, ютиниб-ютиниб гезариб турар (И.Раҳим).

Бўзармоқ - ранги учиб, оқариш ҳолатига келмоқ: Муҳайёга бу гап калака бўлиб туюлди, шекилли, ранги бўзариб секретарга айик караш қилди ... (А.Каххор). Юзи докадек бўзарган механик уша захоти токни узиб, тегирмон тепасига чопди (Н.Юкубов). У гоҳ кизарар, гоҳ бўзарар, юрак бағрини ўртаётган ғазаб ўтига зўрга чидаб турарди (М.Осим). Гезармоқ, бўзармоқ сўзларида белги даражаси (оқариш), таъсирчанлик кучли. Гезармоқ сўзида яна ҳам кучли. Улар салбий бўёкка эга бўлиб, асосан, сўзлашув нутқига хос. Гезармоқ сўзи кам қўлланади.

Унникмоқ - бўғиқ, қорайган ҳолатга келмоқ: Иситмаси ошиб, кўз косаси уникқанди, нафаси тезлашди (А.Мухтор). Бир-икки соат ичида унинг қора юзи баттар унникиб кетди (Ё.Шукуров). У ҳар кунгидай ғамгин, айрилиқ дарди уни унниктириб юборган (Х.Назир). Унникмоқ сўзида белги даражасининг ортиқлиги қуш ундош таъсирида юзага келади.

Синикмоқ - рангини олдирган, сўлинқираган ҳолатга келмоқ: Ранги бир оз синикқан, аммо кўркам чехрасида қатъият балқиб турган бир йигит кўзларини чирт юмиб ухлаб ётарди (Ў.Ҳошимов). Бир қўлтиғига Раҳбархон, бир қўлтиғига Ўктам кирган малла соч, ўрта ёш, очик чехрали, ранги синикқан хотин - Мария кириб келаркан (Х.Назир). Унинг кўзлари ғамгин, юзи синикқан (Х.Ғулом).

Ўчмоқ - оқаринқираган ҳолатда бўлмоқ: Андак сабр қилиб туринг, - деди ранги ўчинқираган Алишер (М.Осим). Ранги ҳам ўчинқираган (М.Осим).

"Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да қонлашмоқ сўзи жараён-ҳаракат маъносини ифодаловчи сўз сифатида изоҳланади. Биргалик нисбатидалиги айтилади¹. Бу ясама феълнинг ўзлик нисбатига қўлланувчи қонланмоқ шакли ҳам бор. Шуниси муҳимки, бу шаклда - ўзлик нисбатда қонланмоқ маъно ўзгаришига учраб, физиологик ҳолат феъли сифатида кузатилади. Қиёсланг: Қонланмоқ - қонга тўла (қонли) ҳолатда бўлмоқ: Кўзи қонланган Анвар икки кўлини ёнига ташлаб, Худоёрхон қаршисида туриб қолди (А. Қодирий).

Ловулламоқ - кизарган ҳолатда бўлмоқ: Анварнинг юраги боягидан ҳам қаттиқроқ гупиллаб уриб кетди (Ў.Ҳошимов). Қулоқларигача ловуллаб, юзини ўгирди (Ў.Ҳошимов). Унинг юзини қулоқларигача ловуллаган қон ҳам тарқалди. (П.Турсун). Ловулламоқ сўзида белги даражаси, маъно таъсирчанлиги ортиқ.

Оқармоқ - оқ ҳолатда бўлмоқ: Ҳатто сочи оқарган чоллар баҳор каби яшнаб киради (Зулфия). Соқоли оқарган ... тириш билан

¹ Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати., 597-бет

тулган қари пешона (У.Носир). Сулаймон Акрамович киссасидан румолчасини олиб, ошпоқ оқарган қалин сочларини ... (О.Ёқубов). У вақт мош-гуруч бўлган соқоли ҳозир тамом оқарган ... (А.Қаҳҳор).

"Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да мош-гуруч сўзи "оралаб оқ тушган (соч-соқол ҳақида)" изоҳига эга¹. Шу тил бирлиги асосида ясалган мошгуручлашмоқ эса луғатда қайд этилмайди. Мошгуручлашмоқ - оқ оралаган (оқаринкираган) ҳолатда бўлмоқ; Ғанигушнанинг соқоли мошгуручлашиб қолгандан кейин, бу лақабдан номус қилиб қолди (С. Абдулла). Оқармоқ сўзида "оқлик" хусусияти ортик бўлиб нутқда кўп қўлланади. Мошгуручлашмоқ китобий бўлиб, кам ишлатилади.

Қораймоқ - қорайиш ҳолатига келмоқ; Офтобда қорайган юзида соқинлик ва боқира хотиржамлик бор эдики, буни утай онаси кўриб хайрон қоларди (Н.Норматов). Қумлоқ кирғоқда ётиб, ҳордик чиқаришди, денгиз шамолларида қорайишди (Шуҳрат). Унинг лаблари курукшаган, қучли иситмада ётган кишининг лабидай қорайган ... (А. Қаҳҳор). Қораймоқ сўзида белги даражаси яққол, аниқ.

Кўқармоқ - кўкиш ҳолатда бўлмоқ; Унинг юз, кўзи кўқарган (А.Қаҳҳор). Кўз остлари, чеккалари сал кўқаринкираган (Ҳ.Ғулом). У шундай тез югурар, шундай каттик кичқирардики, сал ўтмай бадани қизиб, совуқдан кўқарган юзига тер марваридлари терила бошлади (М.Исмоилий).

Сарғаймоқ - сарғайиш ҳолатида бўлмоқ; Эшиқ салгина очилиб, холянинг сарғайган, озгин юзи кўринди (М.Тошматов). Эрта хазон гул қаби сарғайиб сўлганим йўқ (А.Орипов), У негадир жуда хафа, маъюс, ранглари ҳам сарғайган (Мирмуҳсин).

"Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да захил сўзи изоҳланган². Шу сўз асосида ҳосил бўлган ясама захиллашмоқ сўзи луғатда акс этмаган. Қиёсланг: Захиллашмоқ - сарғайган ҳолатда бўлмоқ; Саҳинанинг юзлари захиллашди (Ўзбекистон овози). Захиллашмоқ сўзида "қасаллик" семаси бор. Захиллашмоқ сўзида белги даражаси ортиқлиги ундаги кўш ундош товушдан эмас, балки унинг сўз маъносининг таркибида мавжудлигидандир.

б) "шаклий": гердаймоқ, кекқаймоқ, ғўдаймоқ, қакқаймоқ, қанқаймоқ, серраймоқ, тўрсаймоқ, шумшаймоқ, тўмтаймоқ, тўмсаймоқ, мунгаймоқ, безраймоқ, бўзраймоқ, сўпшаймоқ, ушшаймоқ. "Шаклий" маънога эга ҳолат феъллари асосан инсонга хос жисмоний ҳолатни англатади. Бу ҳолат инсон гавдасининг муайян жисмоний кўринишда бўлиши билан ўзига хосдир. Бундай физиологик ҳолат инсоннинг

¹ Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I, 473-бет

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 303-бет

турли предмет - ходисалардан таъсирланиши, муайян рухий фаолликда бўлишидан юзага келади. Яъни инсон ташки томондан муайян кўриниши, "шакли" билан ушбу ҳолат феълларининг моддий асосини ташкил қилади.

Шуниси муҳимки, бу феъллар гапда кўпинча турмоқ, ўтирмоқ ҳолат феъллари билан боғланиб, улар маъносидан ифодаланган предметнинг инсон жисмоний кўриниши билан аниқлашувчи ҳолатини ифодалайди. Шунга кўра ҳам айни физиологик ҳолат феъллари фарқланади. Ушбу мантикий ифодага эга ҳолат феъллари туб феъллардан ташкил топади.

"Шаклий" мантикий ифодали ҳолат феъллари қуйидагилар:

Гердаймоқ - қаддини ғоз тутиб, кўкрагини керган ҳолатда бўлмоқ: Барот полвон девдай гердайиб турган мингбошининг ёнига борди (М.Исмоилий). У янги "ҳаваскор" ўспирин аравакаш каби гердайиб, елкасини қийшиқ қилиб ўтирди (Ойбек). Ростдан ҳам худди уй вазифасини ўзим қойил қилиб бажаргандек гердайиб ўтирардим (Ф.Мўсажонов).

Кеккаймоқ - гавдани ғоз тутиб, тик (викорли) ҳолатда бўлмоқ: Бизга гап отган Турғун "кўрдиларингми топган нарсаларимни" дегандек тумшугини кўтариб, кеккайиб кетяпти (Ф.Мўсажонов). Гуё шогирдларнинг ултиришига кириб қолган домладай кеккайиб ўтирди (Ойбек). Гердаймоқ сўзида белги даражаси ортиқроқ. Кеккаймоқ сўзида белги даражасининг ортиқлиги кўш ундош таъсирида юзага келади. Бу сўзлар кўпроқ жонли нутққа хос.

Ўздаймоқ - тик, қаккайган ҳолатда бўлмоқ: Ўз шаънинга сен ўздаймоқ турибсан. Неча сўзни менга лоф урибсан (Балогардон). Ўззам унинг саломига ҳам алик олмасдан гапинг бўлса гапиравер, иккала қулоғим сенда дегандак ўздаймоқ турди (Шухрат). Ўздаймоқ сўзи, асосан, сўзлашув нутқига хос бўлиб, таъсир бўёғининг ортиқлиги билан мустақилдир, салбий бўёққа эга.

Қаккаймоқ - қотган, серрайган ҳолатда бўлмоқ: Муаззам одатадигдек масжиди қалоннинг энсизгина узун куприкка ўхшаш айвонида қаккаймоқ азон айтди (О.Мухторов). Дилфуза ҳамон олдинда қаккаймоқ турар (Н.Фозилов). Қоровулхона эшигида Тўғонбек қаккайган (Ойбек).

Қанқаймоқ - серрайган, ўздайган, қаккайган ҳолатда бўлмоқ: Бобо Қамбар қанқайиб оддан тушаверди (Соҳибқирон). Рост айтасиз, Мели ака, биздан бошқа пичоққа илинадиган йўқ маҳаллада; бурнини қанқайтирди Жамил (Ф.Мўсажонов). Қакқаймоқ, қанқаймоқ сўзларида таъсирчанлик кучли. Улар, асосан, оғзаки нутққа хос бўлиб, қакқаймоқ нисбатан кўп қўлланади. Қанқаймоқ кўпроқ шевага хос. Қакқаймоқ сўзида маъно таъсирчанлиги ортиқ бўлиб, бу шу сўзда иккита бир хил ундошнинг қўшилиб келиши билан

боғлиқдир.

Серраймок¹ - какқайиш, котиб туриш ҳолатида бўлмок: -хай, кизим, нимага серрайиб турибсан (М. Исмоилий). Дилшод яйдок гул кучатлари орасида серрайиб турар (У. Назаров). Мунавварбиби бир бош бокаётган кизалоққа, бир тоқчадаги нонга қараб узок серрайди (О.Мухторов). Серраймок жонли нутққа хос бўлиб, кам қўлланади, салбий бўёкка эга. Сўз маъносидаги таъсирчанликнинг ортиклиги иккита бир хил ундошнинг мавжудлиги билан изоҳланади.

Турсаймок² - ковок солиш, тумтайиш ҳолатида бўлмок: Бутун оила аъзолари уч кунгача бир-бирларига турсайиб юришди (С.Аҳмад). Эрининг турсайиб бораётгани (унинг) юрагини сикарди (Р.Файзий).

Шумшаймок² - 1. Гужанак ҳолатда бўлмок: Аббос ... ёмғирдан шумшайиб, сирғана-сирғана пастга тушиб кетди (У.Назаров). Самад яна анчагача совуқда шумшайиб кутди (М.Исмоилий). Степан болани кўтариб, тепага чикқанда, ярим ялонғоч, шалаббо, совуқдан шумшайган, ҳолдан тойган одамларни кўрди (А.Мухтор). 2. Қовоғини солган, тумтайган ҳолатда бўлмок: Шумшайиб дастурхон ёзади (А.Каххор). Бурчақда кимдир деворга суяниб, шумшайиб турарди (М.Исмоилий). Самад яна индамади. Тўдага етмай тўхтади-ю, ерга қараб, шумшайиб тураверди (М. Исмоилий). Шумшаймок сўзи маъносида белги даражаси ва таъсирчанлик кучли.

Тўмтаймок - ковоғи солиқ, тўрсайиш ҳолатида бўлмок: Тўлаган ака тўмтайиб ўтириб, бир пиёла чой ичди-ю, чиқиб кетди (Н.Ёқубов). Мен Муқаддаснинг тўсатдан тўмтайиб, индамай колганидан, бирга юришимиздан сиқилаётганини сезиб турардим (О.Ёқубов). У боласининг бугун жуда ҳам тўмтайиб олганига хайрон булар (М.Исмоилий).

Тўмсаймок - тўмтайиш, тўрсайиш ҳолатида бўлмок: Бокижон тўмсайиб, оғзини очган ҳолда ҳаммага маъносиз тикилди (Ойбек). Тўмтаймок ва тўмсаймок синонимик муносабатда бўлиб, бир хил изоҳга эга. Айни вақтда улар товуш тузумига, шаклланишига кўра бир оз фарққа эга. Бизнингча, тўмсаймок тўмтаймок сўзининг нутқий фонетик кўриниши бўлиб, кам қўлланади. Тўмтаймок сўзида белги даражаси бир оз ортик.

Мунғаймок - маънос ҳолатда бўлмок: Марғуба Муборакхонимга мунғайиб қаради (А.Каххор). Мунғайиб йиғлайди мендай гажакдор (Алломиш). Бобожамол бир хурпайиб, бир мунғайди (О.Мухторов). Мунғаймок сўзининг муғаймок шевага хос кўриниши ҳам бўлиб, бу сўзда -н товуши тушиб қолади (элизия ходисаси).

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II 40-бет

² Ўша луғати, II 253-бет

Мунғаймоқ ва муғаймоқ узаро синоним бўлиб, мунғаймоқ кўп қўлланади. Қиёсланг: Йиғлайман мен бу ерда мунғайиб (Балогардон).

Безраймоқ - кўзини лўқ қилиб, пинагини бузмаган ҳолатда бўлмоқ: Шунда ҳам Розик ўртада безрайиб тураверди (Н.Фозилов). Нима, бировни яхши кўриш гуноҳми, деди, у безрайиб (М.Исмоилий). Ойшабону нима дейишини билмай ўтирган ерида безрайиб колди (Х.Ғулом).

"Ўзбек тили морфем лугати"да бузраймоқ сўзи қайд этилади¹. Аммо "Ўзбек тилининг изоҳли лугати"да бузраймоқ алоҳида қайд этилмайди, изоҳланмайди. Бу сўз тил бирлиги сифатида нутқда кенг қўлланиши, таъсирчанликка эгаллиги билан ажралиб туради. Қиёсланг: Бузраймоқ -кўзини лўқ қилиб, бақрайиш ҳолатида бўлмоқ: Уктам уйқудан чўчиб уйғонгандай Салим полвонга бўзрайди (Х.Назир). Аввал бир оз бўзрайди-ю, кейин жилмайиб туриб, можарони ширин сўз билан ширингина хал қилди (М.Исмоилий). Кўпайсин қизариб, дилидагини тилига чиқаришга ийманган ҳолда бўзрайиб турарди (Х.Назир). Безраймоқ ва бўзраймоқ синоним бирликлари, асосан, жонли нутққа хослиги, таъсир кучига эгаллиги билан муҳимдир. Безраймоқ сўзида таъсирчанлик ортиқроқ.

Сўшпаймоқ - ёлғиз какқайган ҳолатда бўлмоқ: Ўртада сўшпайиб Розик колди (Н.Фозилов).

Ўшшаймоқ - қовоғи солинган, хўмрайган ҳолатда бўлмоқ: Донишманд эшик олдида ўшшайиб турган Қумрининг бўйнига шарфни урабди (С. Юнусов). Тараққийпарварлар аксари захарханда қилиб, баъзи бири ўшшайиб ерга караб ўтирдилар (Ойбек).

в) «ҳолдан тоймоқ»: чарчамоқ, хоримоқ, толмоқ, толиқмоқ. "Ҳолдан тоймоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон, баъзан ҳайвонда, муайян аъзоларида юз берган жисмоний ўзгаришни ифода этади. Бу ўзгариш оғир меҳнат, ҳаракат, шовкин, очлик, қувватсизлик, салбий кайфият натижасида шахс ва ҳайвоннинг фаол жисмоний ҳолатдан тўла чекиниб, фаолсизликка, жисмоний бушашган, ҳолдан тойган ҳолатга утганлигини билдиради. Бундай мантикий ифодали ҳолат феъллари туб феъллардан ташкил топади.

"Ҳолдан тоймоқ" фарқловчи семали ҳолат феъллари қуйидагилар: Чарчамоқ -1. Ҳолдан тойиш (хориш) ҳолатида бўлмоқ²: Бутун куни билан тоғ казиб қаттиқ чарчаган эди (М.Исмоилий). Чарчайди минган ҳайвони (Алломиш). Тиқилинчдан, шовқиндан, ҳаяжондан чарчаган Султонмурод охиста юриб, ... (Ойбек). 2. Толган, толиққан ҳолатда бўлмоқ: Лекин йўлга тикилавериб, кўзлар чарчади (Ойбек). Кўп

¹ А.Ғуломов, А.Н.Тихонов, Р.Қўнгулов, Ўша лугат, 58-бет.

² Қиёсланг: Ўзбек тилининг изоҳли лугати II, 357-358-бет

гашириб жагим чарчади (Гулистон). Демак, "ҳолдан тоймок" ифодали феълларнинг семантик етакчиси чарчамок феъли инсон, баъзан хайвонга нисбатан ҳам, уларнинг муайян аъзолари жисмоний ҳолатига нисбатан ҳам қўлланади.

Ҳоримок - чарчаш, ҳолдан тойиш ҳолатида бўлмок: Бир кунни бет қули кора, хориган, терга пишган Анвар ... утирган эди (А.Каҳҳор). Хориди остимда тулпор, бедов от (Алломиш). Кун бўйи хориган киши оёқ-қўлларини узатиб, дам олади, уйкуга кетади (Ўзбекистон овози). Шундай қилиб, Ўттам трамвайдан кечиккан, хориб-чарчаб пиёда кайтган эди (Ҳ.Назир). Ҳоримок сўзига хос хусусият унинг нутқда толмок, чарчамок сўзлари билан жуфт (дублет) ҳолда қўлланишидир. Бундай ҳолда маъно кучайтирилади, таъсирчанлик ошади. Ҳоримок сўзи ҳам чарчамок сўзи каби кўпинча инсон ва хайвонга хос физиологик ҳолатни ифодалайди. Ҳоримок кўпроқ китобий-шеърятга хос бўлиб, чарчамок сўзига нисбатан кам қўланади. Чарчамок сўзи эса кўпроқ сўзлашув услубига хос бўлиб, нутқда кўп қўланади. Ҳоримок сўзида "чарчаш" белгиси ортиқрок.¹

Толмок - чарчаган, ҳолсизланган ҳолатда бўлмок²: Беданавоз тикка туравериб, оёқлари толди (Латифалар). Кўп юрсам толарди тиззам, оёғим (Оғзаки нутқдан). Она қули толар эди хўп, ўрилгунча бир орка сочлар (Г. Нуруллаева).

Толиқмок - чарчаган, мадорсиз ҳолатда бўлмок: Тикилавериб, кўзлари толиқди (Н.Норматов). Ҳолбуки бу урушларда эл-улус беҳад толиқди (П.Қодиров). Узок йўлдан толиққан Зебихон бошини суянчикка қўйган ҳолда(У.Назар). Толиқмок сўзида "чарчаш" даражаси ортиқрок.. Толмок, толиқмок сўзларининг қўлланиши-фаоллиги деярли тенг. Толмок сўзи кўпроқ инсоннинг оёқ, қўл, кўз каби аъзоларига нисбатан ишлатилади. Толиқмок сўзи кўпроқ инсон билан боғланади³. Чарчамок, ҳоримок сўзлари, асосан, инсон ва хайвон жисмоний ҳолатига нисбатан ишлатилса, толмок, толиқмок эса, асосан инсон билан, унинг муайян аъзолари билан боғланади. Бу семантик гуруҳда ҳоримок, толиқмок сўзлари таъсир даражасига кўра етакчи.

г) "хира тортмок": тинмок, хираланмок, хиралашмок нурсизланмок, туманлашмок, қоронғилашмок, заифлашмок. "Хира тортмок" мантикий ифодали ҳолат феълларининг манбаи инсон, унинг муайян аъзоларидир. Бу феълларга хос доимий хусусият уларнинг нутқда, асосан кўриш аъзоси кўз, баъзан овоз, юз каби тил бирликлари билан семантик-грамматик боғлиқликда бўлишидир. Бунда жисмоний ҳолат субъекти-кўз сўзи гапда кўпинча кўз, баъзан

¹ Қаранг: А. Ҳожиев. Ўша лугат, 220-бет

² Қиёсланг: Ўзбек тилининг изоҳли лугати II 199-бет

³ Қиёсланг: А. Ҳожиев. Ўша лугат, 220-бет

кўз ўнги, кўз олди каби тузилишларда намоён бўлади. Кўз ўнги, кўз олди каби нутқий бирликлар фикр алмашиш жараёнида бир бутун ҳолдагина муайян семантик-синтактик вазифа бажаради. Улар тил бирлиги сифатида алоҳидлигини - кўз, ўнг, олд - нутқ бирлиги сифатида йўқотиб, "хира тортмоқ" ифодали ҳолат феълларига нисбатан ўзаро ажралмас, бир бутун синтактик бирликни ташкил қилади. Бундай бирликлар нутқда юзага келади.

"Хира тортмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсонга бирор жисмоний ёки рухий таъсир, инсон танасининг ирсий ўзгариши касалланиши натижасида, асосан, унинг кўриш аъзосида юзага келган, кўриш аъзосининг аниқ, равшан кўриш хусусиятини йўқотиши, одатдаги кўриш қобилиятининг пасайиши, овоз, юз қисмларининг ҳам асли ҳолатини, тиниклигини йўқотиш каби жисмоний ҳолатини ифодалайди. Бу ҳолат аввалги-одатдаги ҳолатга нисбатан натижа жараён сифатида баҳоланиб, вақт, ўрин жиҳатдан чегараланмаган бўлади. Яъни, бу ҳолат феъллари кўриш аъзосининг предмет-ҳодисаларни бир бутун ҳолда нозиклиги, мураккаблиги билан идрок қилиш, уларга хос хусусиятларни тўла сезишнинг йўқолишини ифода этади.

"Хира тортмоқ" фарқловчи семали ҳолат феъллари, асосан, ясама, баъзан туб феъллар бўлиб, ясама феъллар от — лаш, сифат - лан, - лаш каби тузилишга эга бўлади. Улар қуйидагилар:

Тинмоқ - хира ҳолатида бўлмоқ: Кўзлари тиниб, харфлар жимирлашиб кетаверади (М.Исмоилий). Бу жасорат қайдан келди, билмайман, аммо ғазабдан кўзим тинган, Очилни мажаклаб ташлашим ҳеч гап эмас эди (У.Назаров). Кўзи тинди (С.Аҳмад).

Хираланмоқ - тинган, қоронғилашган ҳолатда бўлмоқ: Ғулумжон Ҳаётни курди-ю, юраги шиғилаб, кўз ўнги хираланди (М.Исмоилий).

Хиралашмоқ - 1. Хира тортган, заиф ҳолатда бўлмоқ: Ўйлаб кўрсам, энди менинг юзларим буришган, кўзларим хиралашган, елкаларим букилган (О.Мухторов). Кампир хиралашган кўзлари билан ҳадеб ховли сахнини кидирар (Имом кочди). Кунлардан бир кун подшонинг кўзи хиралашиб, яхши кўрмайдиган бўлиб қолибди (Олмос ботир). 2. Бўғиқ, хиркироқ ҳолатида бўлмоқ: Йигитнинг овози алланечук хиралашиб қолди (Ш.Ҳолмирзаев).

Туманлашмоқ - хира, туманли ҳолатда бўлмоқ: Яна бушашди, кўз олди туманлашди (Ш.Шухрат). Энди Назиржоновнинг кўзлари туманлашди (Ш.Тошматов).

Қоронғилашмоқ¹ - қоронғи, ёруғлик йўқолган ҳолатда бўлмоқ: Бирданига кўз ўнги қоронғилашиб, хотиралар қуюнидан

¹ Қиёсланг: Ўзбек тилининг изоҳли лугати. II том 604 - бет.

боши айланиб кетди (Ў.Ҳошимов). Матковулнинг кўз олди қоронғилашди (М.Исмоилий), ...ҳозирги аҳвол ичида кўз унги қоронғилашган Анвар меҳмонхонага кириб келувчи Султоналидан ҳам ибo қилмай (А. Қодирий).

Нурсизланмоқ - 1. Нурсиз, хира, заиф ҳолатда бўлмоқ: Китобни кўлга олиб варақлар экан, Мавлоно Жомийнинг ажин босган юзи тиришиб, нурсизланган кўзлари йилтиради (М.Осим). 2. Нури, таровати йўқолиб, хира тортган ҳолатда бўлмоқ: Нурсизланган юзига қон югуриб, тиникланди (А.Қаххор).

Заифлашмоқ - анча хира, нурсиз ҳолатда бўлмоқ: Бир вақтлар ўткир, ўйноқ кўзлар энди заифлашган, қилични зарб билан урадиган бакувват кўллар ... титрар (Ойбек). Туманлашмоқ қоронғилашмоқ сўзларида белги ва таъсирчанлик даражаси тинмоқ, хираланмоқ, хиралашмоқ сўзларига нисбатан ортик. Заифлашмоқ сўзида эса қўшимча белги даражаси, таъсирчанлик ундан ҳам ортик. Тинмоқ, хираланмоқ, хиралашмоқ, асосан, сўзлашув нутқиға хос бўлиб, кўп кўлланади.

с) "бетартиб": тўзимок, тўзғимок, пахмаймоқ, хурпаймоқ, тартибсизланмоқ. "Бетартиб" ифодали ҳолат феъллари шахс, баъзан ҳайвон жисмоний ҳолатини ифодалайди. Бу ҳолат шахс ва ҳайвоннинг, асосан, бош ва юз аъзосига, уларнинг соч, соқол каби ўсувчи қисмларига хос бўлади. Бундай ҳолат феъллари туб, баъзан ясама (сифат -лан) феълларидан ташкил топади. Тўзмок феъли тил ва нутқда асосан ҳаракат маъносини билдиради. "Ҳаракат" семаси асосий, марказий саналади. Бу сўз ҳолат маъносини ҳам ифодалайди. Унинг ҳолат маъноси нутқда, муайян қуршовда "кўринади". Аниқроғи, тўзмок сўзидаги ҳолат маъноси нутқ оқимида, тил бирликлари таъсирида - унинг муайян аъзо номи билан боғланишида ҳосил бўлади. "Ҳаракат" маъноси вақтинча, ўша нутқий шароитдагина "яширинади" (албатта у нутқда бутунлай йўқ бўлмайди). Тўзмок сўзи физиологик ҳолат феъли сифатида гапда тўзимок, тўзғимок каби кўринишларда ҳам намоён бўлади. Бу синоним бирликлар ўзаро қўшимча маъносига кўра фарқланади. Яъни, тўзғимок сўзида белги даражаси, таъсирчанлик ортик. Қиёсланг: тўзимок - ёйилган, бетартиб ҳолатда бўлмоқ: Сочи тўзиган, жинни каби кўзлари ола-қула (С. Юнусов). Уларнинг юз-кўзлари чанг, ранглари заҳил, сочлари тўзиган эди (И. Раҳим). Баъзида сочлари тўзиб, хурпайиб юрадиган Рихсиниса унга ёкмай ҳам қоларди (Мирмуҳсин).

Тўзғимок - ёйилган, хурпайган ҳолатда бўлмоқ; Жураҳон турар эди: бояги хонатлас кўйлаги чанг босган, гижимланган, сочлари тўзиган, бўйинлари қизарган (М. Исмоилий). Эски

шалаббо кўйлақда, сочлари тўзгиган, аввалги ўн хуснидан бир хусни ҳам қолмаган келин қараб турарди (Ғ. Жаҳонгиров).

Пахмаймоқ - тўзгиган, чигал ҳолатда бўлмоқ; Мастнинг кийим-бошлари гижимланиб, соғлигида ўзига бинойидек ярашиб турган соқоли пахмайган (Имом кочди). Кийимларим йиртилиб, тиззаларимнинг кўзи шилиниб, соқолларим пахмайиб кетди (И. Раҳим).

Хурнаймоқ - тўзгиган, тиккайган ҳолатда бўлмоқ; Тўсатдан пайдо бўлган бегона одамни кўриб, хўроз патларини хурпайтириб, жанговор тус олди (М. Юнусов). «Қани, полвон бўлсанг келиб бокчи.»-деяётгандай қув-қувлаб ер чўкиди, ўмганидаги майда патларини хурпайтирди (М.Исмоилий). Аравага ундан бошқа ярим яланғоч, сочлари хурпайган бир йигит ҳам ўтирди (Ойбек). Пахмаймоқ сўзида белги даражаси тўзғимоқ сўзига нисбатан ортик. Хурпаймоқ сўзида эса "тўзиш, тўзғиш" белгиси ундан ҳам ортик бўлиб, бу сўз кўшимча "тиккаймоқ" белгисига эга.

Тартибсизланмоқ - тартибга солинмаган, бетартиб ҳолатда бўлмоқ; Гулшан дарвозадан ичкари киргандан кейин паранжи остида босилиб тартибсизланган сочларини тузатди (А.Қодирий). Раъно йўлакка қараб, кизариб кетди ва олдига тушиб тартибсизланган сочини орқага ташлаб тузатибди (А.Қодирий). Тўзимок, тўзғимоқ, пахмаймоқ, хурпаймоқ сўзлари, асосан, оғзаки нутққа хос. Тартибсизланмоқ китобий, физиологик ҳолатга нисбатан кам ишлатилади.

е) "тик": диккаймоқ, тиккаймоқ, тикраймоқ. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари асосан ҳайвон, баъзан инсоннинг муайян аъзолари билан боғлиқ жисмоний ҳолатни билдиради. Бу физиологик ҳолат инсон ёки ҳайвоннинг ташқи таъсирлардан таъсирланиши, баъзан ирсий хусусият туфайли кулоқ, сочининг кўтарилмаган, ётган ҳолатдан тикка кўтарилган, тик шаклини эгаллаган ҳолатга ўтганлиги билан муҳимдир. Бундай ҳолат феълларига хос хусусият уларнинг гапда, асосан, кулоқ, соч сўзлари билан семантик-синтактик муносабатга киришиб, шу сўзларда ифода топган аъзоларнинг ҳолат белгисини билдиришидир.

Шуни алоҳида айтиш керакки, қайд этилган ҳолат феъллари аслида тарихан тузилишига кура морфемаларга ажралади. Аммо бу тарихий икки қисмлилик ҳозирда (синхроник) йўқолган. Ҳозирги ўзбек адабий тили нуктаи назаридан улар морфемаларга ажралмайди¹. Ҳозирда уларнинг морфемаларга ажралиши маъно жихатдан амалга ошмайди. Чунки улар шу фонетик тузилишда турғунлашиб, хотирада бир бутун ҳолда сақланади.

¹ Қаранг: Ш.Шоабдурахмонов, М.Аскарлова, А. Ҳожиев, Х. Дониёров. Ҳозирги ўзбек тили. Т. 1980, 200-бет.

"Тик" мантикий ифодали ҳолат феъллари қуйдагилардир:

Диккаймоқ - тик кутарилган ҳолатда бўлмоқ: ... эгасининг имо-ишорасига маҳтал бўлиб турган итнинг кулоғи диккайди (Х.Назир). Кулоклари диккайган, қоқ пешонасида оппоқ кашқаси бор ... (Х.Жаҳонгиров). Башоратнинг сақичдай қора сочи ... ўрганида диккайиб турар эди (А.Мухтор).

Тиккаймоқ - тиккаланганнамо ҳолатда бўлмоқ: Соchlари сал тиккайган кўринади (Х.Ғуллом). Самаднинг хурсанд бўлганидан лаби кийшайиб, кулоклари тиккайди (С.Юнусов).

Тикраймоқ - тик ҳолатда бўлмоқ: Жуда бели букрайган, кулоғи тикрайган чол бўлди (Балогардон). Кампир бели букрайиб, кулоғи тикрайиб бораётибди (Алпомиш). Диккаймоқ, тиккаймоқ ва тикраймоқ товуш тузумига кўра жуда кам фарққа эга синоним бирликлардир. Диккаймоқ сўзида белги даражаси, таъсирчанлик кучли, у "бутунлай" семасига ҳам эга. Тикраймоқ сўзида эса хиссий бўёқ тиккаймоқ сўзига нисбатан ортиқроқ. Айни вақтда тикраймоқ шевага оид, нутқда кам қўланади. Шунинг учун бўлса керак, тикраймоқ сузи "Ўзбек тили морфем луғати"да акс этмаган¹.

ж) «ёнга тортилмоқ»: керилмоқ, кенгаймоқ, таранглашмоқ. "Ёнга тортилмоқ" фарқловчи семали ҳолат феълларининг предмети инсоннинг бурун аъзоси, унинг тешикчалари бўлиб, улар жисмоний ҳолат эгаси сифатида кузатилади. Ушбу ҳолат феъллари субъект рухиятига ёки унинг таранга бирор салбий таъсир натижасида бурун тешикчаларининг одатдаги кўринишини ўзгартириши, шу таъсирларга нисбатан жавоб ҳаракатлари сифатида муайян жисмоний ҳолат-бурун тешикчаларининг икки ёнга тортилиб кенгайиши, таранглашиши юз беришини ифодалайди. Шуниси ўзига хоски, гапта ҳолат манбаининг лисоний ифодаси бўлиб, асосан катак (баъзан паррак) сўзлари қўланади. Қайд этилган мантикий ифодага эга ҳолат феъллари туб, кўпроқ ясама бўлиб, ясама феъллар сифатга -ай, -лаш ясовчиларининг қўшилишидан хосил бўлади. Бу ҳолат феъллари қуйдагилардир. Кермоқ. Бу феъл, асосан, ҳаракат, жараён маъносига эга. Шунингдек, у нутқда мажхул нисбатда қўлланиб, ҳолат маъносини ҳам ифодалайди. Унинг ҳолат маъносига эгалиги товуш таркибидаги ўзгариш -ил қўшимчасининг қўшилиши, бу сўзнинг маъно таркибида ҳам ўзгаришга - ҳолат белгисининг юзага келишига сабаб бўлади: Керилмоқ - кенгайган ҳолатда бўлмоқ: Шарофатнинг юпка лаблари кўкариб пирпиради, бурни оқариб катаклари керилди (А.Қаҳхор). Абдулвоҳид гўё бошидан совуқ сув қуйгандек сесканиб кетди, кирра бурнининг катаклари керилди (Ойбек).

¹ А. Ғулломов, А. Н. Тихонов. Р. Қунгуров. Ўша луғат, 248-бет.

Кенгаймоқ¹ - керилган ҳолатда бўлмоқ: У ҳамон кулимсираар, бироқ бурун катаклари кенгайган, кўзлари қисилган эди (О. Ёқубов).

Таранглашмоқ² - тортилиш, кенгайиш ҳолатида бўлмоқ: Бурун парраклари таранглашиб, нафас олиш қийинлашди (Шухрат). Таранглашмоқ сўзида "ёнга тортилиш" даражаси бошқа сўзларга нисбатан ортиқ. Бурун катаklarининг жисмоний ҳолатига нисбатан, асосан, керилмоқ ва кенгаймоқ сўзлари қўлланади. Таранглашмоқ сўзининг қўлланиши эса нутқий (оказионал), тасодифийлиги билан тавсифланади. Бу сўздаги ҳолат маъноси кўчма маъно бўлади.

3) "ҳажми ортмоқ": каттаймоқ, кенгаймоқ, тўлишмоқ. "Ҳажми ортмоқ" ифодали ҳолат феъллари инсон, баъзан ҳайвонга хос жисмоний ҳолатни ифодалайди. Бунда жисмоний ҳолат маркази кўз, баъзан кўкрак каби аъзолар бўлади. Бу ҳолат феъллари инсон ва ҳайвонга бирор ташки ёки ички таъсир натижасида, ирсий ўзгариш натижасида уларнинг кўз ва кўкрак (сут безлари) аъзоларида жисмоний ўзгариш, кўз, қовоқ пардаларининг бири-бирдан узоқлашиши, асосан юқори қисмининг кўтарилиб, кўз сокқасининг олдига бир оз силжиб, яққол кўриниши, сут безларининг йириклашиши, аввалги ҳолатига нисбатан катталаниши юз берганлигини ифода этади.

Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари сифатга -й, -ай ясовчиларининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Каттаймоқ. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида катта, катталашмоқ феъллари қайд этилади, изоҳланади³. Катта сўзи асосида ясалган каттаймоқ сўзи ҳам бўлиб, у адабий тилда ҳам, сўзлашув нутқида ҳам, шевада ҳам қўлланади, ўзбек тили луғат бойлигининг кўп қўлланивчи қисмига киради: Каттаймоқ - катталашган, ҳолатда бўлмоқ; Қизнинг ияги чўзилган, чиройли куралай кўзлари каттайган (М.Исмоилий). Энди у озди, соқоллари ўсди, юзи қорайди, шахло кўзлари яна каттайди (М.Исмоилий).

Кенгаймоқ - каттароқ ҳолатда бўлмоқ; Мунчоқ кўзлари кўрқувдан кенгайган ... (С.Юнусов). Унинг гапи оғзида қолди, кўзлари хиёл кенгайиб, ним очик лаби титради (П.Қодиров). Каттаймоқ сўзида белги даражаси ортиқ. У предметнинг энига ҳам, бўйига нисбатан ҳам қўлланса, кенгаймоқ кўпроқ энига нисбатан ишлатилади.

Тўлмоқ сўзи нутқда тўлишмоқ шаклида - ўзлик нисбатда келиб, ҳолат маъносини ифодалайди: Тўлишмоқ - биров каттайган, йирикроқ ҳолатда бўлмоқ; Гулнорнинг бўйи ўсиб, кўкраги тўлишиб, бутун гавдаси кизлик латофати билан яшнаган чоғда ... (Ойбек).

¹ Қиёсланг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1 379-бет

² Қиёсланг: Ўша луғат, II, 123-бет.

³ Ўша луғат, I, 373-бет.

и) "эгилмоқ": энкаймоқ, букчаймоқ, букраймоқ, букилмоқ, мункаймоқ, мункилламоқ, бужмаймоқ. Бу фарқдовчи семали ҳолат феъллари инсон, унинг гавда, бел каби аъзоларининг жисмоний ҳолатини ифодалайди. Бундай ҳолат кексалик, касаллик, бирор нарса таъсири, ҳаракат натижасида инсоннинг қадди тик, ростланган кўринишини йўқотиб, белгача бўлган юқори қисми тўлиқ ёки бироз оддига эгилган, қийшайган кўринишга ўтганлиги орқали аниқлашади. Бу ҳолат инсон гавдасининг табиий, одатдаги тузилишига нисбатан жисмоний зид ҳолатлиги билан ўзига хосдир. Бундай физиологик ҳолат инсон учун доимий ва вақтинча хусусиятга эга бўлади. Унинг доимий ва вақтинчалиги шундай кўринишга (шаклга) ўтишга мажбур этган сабаб билан белгиланади.

"Эгилмоқ" ифодали маънога эга ҳолат феъллари қуйидаги туб феъллардан тузилади. Энкаймоқ – эгилиш, энгашиш ҳолатида бўлмоқ; Узун гўзал сочларини осилтириб, энкайиб уйни супура бошлади (Ойбек.). Кеккайганга кеккайгин бошинг кўкка етгунча, энкайганга энкайгин бошинг ерга теккунча (Мақол).

Букчаймоқ – букилиш, эгилиш ҳолатида бўлмоқ: Букчайган қаддида зар тўн, этаклари ерга сургалур (Ойбек). Фақат қадди аввалгидан бир оз букчайганроқ (П. Қодиров). Саидий узок йўлдан чарчаб келгандай кўларини осилтирган, букчайган холда ўтирар эди (А. Қаххор).

Букраймоқ – букчайиш, букилиш ҳолатида бўлмоқ: Жуда бели букрайган, кулоғи тикрайган чол бўлади (Балогардон). Кампир ўзига тобе кариндош туккиз камширни бирга олиб, унта булиб, йўлга чиқиб, йўл юриб, бели букрайиб, кулоғи тикрайиб бораётиб (Алломиш). Бели букрайиб, кулоғи тикрайиб шу ерга бир кампир келиб қолди (Муродхон). Энкаймоқ сўзида "эгилиш" даражаси букчаймоқ, букраймоқ сўзларига нисбатан ортик. Букраймоқ сўзида таъсирчанлик ортиқроқ. Энкаймоқ, букчаймоқ адабий тилга ҳам, сўзлашув нутқида ҳам хос. Букраймоқ асосан, шевага оид.

Букилмоқ – эгилган ҳолатда бўлмоқ: Ким қўйибди севгини қадди букилган чол учун (Э. Воҳидов). Ўйлаб кўрсам энди менинг афтим буришган, кўзларим хираланган, елкаларим букилган (О. Мухторов). Шохрух иккинчи хонага кирар экан, таъзимда букилган беклар, шахзодалар, бекзодалар ёнида яна тўхтади (Ойбек).

Мункаймоқ – букчайган ҳолатда бўлмоқ: Махаллада мункайган қари чоллар, менга ўхшаган ёш-яланглар қолган (Ф.Мусаҷонов). Мункайиб қолган чолнинг нажот истаб, менга термилиб турган нигоҳига чидаш беролмай кўзимни олиб қочдим (Ф.Мусаҷонов). Парпихўжа ёғчи ... чол бўлмаса ҳам чоллар каби кўлини орқа белига қўйиб, бир оз мункайиб ичкари уйга кириб кетди (Ойбек).

Мункилламоқ - мункайган, букчайган ҳолатда бўлмоқ: Улардан бири оқ соқоли сыйрак, ўзи мункиллаган чол (О.Мухторов). У хар гагидек кадрдон институтига бориб, мункиллаб қолган профессорни кўриб чиқади (Мирмуҳсин). Мункилламоқ сўзида кўшимча маъно нозиклиги, ҳиссий бўёк ортик бўлиб, у "кучдан қолмоқ" белгисига эга. Букилмоқ, асосан, адабий тилга, мункаймоқ, мункилламоқ эса сўзлашув нутқида хос.

Бужмаймоқ — жунжиб сал букилган ҳолатда бўлмоқ: Совуқка чидамли Йўлчи ҳам эғни юпун бўлганидан, оёқларининг жонсизланганини, гавдасининг бужмайганини сезди (Ойбек).

й) "тиришмоқ": буришмоқ, бужмаймоқ, чўччаймоқ, сўлжаймоқ, тиришмоқ, қийшаймоқ. "Тиришмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсоннинг юз, лаб, пешона, баъзан оғиз, бурун, қўл, лунж каби аъзоларининг жисмоний ҳолатини англатади. Улар бу аъзоларнинг салбий ҳиссиёт уйғотувчи - хунук ҳолатда намоён бўлишини билдиради. Бундай жисмоний ҳолат юз, унинг қисмларининг ҳаракати, касалланиши, инсоннинг қариши қабилар билан белгиланади. Ушбу ҳолат феъллари қуйидаги туб феълларда кузатилади: Бурушмоқ - бужмайиш, тиришиш ҳолатида бўлмоқ: Ғуломжон димоғига қўққисдан сассик хид киргандек юзини буриштирди (М.Исмоилий). Командир оғриқдан башараси буришиб, зўрға гапирди (Ф.Мусаҷонов). Ойим ахири сабрлари чидамай ҳали ҳам қайнатаётган шилпилдоғимиздан татиб кўриб, афтларини буриштирдилар (С.Юнусов).

Бужмаймоқ — буришиш, тиришиш ҳолатида бўлмоқ: Алимардон жаҳл билан афтини бужмайтириб, яна қадаҳни тулатди (Ў.Ҳошимов). Ўзини ойнага солиб, башарасини бужмайтирди (С.Аҳмад). Ким менга афтини бужмайтирди шу зум (А.Орипов). Бужмаймоқ сўзида кўшимча бўёқ, маъно таъсири ортик. Буришмоқ, бужмаймоқ сўзлари нутқда кўп қўлланади.

Чўччаймоқ - оддинга сал чўзилиб, буришган ҳолатда бўлмоқ: - Савил. Шохиста унинг кетидан лабини чўччайтириб масҳара қилди (Ў.Ҳошимов). Сўнгра лабин чўччайтириб қилгани каби уйин (А.Орипов). У лунжини чўччайтириб, папирос тутатди (Н.Ёқубов).

Сўлжаймоқ - хунук осилган ҳолатда бўлмоқ: Йўлда топиб олган ҳамёнидан тилла эмас, мис чақа чиқиб қолган кишидек лаблари сўлжайди (М.Осим). Ҳожи отани кўрганда, лабини сўлжайтириб, нимадир демокчи бўлди (Имом қочди). Мاستон кампир ... кейин сўлжайган лаблари билан бир нима деб шивирлади-ю, ўрнидан кўзгалди (М. Исмоилий).

Тиришмоқ - 1. Йийиғилиб (қатланиб) тиришли, чизикли ҳолатда бўлмоқ: Заргаров пешонасини тириштириб, бир оз айланди-ю (А.Мухтор). Инженер кўзларини қоғоздан узмай, пешонасини

тириштириб, нималарнидир ўқиди (Н.Фозилов). Пешонамни тириштириб, худди ўйлаётган одамдек шифтга тикилдим (Ф.Мусажонов). 2. Буришган, бужмайган ҳолатда бўлмоқ: Ҳасан худди аччиқ гаримдори чайнагандай бетини тириштириб, на ха, на йўқ деёлмай серрайиб тураверди (Х.Назир). Бир ери лат едимиз ё жони каттиқ оғридимиз ... юзи тиришди (М.Исмоилий).

Кийшаймоқ - буришган ҳолатда бўлмоқ: Мингбоши қози домла ва қатордаги аёнлар ... мўътабар шахслар олдида тургандек, лаб-лунжларини кийшайтириб илжайдилар (М.Исмоилий). Саидий иш столи ёнига келиб, ўлтирганида юзининг томири тортишиб, башараси кийшайди. (А.Каҳҳор). Эликбошининг лаблари аллақандай кийшайди (Ойбек). Сулжаймоқ маъносига белги ва таъсирчанлик даражаси кийшаймоқ сўзига нисбатан ортик. Чўччаймоқ сўзига эса ундан ҳам ортиқдир.

к) "кўтарилиб чиқмоқ"; шишмоқ, бўртмоқ, чикмоқ, қавармоқ, кўпчимок, қадоқланмоқ, туликмоқ.. "Кўтарилиб чиқмоқ" ифодали ҳолат феълларининг манбаи инсон бўлади. Бунда инсоннинг юз, қовоқ, лунж, ёнок, кафт, томир (пай) каби қисмлари табиий, одатдаги кўринишини ўзгартириб, нотабиий, ноодатий ҳолатга ўтади. Яъни инсон ва унинг аъзоларида йиғи, совуқ, иссиқ, ҳаракат таъсири натижасида бўртиш, шишиш (кўтарилиш) физиологик ҳолати юз беради. Бу ҳолат муайян аъзо териси ёки тери остидаги томир-пайнинг кўтарилиб, қавариб чиқиши билан ажралиб туради.

"Кўтарилиб чиқмоқ" фарқловчи семали ҳолат феъллари, асосан, туб, баъзан ясама феъл шаклида кузатилади. Ясама феъллар от - лан, феъл -ик тузилишига эга. Булар қуйидагилар: Шишмоқ - бўртган, шишли ҳолатда бўлмоқ: Унинг қовоқлари шишган, сочи патак, кир, ғижим эди (У.Назаров). У дарров тимдаланган, йиғидан шишган юзини осмонга ўтириб ... (М.Исмоилий). Ҳамма ёғимиз шишиб, бир неча кун уйда ётиб олдим (Х. Жаҳонгаров).

Бўртмоқ - туртиб чиққан, бўртик ҳолатда бўлмоқ: У йўғон, чорпахил гавдали ... кенг қорамтир юзининг ёноқлари бўртган ... (Ойбек). Собир аканинг чакка томирлари бўртиб чиққан (Ж.Шарипов). Ранги ўчган, муштумини маҳкам қисиб олганидан ингичка билакларининг пайи бўртиб турарди (С.Юнусов). Шишмоқ маъносининг таъсир даражаси бузатмоққа нисбатан ортик бўлиб, бу сўз нутқда кўп қўлланади.

Чикмоқ - жараён ифодаловчи феъл гапда муайян аъзо номи билан боғланиб, унга хос жисмоний ҳолатни ифодалайди. Нутқ бирликлари, нутқий қуршов шу сўздаги асосий "ҳаракат" семасидан бошқа, яъни юзага чиқишга тайёр турган, имконият саналувчи "ҳолат" семасини воқе қилади, нутқ бирлиги сифатида рўёбга чиқаради. Бу феъл маъносининг фарқловчи семалари бирдан

ортик бўлиб, муайян нутқий шароитда "ҳолат" фарқловчи семаси нутқий етакчи, асосий саналади. Қиёсланг: Чикмоқ - бұртган, каварган ҳолатда бўлмоқ; У вақтда мош-гуруч бўлган соқоли ҳозир тамоман оқарган, бўйин томирлари чикқан (А. Қаххор).

Кавармоқ - бұртган, сув йиғилиб кўтарилган ҳолатда бўлмоқ: Нечаларнинг оёқлари кавариб, хориб, пиёдалар йўл юриб ... (Ф.Йулдош). Тўғри, аввал жуда қийин бўлди, қўли каварди (М.Исмоилий). Нозиккина бармоқлари, қафтлари ёрилиб, гадада - гудда бўлиб каварган (Ҳ.Назир).

Кўпчимоқ - шишган, бұртган ҳолатда бўлмоқ: Икки кўзи кўп-кизариб, қовоқлари олудек кўпчиган (П.Қодиров). Унинг юм-юмалоқ юзи терлаб, кизариб, кўпчиб кетган (А.Мухтор). Кўришаётганда кўзлари ҳам кизариб қолганини, қовоқлари одатдагидан кўпчиброк турганини кўрди (П.Қодиров).

Қадокланмоқ - бўртиб (кавариб) қотган, қадок ҳолатда бўлмоқ: Қўллари қадокланган, кўзлари ўтдай ёнган (Ғ.Ғулом). Бўзарган, йиғидан тўлиққан Алишер дорга тикилар (Ойбек).

Тўлиқмоқ - шишинқираган, кўпчиган ҳолатда бўлмоқ: Бўзарган, йиғидан тўлиққан Алишер дорга тикилар (Ойбек). Ширмонхон кўз ёшини сира тиёлмади. Қовоқлари шишиб, юзлари тўлиқиб кетди (С. Зуннуова). Қавармоқ сўзида қўшимча маъно таъсири тўлиқмоқ сўзига нисбатан ортиқроқ. Кўпчимоқ сўзида эса бундай хусусият ундан ҳам ортиқ. Тўлиқмоқ сўзи нутқда кам қўлланади, китобий. Қадокланмоқ "қаттиқ қотган" семасига эга, асосан, сўзлашув услубига хос.

л) «ботмоқ»: киртаймоқ, чўкмоқ, тушмоқ, ботмоқ. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари инсоннинг кўз, баъзан ёнок, қовоқ каби аъзоларининг жисмоний ҳолатини ифодалайди. Бундай ҳолат уйқусизлик, чарчоқ, азобу дармонсизланиш натижасида юз бериб, у инсон аъзоларининг доимий ҳолатидан "чекинганлиги" - ботганлиги, чўкканлиги билан тавсифланади. Бундай ҳолат феъллари - туб феъллар қуйидагилар: Киртаймоқ - кичрайиб, ичига ботган ҳолатда бўлмоқ: Унинг чўзиқ юзи хийла сўлиган, қатта кўзлари киртайган (А.Қаххор). Мария Николаевна унинг озғин юзига, киртайган кўкиш кўзларига ачиниб термилди (Ҳ.Ғулом). Бирок сўзларидан, киртайган кўзларидан унинг анча азоб тортиб, қолдан тойганлиги билиниб туради (Ҳ.Назир).

Чўкмоқ, тушмоқ, ботмоқ сўзлари, асосан, жараён маъносини ифодалайди. Баъзан улар нутқда муайян инсон аъзоси номи билан боғланиб, жисмоний ҳолат маъносини ҳам билдиради. Қиёсланг: Чўкмоқ - ичига ботган ҳолатда бўлмоқ: Дилорнинг ранги сўлғинлашган, чўккан (Ў.Ҳошимов). Қизнинг ... ширмондай бўлиқиб турган ёноқлари ичига чўккан ... (М.Исмоилий). (Раиса) шяпа остидан (эрининг)

чўккан ковоклари, хоргин, сўник кўзларини кўрди (М.Худойқулов).

Тушмоқ - ич-ичига ботган ҳолатда бўлмоқ: Негадир опасининг кўзлари бир кундаёқ лак-лак ичига тушган (Ҳ.Назир).

Ботмоқ - ичига чўккан ҳолатда бўлмоқ: Собир аканинг кўзлари ичига ботган (Ж.Шарипов). У сал табассум қилса, кулгичи чуқур ботиб ... кўзи нега сен кулмаяпсан деяётгандек бўлади (Шухрат). Чўкмоқ, тушмоқ, ботмоқ сўзлари, асосан, сўзлашув нутқиغا хос.

м) "ҳаракати суст": шалвирамоқ, шалваймоқ, шалпаймоқ, лалаймоқ, бушашмоқ. Ушбу мантикий ифодали ҳолат инсонда (баъзан кўл аъзосида) юз берган жисмоний ҳолатни ифодалайди. Қайд этилган ҳолат феъллари холсизланиш, яқовланиш, яқовлик, рухий кийналиш, кексалик, ноумидлик кабиларнинг инсонга таъсир қилиши натижасида унинг том маънодаги фаол ҳаракати йўқолганлигини, ҳаракати сустлашганлигини, фаолсизлашганлигини англатади.

"Ҳаракати суст" фарқловчи семали ҳолат феъллари туб, баъзан ясама (сифат + а(ш)) феъллардан ташкил топади. Булар қуйидагилар: Шалвирамоқ - 1. Бушашган, шалпайган ҳолатда бўлмоқ: Бутун юзи кулоқларигача кўкариб, кўллари ёнига шалвираб тушган Писмик ўлим тусига кириб борди (М.Исмоилий). У ... ёт элларда йўлдан адашиб, қаёққа боришини билмай, умидсизликка тушган кишидай шалвиради (А.Қаххор). 2. Имилаган, бушашган (шалпайган) ҳолатда бўлмоқ: Баракалла, ҳали ҳам шалвираб юрибсизми, - деди таъна қилиб Тошшўлат Ўтбосарга (Ғайратий). Мамлакат бизларга ишонсин. Биз шалвираб ишни ҳуржун қилайлик (Уйғун).

Шалваймоқ - анча бушашган, шалвираган ҳолатда бўлмоқ: Рустамжоннинг бугун авзои бўлакча эканини кўрган Кимсанхожи сувга тушган мушқудай шалвиради (Ҳ.Назир). Қизлар тарвузи кўлтиғидан тушган одамдай шалвайиб чиқиб кетишди (Ҳ.Назир). Шафтоли қокидек буришиб, эски махсидек шалвайиб қолибмиз-ку, бизга ким қўйибди, болам (А. Мухтор).

Шалпаймоқ - бушашган, шалвираган ҳолатда бўлмоқ: Хусни иши унмаганидан хафа бўлиб, шалпайиб чиқди (Н.Фозилов). У минбардан шалпайиб тушди, орқароққа, панароққа бориб ўтирди (Муштум).

Лалаймоқ - шалвираган, имилаган ҳолатда бўлмоқ: Хожимат бува зарда билан ўрндан тураркан, - шу лалайган, ландавурни айтаяпман. — деб, Турсунбойни кўрсатди (М. Мухамедов). Анқайма ва лалайма, тўғри ўтир, шалпайма (Қ. Мухаммадий).

Бушашмоқ - шалпайган, буш ҳолатда бўлмоқ: Кўпайсин бушашиб, тизгинини кўлдан туширгунча Журавойга ағрайиб қолди (Ҳ.Назир). Қобилжон директорнинг кабинетидан латтадай бушашиб

чиқди (С.Ахмад). Тула бушашиб кирди (М.Исмоилий).

"Харакати сушт" мантикий ифодали синоним бирликлар таъсир кучига, хиссий бўёғининг ортиқлигига кўра ўзига хосдир. Уларнинг кўшимча маъно бўёғи (прагматика) муайян нутқий қуршовда - гапда ҳам, ундан ташқарида, алоҳида олинганда ҳам ифодаланади. Чунки кўчма маъно бу тил бирликларининг маъно таркибига бевосита "туғма" хос. Бу ҳусусиятлар, айникса, гапда, сўзларнинг муайян вазифани бажаришда яна ҳам кучаяди. Яъни шалвирамoқ, шалваймоқ, шалпаймоқ, лалаймоқ сўзларида белги даражаси ортик. Шалвирамoқ, лалаймоқ сўзларида эса белги даражаси бошқалардан ҳам ортик. Шалвирамoқ, шалпаймоқ, лалаймоқ сўзлари шалваймоқ сўзига нисбатан кўп қўлланади. Шалвирамoқ, шалпаймоқ, шалваймоқ кўпроқ сўзлашув нутқига, бўшашмоқ адабий тилга хос.

н) "ҳолдан тоймоқ": сулаймоқ, шалпаймоқ, шалвирамoқ, эзилмоқ, бўшашмоқ, ҳолсизланмоқ, мажолсизланмоқ, дармонсизланмоқ, заифлашмоқ, заифланмоқ. "Ҳолдан тоймоқ" ифодали маънога эга ҳолат феъллари инсон, баъзан ҳайвон (қуш) жисмоний ҳолатини билдиради. Бу жисмоний ҳолат жонли мавжудотга (гавдага), оёқ, панжа, мушак, бўгин қабиларга хос жисмоний ўзгаришни ўз ичига олади. Бундай ҳолат феъллари очлик, оғир меҳнат, фаол ҳаракат, чарчоқ, касаллик, кексалик натижасида инсон танаси ва муайян аъзоларининг ҳолсизланишини, дармонсизланишини, жисмоний куч - қувватдан қолиб, унинг кучсизланган, ҳолдан тойган ҳолатга ўтганлигини англатади. Демак, бу ҳолат жонлиларнинг куч-қувват даражаси (миқдори) билан белгиланади. Айни ҳолат феъллари туб, кўпроқ ясама феъл шаклида кузатилади. Ясама феъллар сифатга -а (ш), -лан ясовчиларининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Улар: Сулаймоқ - дармонсиз, тинка - мадори қуриган ҳолатда бўлмоқ; Улар ... очликдан сулайган ўрис ишчиларига, ... шалоп-шалоп буғдой, шоли, жўхори юбордилар (Ҳ.Ғулом). Номи чиққан раққосалар ҳолдан тойиб сулайди (А.Қаххор).

Шалпаймоқ - сулайган ҳолатда бўлмоқ: Яраланган лочин мисоли Нурмат ерда ётар шалпайиб (Д.Файзий).

Шалвирамoқ - дармонсиз (мажолсиз) ҳолатда бўлмоқ: Бир ёқдан чарчадик, арқонни ушлайман десам, панжаларим шалвираб қалтирайди (Ф.Мусаёнов). Сулаймоқ, шалпаймоқ, шалвирамoқ феълларида таъсирчанлик, хиссийлик даражаси кучли. Шалвирамoқ сўзида белги даражаси шалпаймоқ сўзига нисбатан ортиқроқ. Сулаймоқ сўзи кўшимча маъно даражасига кўра бу семантик қаторда марказий саналади. Айни сўзлар, асосан, жонли нутққа хос.

Эзилмоқ - кийналган, ҳолдан тойган (чарчаган) ҳолатда бўлмоқ: Шаҳидбек ... зинадан чиқишда анча эзилган, такалуфга токат

колмаган эди (А. Қодирий).

Бушашмоқ - тинка - мадори қуриган, дармонсиз ҳолатда бўлмоқ: Яна бушашди, кўз олди туманлашди (Шухрат). У бушашиб, чағир тепалиқдан тушиб борар (Н.Норматов). Жуман қабулхонага чиқиб, қўлидаги қоғозга қараган эди, буғинлари бушашиб, тиззалари калтираб кетди (А. Мухтор). Эзилмоқ сўзида белги даражаси бушашмоқ сўзига нисбатан ортик.

Ҳолсизланмоқ - мадори (дармони) колмаган ҳолатда бўлмоқ: Қайтишда эса чарчайди, ҳолсизланади (Х.Назир). Қусиб чарчаган Кумуш ҳолсизланиб, бошини ястикка ташлади (А. Қодирий).

Мажолсизланмоқ - тинкаси қуриган, қувватсиз ҳолатда бўлмоқ: Султонмурод кайғудан бутунлай мажолсизланган эди (Ойбек). Кўзи тиниб, мияси ари қамалган қовоқдай гўнғиллади, оёғи калтираб мажолсизланди (С. Аҳмад). Ишқ дардини тотли май каби симиргандан гўё лаззатланади, баъзан хасратдан бўғилиб мажолсизланади (Ойбек)..

Дармонсизланмоқ — куч - қувватдан кетган ҳолатда бўлмоқ: ... мудҳиш туйғудан дармонсизланиб, гандираклай-гандираклай уйдан чиқди (О.Ёқубов). Баъзи хотинлар иккиқат бўлганда дармонсизланади, боши оғрийди (Ойбек).

Заифланмоқ - ҳолдан анча тойиш, кучсизланиш ҳолатида бўлмоқ: Мен уша куни кечаси душманлардан бирини ўлдирдим-да, сўнг даражада заифландим (А Қодирий).

Заифлашмоқ - куч-қуввати йўқола борган ҳолатда бўлмоқ: Қайғу-аламга дучор бўлиб, жисмоний томондан заифлашади (Ш. Шомаксудов, С. Долимов). Шерандом бўйли қиличбознинг (Хусайн Бойқаронинг) бир вақтда баҳодирона жуссаси заифлашган эди (Ойбек). Ҳақиқатда оч қолган одамнинг бадани заифлашади (Ш.Шомаксудов, С.Долимов).; Ҳолсизланмоқ, мажолсизланмоқ, дармонсизланмоқ, заифланмоқ сўзларида белги даражаси ортик.. Заифланмоқ сўзида таъсирчанлик бошқаларига нисбатан ортиқроқ, Мажолсизланмоқ, дармонсизланмоқ, заифланмоқ, заифлашмоқ сўзлари китобий, ҳолсизланмоқ эса кўпроқ сўзлашув нутқиға хос.

о) "қуйи солинмоқ": осилмоқ, солинмоқ, тушмоқ. "Қуйи солинмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари бош, қўл, лунж, қовоқ, бақбака, лаб, тил каби инсон аъзоларининг жисмоний ҳолатини ифодалайди. Бу ҳолат феъллари касаллик, чарчаш, рухий таъсир натижасида инсон аъзоларининг ўз таранглиги, ихчамлиги, тик кўринишини йўқотиб, бушашган (шалвираган) -қуйи солинган ҳолатга ўтганлигини англатади. Улар туб феъллардан ташкил тонади.

Осмоқ, солмоқ, тушмоқ феъллари нутқ фаолиятида асосан ҳаракат маъносини ифодалайди. Буларнинг ҳаракат маъноси доимий, асосийдир. Айни вақтда улар инсоннинг муайян

аъзоси номи билан боғланиб, унга хос жисмоний ҳолатни ифодалайди. Нутқий "ҳолат" семасига эга бўлади. Осмоқ, солмоқ ҳолат маъносини ўзлик нисбат аффиксини олган шаклда ифодалайди. Ўзлик нисбати қўшимчасиз - тил бирлиги шаклида улар ҳаракат маъносини аниқ англатади. Шу формада уларнинг инсоннинг муайян аъзоси номи билан боғланиши нотабиий, сунъий бўлади. Бундай шаклда - нисбат қўшимчасисиз ҳолат манбаининг тилдаги номи билан боғланмайди. Шуниси ўзига хоски, айти сўзларнинг нутқда ҳолат феъли сифатида қатнашиши учун тупланган 14 та мисолада осмоқ, солмоқ феъллари ҳолат маъносини ўзлик нисбати қўшимчасига эга ҳолда ифодалайди. Қиёсланг: Осилмоқ - куйи тушган, солинган ҳолатда бўлмоқ; Саидий узок йўлдан чарчаб қолгандай қўлларини осилтирган, букчайган ҳолда утирарди (А.Қаххор). Унинг лаб-лунжи жуда бемаъно осилган (Ойбек). Қарасам, қовоқлари осилган, ҳафсаласи пир (М.Исмоилий).

Солинмоқ - куйи тушган, осилган ҳолатда бўлмоқ; Мингбоши ниманингдир юки остида калласини солинтириб ўтирар эди (М.Исмоилий). Шунча гуллар ичидан излаган гулини тополмадим, қўллари осилиб, боши солиниб чиқди гулзордан (М.Исмоилий). Маъмуржоннинг ўсиқ қошлари солинди, гўё шу қошлар оғирлигидан кўзлар ерга қаради (Ш.Ҳолмирзаев).

Тушмоқ - осилган ҳолатда бўлмоқ; Матқовул ака аввал хоҳлаб қулди, кейин бирдан юзи тиришди, қовоқлари тушди (М.Исмоилий). (У) қоши устига тўзғиб тушган сочларини тузатиб, хатни ўкиди (А.Қодирий). Ёқимли садонинг сеҳрига берилиб, (Йўлчининг) кўзлари секин юмилди, яна кўйирок тушди (Ойбек). Тушмоқ сўзи нутқий ҳолат маъносини тил бирлиги сифатида, ҳаракат маъносини ифодаловчи шаклда англатади. Чунки ундага ҳолат маъноси юзага чиқишга тайёр турган имконият сифатида сўз маъносида мавжуд бўлиб, бу маъно ўзига қулай нутқий шароитда намоён бўлади. Демак, тушмоқ сўзи ҳолат маъносини нутқда ифодалай олиш имконига эгадир. Осилмоқ, солинмоқ сўзлари шу кўринишда нутқ фаолиятида ҳолат маъносини ифодалашда кўп қўлланади. Улар, асосан, сўзлашув нутқида хос бўлиб, белги даражасининг камлиги, таъсирчанлиги жиҳатдан бетарафлиги билан ажралиб гуради.

п) "эти ортмоқ": семирмоқ, тўлишмоқ, шишмоқ, бўлиқмоқ, йўғонлашмоқ. "Эти ортмоқ" маъноли ҳолат феъллари, асосан инсон, баъзан ҳайвон гавдаси (танаси) - унинг ташқи тузилиши билан боғлиқ жисмоний ҳолатни ифодалайди. Бундай ҳолат феъллари бирор таъсир, боқув, дам олиш, яқовлик, баъзан касаллик натижасида гавда (тана) вазнининг оғирлашуви, гавданинг қўшимча эт (ёғ - гўшт) олгани (кўпайгани), аввалгига нисбатан энига йўғон торттани, йириклашганини билдиради. Ушбу ҳолат

фёъллари туб, баъзан ясама (фёъл -ик, сифат -лаш) фёъллардан ташкил топади.

«Эти ортмок» фарқловчи семали ҳолат фёъллари қуйидагилар: Семирмок - тўлишган, йўғонлашган ҳолатда бўлмок: Машина одамни семиртиради (А.Орипов). Бу ибора етилган, семирган одамга нисбатан ишлатилади (Ш.Шомақсудов, С.Долимов). Оғир ишда ўзи озган ва уйдаги икки қўйи семирган сайин унинг Урмонжонга қарши юрагидаги адовати ўт ола борди (А.Қаҳҳор). Семирмок сўзи гапда ифодаланган фикрнинг мазмунига, қандай предмет билан боғланишига, қандай муносабат ифодаланишига, бирор мақсадга кўра салбий ёки ижобий бўёкка эга бўлади, нутқда кўп қўлланади.

Тўлишмок - семирган, йўғонлашган ҳолатда бўлмок: Тўлишган, орқа бели тирсиллаган, гўзал гавдасини селкиллашиб Дилдор ... кирди (Ойбек). Муҳаммадражаб тўлишган, юз ва бўйинлари ёғдан йилтирайди (А.Қаҳҳор). Қара, худо хўп хусн берганда. Бирам тўлишиб, бирам очилибди-ки (М.Исмоилий). Тўлишмок сўзи ижобий бўёкка эга бўлиб, нутқда кўп қўлланади.

Шишмок - анча семирган ҳолатда бўлмок: Мен шишиб кетсам, сен симёғочдек қолибсан - деди Хўжакул (О.Ёкубов). Ғани махсум сомон тикиган канордай шишиб, бемалол ухлаб ётарди (А.Мухтор). Шишмок маъносида белги даражаси ортик бўлиб, бу сўз салбий бўёкка эга.

"Ўзбек тилининг изоҳли луғати" да бўлиқмок фёъли факат бўлиқ шаклида-хусусият ифодаловчи сўз сифатида келтирилади¹. Бу сўз нутқда бўлиқмок шаклида ҳолат фёъли бўлиб келади. Қиёсланг: Бўлиқмок - тулишган, бўлиқ ҳолатда бўлмок: Тула унинг санаторийдан анча бўлиқиб, қизил югурган иссиқ юзига ҳавас билан тикилиб ... (М. Исмоилий). Бўлиқмок сўзи ижобий бўёкка эга бўлиб, нутқда кам қўлланади.

Йўғонлашмок - йўғон тортган, энига катталашган ҳолатда бўлмок: Жалол йўғонлашган, семирган (А.Қаҳҳор). Бу вақтда у анча тўлишган, бузукбошига ўхшаган йўғонлашган бўлади (Ш.Шомақсудов, С.Долимов). Муҳаммадражаб семирган, йўғонлашган (А.Қаҳҳор). Йўғонлашмок сўзида "катталашиб, йириқлашиб" даражаси ортик.

р) "совук ўтмок": совқотмок, тўнғмок, жунжи (-к) мок, увушмок, музламок, ачитмок. "Совук ўтмок" фарқловчи семали ҳолат фёъллари инсон ва ҳайвоннинг эт, оёқ, қўл (бармок) каби аъзоларининг жисмоний ҳолатини ифодалайди. Бу ҳолат фёъллари совук ҳавонинг таъсири натижасида инсон ва ҳайвонда юз берган физиологик ҳолатни англатади. Аниқроғи, ушбу ҳолат

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 1, 162-бет.

фeъллари инсон танасига, унинг аъзоларига совуқнинг таъсири, ўтиши, сингиб "ғалаба қилиши", баданидаги иссиқ ҳароратнинг камайиши натижасида совуқотиш, музлаш, жунжиқиш каби жисмоний ҳолатлар содир бўлишини ифода этади. "Совуқ ўтмок" мантикий ифодали ҳолат фeъллари туб ва ясама: (от-ла, фeъл -т) фeъллардан ташкил топади. Булар қуйидагилар: Совқотмок - совуқ утган, жунжиган ҳолатда бўлмоқ; Оловни тезроқ ёқ, Маматқул совқотибди (А.Қодирий). Менинг бечора мусичам совқотибди (Мирмуҳсин). Оёгим совқотди, оловнинг иложини қилди (А.Қодирий).

Тунгмок - совқотган, музлаган ҳолатда бўлмоқ: Оёгингиз тунган бўлса керак, отдан тушинг (Ё.Шуқуров). Тунгмок сўзида белги даражаси совқотмок сўзига нисбатан ортиқроқ бўлиб, нутқда кам қўлланади.

Жунжи(-к)мок - совқотган ҳолатда бўлмоқ: Равшан жемпери устидан костюм кийган бўлса-да, эти жунжиқди (Н. Ёқубов). Балкон панжарасида утирган мусича ҳам бошини ичига тикиб, жунжиб ... товадаги нонга қарар эди (Мирмуҳсин). Бола тепалик этагида кўзларини юмиб, жунжиқиб утирибди (О. Мухторов).

Увушмок - сезиш кучи камайиб, совқотган ҳолатда бўлмоқ; Будқада. эски шинелга бурканганича совуқдан увушган қўлларини бир - бирига ишқаб утирган чолга учрадилар (Ҳ.Назир). Совуқ шу қадар зўр эдики, у қирғоққа чиқиб олганда бадани увушиб, кесақдек жонсиз бўлиб қолди (Н.Сафаров).

Музламок - жуда совқотган ҳолатда бўлмоқ: Самад ака анчагача совуқда шумшайиб кутди, кейин музлаб, тишлари тарақлаб қайтиб келди (М. Исмоилий). Музлаган бармоқлар адрес йўқотган (Ғ.Ғулом). Кучада тураверай деса оч, чарчаган, музлаган [М.Исмоилий].

Ачитмок - қаттиқ совқотган, музлаб ачишган ҳолатда бўлмоқ: Қора совуқ, ер оёқларини ачитади (Мирмуҳсин). Музламок сўзида совқотиш даражаси кучли. Ачитмок сўзида эса айни даража ундан ҳам кучли бўлиб, улар, асосан, сўзлашув нутқиغا хос.

с) "оғриқ турмок": оғримок, тиришмок, сиркирамок, зиркирамок, қакшамок, ачимок. "Оғриқ турмок" маъноли ҳолат фeъллари инсоннинг бош, қўл, бел, кўкрак, билак, елка, кафт каби аъзоларининг жисмоний ҳолатини ифодалайди. Улар касалланиш, жароҳатланиш, иситмалаш, совуқ таъсири натижасида инсон аъзоларининг салбий кайфият, баъзан тушқунлик туғдирувчи жисмоний ҳолатга ўтганлиги, оғриган, зиркираган, касал ҳолатдалигини билдиради. Ушбу ҳолат фeъллари гуруҳи қуйидаги туб фeъллардан иборат: Оғримок - оғриқ, зирқираш ҳолатида бўлмоқ:

Унинг бутун бўғинлари, хусусан, бошининг орқаси хаддан ташқари оғрирди (А.Қаҳҳор). Факат кўкраги каттик оғриди (М.Исмоилий). У ўзини чиндан ҳам лоҳас сезарди, оёқ - кўли қақшаб оғрирди (Х.Иброхимов).

Тиришмоқ - тортишиб оғриган ҳолатда бўлмоқ: (У) оёқларининг акашаклана борганини, бутун гавдасининг тириша бошлаганини сезди (Ойбек).

Сиркирамоқ - тўхтовсиз зиркираб оғриган ҳолатда бўлмоқ: (Бектемир) уйғонди, суяклари сиркираган, ўзини ланж туйди (Ойбек). Куз окшомининг ҳозиргача унга сезилмаган нам салқини энди аъзойи баданини сиркиратади (Х.Ғулом). Суякларимни сиркиратиб, оч теваддай ғажувчи ғашлик (Миртемир).

Зиркирамоқ - тўхтовсиз қақшаб оғриш ҳолатида бўлмоқ: Зах суякка ўтиб, томир-томирларини зиркиратди (Х.Ғулом). Ғурра оғриб, тешки жойлари зиркираётган Нодирга энди билинди (С.Юнусов). Қаеримдир қаттик зиркиради (А. Муҳтор). Сиркирамоқ ва зиркирамоқ аслида бир сўзнинг икки фонетик кўриниши-синоним бирликлар бўлиб, зиркирамоқ феълида белги (субъектив бўёқ) даражаси ортиқроқ, асосан, сўзлашув нутқига хос. Бизнингча, зиркирамоқ сўзидаги бир оз товуш фарқи шу сўзда белги даражасининг - таъсирчанликнинг ортиқроқ туюлишига олиб келади. Аниқроғи бу сўзда белги даражасининг маълум даражада ортиқлиги "з" товушининг "таранглилиги", ўрнига кўра сўз бошида келиши, айнан -коришисиз, аниқ талаффуз килиниши билан изоҳланади.

Қақшамок - қаттик зиркираган, (оғриган) ҳолатда бўлмоқ: Қори ... ҳеч тоқат қилиб бўлмайдиган бу дарддан бутун вужуди қақшаб, тин ололмаётганидан хириллади (А.Қаҳҳор). Қақшамок сўзида белги даражаси, таъсирчанлик кучли бўлиб, бу сўз "жуда, ортиқ даражада" каби семантик белгиларга эга.

Ачимок - жизиллаб оғриган, ачишган ҳолатда бўлмоқ: Қон оқиб, бармоғи ачий бошлаганидан кейин рўмолчасига кафтини ураб олди (И.Раҳим). Энди Самаднинг елкаси ачишар ... унғ қўлининг билаги оғрирди (С.Юнусов). Кучли изғирин юзнинг терисини шилгандай ачитади, кулоқларни кесади (Ойбек).

т) "соғ бўлмоқ": тузалмоқ, соғаймоқ, сихатлашмоқ, шифоланмоқ, яхшиланмоқ, тетикланмоқ. "Соғ бўлмоқ" ифодали ҳолат феъллари инсон танасининг, оёқ аъзосининг жисмоний ҳолатини билдиради. Бундай ҳолат феъллари даволаниш, соғайиш, руҳан кўтаринки ҳолда бўлиш натижасида инсоннинг бетоб ҳолатдан "кутулган", саломатлиги яхшиланган жисмоний ҳолатини ифодалайди. Шунга кўра ушбу ҳолат феълларида ифодаланувчи субъектив муносабат ижобий хиссий бўёққа, ижобий таъсирчанликка эга бўлади. Қайд

этилган ҳолат феъллари, асосан, ясама бўлиб, сифат -ай, сифат -лан, от -лан тузилишига эга.

"Соғ бўлмоқ" фарқловчи семаси қуйидаги феълларда аниқ мантикий ифодага эга бўлади: Тузалмоқ - соғайган, яхшиланган ҳолатда бўлмоқ; Оёқлари тузалибди, яхши бўлиб кетибди (М.Исмоилий). (Қурбон ота) касалхонада яқин икки ой ётиб, оёқлари тузалди ... (А.Қаҳҳор). Мана энди тузалдим (А.Қаҳҳор).

Соғаймоқ - тузалган, шифоланган ҳолатда бўлмоқ; ... лейтенант Пестеренко соғайиб, яна жанговор сафга қайтди (Н.Сафаров). Хафа бўлма, жонгинам, соғайиб кетаман (Х.Назир). Соғаймоқ сўзида "соғайиш, тузалиш" белгиси ортик. Соғаймоқ, тузалмоқ сўзлари, асосан, сўзлашув нутқиға хос.

Сихатланмоқ - соғлиги яхшиланган, соғайган ҳолатда бўлмоқ; Анча вақтдан кейин ҳар хил дори-дармонлар қилиб, докторларга қатнаб сихатландим (Сўзлашув нутқидан).

Шифоланмоқ - даволанган ҳолатда бўлмоқ; (У)...уч ой муттасил жанговор сафдан чиқиб, госпиталларда шифоланди (З.Фатхуллин).

Яхшиланмоқ - тегик, бардам ҳолатда бўлмоқ; Унга вақти чоғлик таъсир қилдими, ё хордиғи мадор бўлдими, чойдан кейин аҳволи бирмунча яхшиланди (М. Исмоилий).

Тетикланмоқ — кучга кириб, бардам ҳолатда бўлмоқ; (Қурбон ота) касалхонада яқин икки ой ётиб, оёқлари тузалди, ўзи жуда тетикланди (А.Қаҳҳор).

Шифоланмоқ, яхшиланмоқ, тетикланмоқ сўзларида белги даражаси ортик. Шифоланмоқ, асосан, адабий тилга, яхшиланмоқ, тетикланмоқ кўпроқ сўзлашув нутқиға хос. Сихатланмоқ сўзи кам ишлатилади.

у) «бужмаймоқ»: курушмоқ, куруқшамок, бужмаймоқ, ковжирамок. "Бужмаймоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон, унинг лаб, қўл, жағ каби аъзоларининг физиологик ҳолатини ифода этади. Бундай феъллар кексайиш, касалланиш, ғам-алам, меҳнат кабилар натижасида инсон ўзининг таранг, силлик нозик нафис кўринишига зид бўлган хунук, қорайиб буришган, бужмайган ҳолатга уттанлигини билдиради. Шуниси ўзига хоски, бу физиологик ҳолат инсонинг, асосан, лаб аъзосига хос бўлади. Лаб бошқа аъзоларга нисбатан бужмайиш, буришиш имконига ортик даражада эгаллиги билан, бу жисмоний ҳолатни аниқ акс эттира олиши билан ажралиб туради. Шу сабабли бўлса керак, "бужмайиш" маъноли ҳолат феъллари инсоннинг кўпинча лаб қисмига хос ҳолатининг товуш рамзи бўлиб, нутқда кузатилади. Улар физиологик ҳолатни туб феъл шаклида англайди. Қиёсланг: Курушмоқ - бужмайиш ҳолатида бўлмоқ; Хадича бувининг куришган лаблари

яна алланималар деб пичирлади (М.Исмоилий). Жағи қуришган ... бир чол чоғиб келиб (Э.Жуманбулбул). Аввалги отам эмасди: сўлишибди, қуришибди, қарибди, ранглари сарғайган (М.Исмоилий).

Курукшамок - қурушган, бужмайган ҳолатда бўлмок: Унинг лаблари курукшаган, кучли иситмада ёнган кишининг лабидай қорайган, чўтир юзи сап-сарик ... (А.Қаҳҳор). Курукшамок маъносида белги ва таъсирчанлик даражаси ортиқроқ бўлиб, бу сўз кам қўланади.

Бужмаймок - қовжираб буришган ҳолатда бўлмок: Ана у скамейкада ҳаёл паришон утирибди. Юз суяклари бўртган. Дурдок лаблари узум пўстлогидек бужмайган (М.Назаров).

Қовжирамок - қовжираб бужмайган ҳолатда бўлмок: Соқоли ушиб кетган, кўзлари ялиғланиб, лаблари қовжираган (С.Юнусов). Нурбобо аламдан, меҳнатдан қовжираган бурушиқ юзида юмалаган кўз ёшларини артиб ... (Ойбек). Унинг юзлари салқиган, қўллари тарашадай қотган, қандайдир қовжираб қоп-қорайиб қолган (О.Мухторов). Бужмаймок, қовжирамок сўзларида белги даражаси ва таъсирчанлик ортик. Қовжирамок сўзида белги даражаси ортиқроқ бўлиб, қўшимча "қорайган, қотган" таркибий қисмларга ҳам эга. Улар асосан сўзлашув нутқиға хос.

ф) "таранглигини йўқотмок": сўлмок; шалвирамок, салқимок. "Таранглигини йўқотмок" фарқловчи семали ҳолат феъллари инсоннинг юз, қовок, бақбақа каби аъзоларининг жисмоний ҳолатини ифодалайди. Улар ғам-алам, салбий кайфиятда бўлиш, қариш, касалланиш натижасида инсон аъзоларининг чиройли, ёқимли, таранг ҳолатини йўқотиб, бўшашган, осилган, хунук кўринишга ўтганлигини билдиради. Қайд этилган ҳолат феъллари қуйидаги туб феъллардан иборат: Сўлмок - синиккан, бужмайган ҳолатда бўлмок: Унинг чўзиқ юзи хийла сўлиган, қатта-қатта кўзлари киртайган ... (А.Қаҳҳор). Ажабки (Аббосов) илжаймаса юзи анча совук, қаримсиқ кўринаркан, сўлди-қолди (А.Мухтор). Йигирма тўққизда афти буришиб, ичи тушган хандалақдек сўлишди. (М.Исмоилий).

Салқиган - осилган ҳолатда бўлмок: Ҳозирда ҳам салқиган юзи, оқ соч боши очик, чит румолини сербар елкасига ташлаб ўтирар (О.Мухторов). Саккиз киррали олтин тахт устида қовоклари салқиган, сочига оқ оралаган Хусайн Бойқаро ... утирибди (М.Осим). Унинг юзлари салқиган, қўллари тарашадек қотган, қандайдир қовжираб қоп-қора бўлиб қолган ... (О.Мухтор).

Шалвирамок - бутунлай бўшашиб, осилган, халтум ҳолатда бўлмок: Илгари говмиш сигирнинг елинидай осилиб турадиган бакбақаси дами чиккан пуфақдай шалвираган (А.Қаҳҳор). Чолнинг ...

кўзлари каърига тортган, қовоқлари шалвираб осилиб тушган эди (З.Фатхуллин). Шалвирамоқ сўзида тарангсизланиш, бушашиш "кучи" ва маъно таъсири ортик. Сўлмоқ, шалвирамоқ сўзлари, асосан, оғзаки нутққа хос. Салкимок китобий бўлиб, кам қўлланади.

х) "эти камаймоқ": озмоқ, қотмоқ, озгинламоқ, ориқламоқ. "Эти камаймоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон, баъзан ҳайвон физиологик ҳолатини билдиради. Улар ғам-алам, қийноқ, овқатсизлик, касаллик, кексайиш, оғир меҳнат, қўл ҳаракати натижасида инсон, баъзан ҳайвонда юз берган жисмоний ўзгариш, яъни унинг танасидаги эт (гўшт -ёғ)нинг камайиши, вазнининг аввалгидан енгиллашиши туфайли юзага келган ҳолатни, озган жисмоний ҳолатга утганлигини ифодалайди. Ушбу феъллар туб, баъзан ясама (сифат -ла) феъллардан ташкил топади. "Эти камаймоқ" фарқловчи семаси қуйидаги ҳолат феъллари маъносида асосий, етакчи таркибий қисм бўлади: Озмоқ – эти камайган, озгинлашган ҳолатда бўлмоқ: Домла худди дашт сафаридан қайтгандай қорайган, озган, кўзлари киртайган (А.Қаххор). Сергей сафардан қорайиб, озиб қайтиб келди (Х.Ғулом). Бир терининг ичида қўй неча бор озиб, неча марта семиради (Ойбек).

Қотмоқ – ориқ, озгин ҳолатда бўлмоқ: Болам бечорани тинч қўясанми – йўқми, еган – ичгани татимай, кундан — кунга турнадек қотиб кетаяпти, ўзи (О. Ҳусанов).

Озгинламоқ – озгин, ориқлаган ҳолатда бўлмоқ: Бурунги тўлалиги кетиб, озгинлаган ва лекин бу озгинлик унинг хуснига камчилик бермай, билакс юкорилатган (А. Қодирий).

Ориқламоқ – анча озгин, ориқ ҳолатда бўлмоқ: Бола жуда ориқлаб кетди (С. Юнусов). Шундан кейингина унинг анча ориқлаб, қорайиб қолганини ... пайқади (Ў.Ҳошимов). ... ўт оз бўлди. Шунинг учун қўйлар ориқлаб кетди (С.Айний). Ориқламоқ, қотмоқ сўзларида белги даражаси бошқаларга нисбатан ортик. Озмоқ сўзида эса шундай белги озгинламоқ сўзига нисбатан ортиқроқ. Озмоқ, ориқламоқ сўзлари, асосан, сўзлашув нутқида хос. Озгинламоқ, қотмоқ китобий. Озмоқ, ориқламоқ, озгинламоқ сўзлари кўпинча инсонга, баъзан ҳайвонга нисбатан қўлланади. Қотмоқ сўзида "эти камаймоқ" маъноси кўчма маъно бўлиб, нутқда юзага келади. Озмоқ, озгинламоқ, ориқламоқ сўзларининг бош маъноси "эти камаймоқ" бўлиб, шундай изоҳни ташишига кўра бу сўзлар нутқий қуршовсиз, алоҳида олинганда ҳам, нутқий қуршовда ҳам ўзаро синонимни ҳосил қилади. Бу синонимик қаторга нутқ бирлиги сифатида, нутқий вазиятда вақтинча қотмоқ сўзи ҳам бирикади. Бу сўз нутқдан ташқарида, ўзича, тил бирлиги сифатида олинганда бу маънодан озод бўлади.

д) "миқдорий ортмоқ": кўпаймоқ, қуюқлашмоқ. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари инсоннинг юз аъзосига хос физиологик

ҳолатни ифодалайди. Бундай феъллар кексалик, салбий ҳиссий ҳолатда бўлиш натижасида инсон юз териси, асосан, пешона терисининг аввалги кўринишини йўқотиб, унинг бушашиб, йиғилиб, йўл-йўл ботик чизикларнинг миқдори кўпайган (ортган) ҳолатга ўтганлигини англатади. "Миқдори ортмоқ" маъноли ҳолат феъллари равиш -ай, сифат -лаш тузилишига эга. Улар гапда қуйидаги мантикий ифодада катнашади: Кўпаймоқ - кўп, миқдори ортган ҳолатда бўлмоқ; Ажинлари кўпайди, чеккасидаги оқ толалар манглайига урмалаб қолди (С.Аҳмад).

Қуюклашмоқ - зич, кўп ҳолатда бўлмоқ: Унинг ... пешонасидаги ва кирғий бурнининг икки ёнидаги ажинлари қуюклашган (О.Ёкубов). Кўпаймоқ сўзи ишлатилиш манбаига, даражасига кўра семантик имконияти бой бўлиб, нутқда кўп қўлланади. Қуюклашмоқ сўзида белги даражаси ортик бўлиб, қўшимча "қалин" семасига эга. Кўпаймоқ ва қуюклашмоқ сўзлари нутқий синонимларни ҳосил қилади.

ч) "қисқармоқ": кичраймоқ, чўкмоқ, пасаймоқ. Ушбу ҳолат феъллари инсон жисмоний ҳолати билан боғланади. Улар нутқда инсон гавдасининг тик (вертикал) кўриниши -бўй ўлчамига ҳос ҳолатини билдиради. Бу физиологик ҳолат бирор ташки ёки ички (рухий) таъсир, оғир меҳнат натажасида инсон бўй (гавда) баландлигининг қисқарган, аввалгига нисбатан гавдасининг кичрайган ҳолатга ўтганлиги билан белгиланади. "Қисқармоқ" ифодали ҳолат феъллари туб ва равиш -ай қўшимчали қуйидаги ясама феъллардан иборат бўлади: Кичраймоқ - кичик, ихчам ҳолатда бўлмоқ; Ҳамма вақт шосулада талтайиб ўтирадиган йўгон гавдаси мана энди кичрайди ... (М. Исмоилий).

Чўкмоқ - кичрайганроқ, пасайганроқ ҳолатда бўлмоқ; Кейинги йилларда у оғир меҳнатдан чўкди (Радиодан). Чўкмоқ сўзининг физиологик ҳолат маъноси кўчма маъно бўлиб, у нутқийлиги билан изоҳланади.

Пасаймоқ - кичиклашган, калталашган ҳолатда бўлмоқ; Ҳамма вақт шосулада талтайиб ўтирадиган йўгон гавдаси мана энди кичрайди, нортуядек новча бўйи пасайди (М.Исмоилий). Кичраймоқ, пасаймоқ синоним бирликлар бўлиб, нутқда шундай ҳолатга нисбатан кенг қўлланади. Кичраймоқ сўзида белги даражаси ортиқроқ.

ш) "тер чикқан": терламоқ, терчирамоқ, терчиламоқ. "Тер чикқан" мантикий ифодали ҳолат феъллари ҳайвон, кўпинча инсон, унинг юз аъзоси билан боғлиқ физиологик ҳолатни ифодалайди. Улар фаол жисмоний ҳаракат, иссиқлик таъсири-баданнинг қизиши, тана ҳароратининг кўтарилиши натижасида инсон танасидаги сув миқдорининг маълум бир қисми майда - майда томчилар кўринишида "ташқарига чиқиши"ни, айниқса, юз қисмида тўпланишини

билдиради.

Кайд этилган ҳолат феъллари отга -ла, чира, - чила ясовчиларининг бирикишидан ҳосил бўлган қуйидаги ясама феъллардан ташкил топади. Терламок - терли, тер чиққан ҳолатда бўлмок: Шаҳидбек кеч ҳарорати ва манти иссиқлиги таъсиридан яна обдон терлаган эди (А. Қодирий). Шашт айлаб келибсан неча чўллардан, от терлатиб чиқиб узоқ йўллардан (Рустамхон). Сотувчининг терлаган, озгин рангсиз юзи узоқдан бир парча тахтага ухшаб кўринди (О. Мухторов).

Терчирамок - бир оз майда терли ҳолатда бўлмок: Раҳбархон хатта кўз югуртираркан, терчираган бетлари қум ўчиб, кўзлари аланг-жанг бўлди (Ҳ.Назир).

Терчиламок - майда терли ҳолатда бўлмок: Унинг офтоб таъсирида қорайиб, шўралаб кетган пешонаси ... терчилаб турарди (Ҳ.Назир). Терчирамок, терчиламок нисбатан кам қўлланади. Терламок сўзида белги даражаси ортик бўлиб, нутқда кўп ишлатилади.

э) "бирикмोक": юммок, қисмок, кимтимок. "Биримок" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсоннинг кўз, лаб, баъзан қўл каби аъзоларининг жисмоний ҳолатини ифодалайди. Улар ғзаб, жаҳл, чарқоқлик, ғамгинлик, уйку, ҳаяжон натижасида муайян аъзоларнинг очик, бирикмаган кўринишдан "бириккан", бир-бирига тегиб, бирлашган жисмоний ҳолатга утганлигини билдиради. Бу жисмоний ҳолат, асосан, юз, унинг айрим қисмларида содир бўлиши билан муҳимдир. Ушбу ҳолат феъллари туб феъллардан иборат.

Кайд этилган феълларга хос хусусият уларда "ҳаракат" мантикий бўлагининг мавжудлигидир. Ушбу феъллар баъзан нутқда, муайян тил бирликлари қуршовида, уларнинг таъсирида "ҳолат" семасига ҳам эга бўлиб, нутқий ҳолат феъли вазифасини бажаради. Демак, нутқий шароитда бу феълларнинг ҳолат ифодалаши синтактик бирликларнинг таъсирига, муайян инсон аъзосининг номи билан боғланишига кўра юз беради.

"Биримок" мантикий ифодали ҳолат феъллари қуйидагилар:

Юммок - юмок, ёпик ҳолатда бўлмок: Аҳмадбой икки ўғли билан қизариб, терлаб, кўзларини юмиб, пишиллаб утирибди (Ғ.Жаҳонгиров). Мирзакаримбой кўзини юмиб, тинглагандан сўнг, анча вақт жим қолди (Ойбек).

Қисмок - 1. Бириккан, ёпилган ҳолатда бўлмок: Лаблари қаттиқ қисилган эди (О. Ёқубов). 2. Яқинлашган, бир оз юмилган ҳолатда бўлмок: Унинг кўзлари қисилган, қизарган, сўзлари мулоғим эди (О. Ёқубов). Кўзларини қисиб харитага тикилди (Н.Норматов). Мирзо Улуғбек унинг тепасида ҳамон қўл қовуштириб турар, хоргин кўзлари қисилган эди (О. Ёқубов).

Қимтимок¹ – бириккан (ёпишган) ҳолатда бўлмок: Унинг ғазаб ва хаяжондан оқариб кетган юзида, каттик қимтинган лабларида совук бир табассум уйнади (О.Ёкубов). Физиологик ҳолат маъносида юммок, қисмок сўзлари нисбатан кўп қўлланади. Қимтимок сўзида белги даражаси ортиқрок.

ю) "жисмонан кучаймок": чиниқмок, пишмок, тобланмок. Бундай мантиқий ифодали ҳолат феъллари инсон танаси – бадани билан боғлиқ жисмоний ҳолатни ифодалайди. Улар меҳнат, ҳаракат қилиш, жисмоний тарбия, иссиқ хароратнинг таъсири натижасида баданнинг жисмонан пишиқ, мустаҳкам, бардош бериш, чидам кучи ортган ҳолатта ўтганлигини билдиради. "Жисмонан кучаймок" мантиқий ифодали ҳолат феъллари туб баъзан ясама (от-лан) феъллардан ташкил топади. Улар қуйидагилар: Чиниқмок – пишган, тобланган ҳолатда бўлмок: Шаҳар кўрган, жангларда чиниққан Қосим кишлоқ камбағаларининг маслаҳаттўйи ва раҳбари эди (Шухрат). Машқларда чиниққан йигит вазиятни зийраклик билан кузатарди (Тошкент окшоми).

Пишмок – чиникиш, тобланиш ҳолатида бўлмок: Аммо баданлари офтобда роса пишиб, қорайиб кетишган, фақат оппоқ тишлари ялтираб турарди (Ф.Мусаёнов). Аҳмаджон бойлар эшигидаги оғир меҳнатда пишиди. (Радиодан). Чиниқмок сўзида белги даражаси ортиқрок. Пишмок, чиниқмок сўзлари, асосан, сўзлашув нутқида хос.

Тобланмок – чиниққан, чидамли ҳолатда бўлмок: Пулат ўтда одам меҳнатда тобланади (Мақол). Аҳмаджон ҳарбий хизматда тобланган йигит (Радиодан). Тобланмок сўзида белги даражаси ва таъсирчанлик бошқаларга нисбатан ортиқ бўлиб, бу сўз шеърятта хос.

я) «ярим уйку»: мудрамок, элимок, уйкусирамок. Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари инсон, баъзан ҳайвон билан боғланиб, уларнинг фаоллиги сусайганлигини ифодалайди, Бу ҳолат феъллари иссиқ ҳаво, чарчаш, бир меъёрдаги ҳаракат, товуш каби ташқи таъсирларнинг таъсиридан инсон (ёки ҳайвоннинг) жисмоний ва руҳий фаоллиги камайган – бош мия ярим шарлари фаолиятининг сусайганини, инсон ёки ҳайвоннинг ярим уйқули ҳолатга ўтганини, мудроқ ҳолатда эканлигини билдиради. Айни ҳолат жонли мавжудот дам олишининг ўзига хос ирсий кўринишидир.

«Ярим уйку» мантиқий ифодали ҳолат феъллари туб, баъзан ясама (от+сифат) феъллардан ташкил топади.

Мудрамок – мудроқ, элиган ҳолатда бўлмок: Ит ақиллайди, қушлар сайрамайди, улар ўзларини сояга олиб мудрашади (Ойбек).

¹ Қиёсланг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати, II, 580-бет.

Элмурод мудраб утириб, бир неча лукмани зурга ютар ... (П. Турсун).
Эр диванга ёнбошлаб беозор мудради (С. Ахмад).

Элимок¹ - мудрамоқ (мудроқ босган) ҳолатда бўлмоқ: Алам билан ётган Барчинни иссиқ, чарчаш элитди (Мирмуҳсин). Бешиқдаги Учқун ... Тозагулнинг бешиқни бир меъёрда равон тебратишига элиди-да (Ҳ.Ғулом). Иссиқ, юмшоқ пахта қоғлар, араванинг бешиқ сингари тебраниши ... Ғуломжонни элитди (М.Исмоилий).

Уйқусирамоқ - уйқусираш, мудраш ҳолатида бўлмоқ; Заргаров одатдаги ишга борди-ю, уйқусираб утириб, тентираб юриб, кайтиб келди (А.Мухтор). Йўқ-йўқ узим, - деди Муяссар уйқусираган бир овозда (Ҳ.Назир). Мудрамоқ феъли инсон ва ҳайвонга нисбатан қўлланади, нутқда кўп учрайди. Элимок, уйқусирамоқ, асосан, инсонга нисбатан ишлатилади.

у) "ухламоқ": ухламоқ, мизғимоқ. "Ухламоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари ҳам инсон, баъзан ҳайвон организмнинг физиологик ҳолатини билдиради. Улар организмнинг уйғок ҳолатида сарфлаган ақлий ва жисмоний куч-қувватини тиклаш, жисмоний ва ақлий фаолликни таъминлаш мақсадида унинг фаол дам олиш-ташқи таъсирлардан "узилган", ухлоқ (уйқу) ҳолатига ўтганлигини, ирсий дам олиш жараёнида эканлигини англатади. Бундай ҳолат феъллари тўлиқ уйқу ҳолатини билдириши билан аввалгисидан фарқ қилади.

"Ухламоқ" фарқловчи семали ҳолат феъллари қуйидагилар:

Ухламоқ - уйқули (ухлоқ) ҳолатда бўлмоқ: Ўша кеча Бобир яхши ухлади (П.Қодиров). Турт ўғлон тинч ухларди (Э.Воҳидов). Қуён кўзини юммай ухлайди (Н.Фозилов).

Мизғимоқ - кам, бир оз уйқули ҳолатда бўлмоқ: Кечаси билан миҳжа қокмай чиққан Шодмон ака тонга яқин мизғиб олди (Ж.Шарипов). Ухламоқ сўзида белги даражаси ортиқ бўлиб, давомийликка эга. Бу сўз инсон ва ҳайвонга нисбатан ишлатилади, адабий тилга ҳам, сўзлашув нутқида ҳам хос, кўп қўланади. Мизғимоқ фақат инсонга нисбатан ишлатилади, сўзлашув нутқида хос бўлиб, кам қўланади. Мизғимоқ сўзида уйқу жараёни, уйқунинг кечиши вақт жиҳатдан чегараланган, қисқа бўлиб, организм руҳан нотинчроқ, "сезгакроқ" ҳолатда бўлади.

қ) "тўймоқ": тўймоқ, қонмоқ, қоникмоқ. Бундай ифодали ҳолат феъллари инсонга хос физиологик ҳолатни ифодалайди. Улар овқат, сув, чой, озуқа моддаларини хоҳлаганча истеъмол қилиш, баъзан уйқу ҳолатида истаганча бўлиш натижасида инсон, унинг муайян аъзолари бу ташқи таъсирларга нисбатан ирсий-рухий

¹ Қўйилган: Ўзбек тилининг изоҳли луғати, II, 444-бет

эктиёж, талаб, хошиш йуқолганлиги, озука моддаларидан организмнинг фаолияти учун зарур бўлган миқдорда "хом ашё" олганлиги, уларга тўйган ҳолатдалигини англатади. Бундай жисмоний ҳолат ижобий хиссиётни юзага келтиради. Қайд этилган феъллар туб, баъзан феъл -ик қўшимчали ясама феъллардан тузилади. Улар қуйидагилардир: Тўймок. - қониш, талаб йуқолган ҳолатда бўлмок: Бу пайтда унинг ёнбошида утирган Бобош қорни тўйиб, лунжлари селкиллаб қолган эди (А.Мухтор). Чанқаб келганда-ку бирор ташна лаб, албатта, сув ичар, мирикар, тўяр (А.Орипов). Эри тўйди, шекилли, чойга қул узатди (М.Исмоилий).

Қонмок - қониш, тўйиш ҳолатида бўлмок: Эшон болалари эрта ётиб, кеч турар, уйкуга қонар (П.Турсун).

Қоникмок - тўйиш, мирикиш ҳолатида бўлмок: Фазлиддин олдинроқ мойли сомсани кўпроқ еганидан мантини оз еди, аччиқ чой босиб ичиб, қоникқач, извошни қўшди (Ойбек). Уйкуга қоникдингизми, Жўра ака (Ойбек). Тўймок сўзи инсон ва ҳайвонга нисбатан ишлатилади, кўп қўлланади - адабий тилга ҳам, сўзлашув нутқида ҳам хос. Қонмок, қоникмок физиологик ҳолат феъли сифатида фақат инсонга нисбатан ишлатилади, кам қўлланади, асосан адабий тилга хос. Қоникмок маъносида белги даражаси ортиқроқ..

ғ) «ёш келмок»: ёшламок, ёшланмок, намламок, намланмок, намиқмок. "Ёш келмок" маъноли ҳолат феъллари инсон, баъзан ҳайвоннинг асосан кўз аъзоси билан боғланади. Улар фикр алмашиш жараёнида фақат кўз (баъзан киприк) аъзосига мос ҳолатни ифодалайди. Бу ҳолат феъллари кучли салбий ёки ижобий хиссий ҳолатда (аффектда) бўлиш, кексалик, бир объектга узок вақт тикилиш, кўп ишқалаш, қасалланиш натижасида кўз аъзосининг доимий - одатдаги ҳолатини йуқотиб, "қасаланган" кўринишга ўтгани - унинг кўз безларидан ажралиб чиқадиган тиниқ суюқлик (сув) билан қопланган, ёшга тўлган, ёшли ҳолатдалигини англатади.

"Ёш келмок" мантикий ифодали ҳолат феъллари от -ла(н), -ик тузилишига эга ясама феъллар сифатида кузатилади.

Ёшламок - ёшли ҳолатда бўлмок: Шунда сен келасан кўзингни ёшлаб (А.Орипов). Отам урди, қолдим кўзимни ёшлаб (Балогардон). Пахталарни хирмон қилиб, душман кўзини ёшлайди (У.Носир).

Ёшланмок - ёшга тўлган ҳолатда бўлмок: Кучли қулгидан Раънонинг кўзи ёшланиб, ўсиқ киприклари жуфтланди (А.Қаҳҳор). Заргаров тикилавериб, ёшланган кўзларини укалади (А.Мухтор). Қари сигир кўзи ёшланиб, офтобда қимир этмай турар (С.Юнусов). Ёшламок феъли маъносида жараён белгиси бор. Ёшланмок сўзида айна жараённинг тугалланганлиги белгиси бўлиб, ушбу сўз нисбатан кўп қўлланади. Ёшланмок сўзида белги даражаси ортиқроқ.

Айни сўз инсон ва ҳайвонга нисбатан ишлатилади.

Намламоқ - нам қилган, бир оз хўлаган ҳолатда бўлмоқ: Ўктамнинг боши қизиқиб, ёнади, тер томчилари манглайдан юмалаб, киприklarини намлайди (Ойбек).

Намланмоқ - бир оз ёшланган ҳолатда бўлмоқ: Зайниддин ҳам кулгидан намланган кўзларини даструмол билан артиб, даричадан ташқарига каради (Ойбек). Хотиннинг лаблари титраб, кўз милклари намланди (С.Ахмад) Ўнкаси тўлиб, кўзи намланди (М.Исмоилий). Намламоқ сўзида жараён, намланмоқ сўзида жараённинг тугалланганлиги белгиси бўлиб, бу сўзлар инсонга нисбатан ишлатилади, асосан, адабий тилга хос.

Намикмоқ - сал намли, сал ёшли ҳолатда бўлмоқ: Дилшод ечиниби, намиккан кўзларини ундан узолмай турди (М.Исмоилий). Намикмоқ сўзи инсонга нисбатан ишлатилади, кам учрайди.

х) "Ҳайрон бўлмоқ": анграймоқ, аграймоқ, анқаймоқ. "Ҳайрон бўлмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон ҳолатини ифодалайди. Улар ташқи таъсирларнинг салбий таъсири натижасида инсонда юзага келган паришонхотирлик, ҳайрон қолиш, қандай ходиса юз берганини англаб ололмастик, шу рухий ҳолатга мос, айниқса, юз аъзосида ўзгариш - анқайиш, аграйиш содир бўлганини билдиради.

"Ҳайрон бўлмоқ" фарқловчи семали. ҳолат феъллари қуйидаги туб феъллардан иборат: Анграймоқ — нима қилишни билмаган, ҳайрон ҳолатда бўлмоқ: Неъмат ранглари оқариб, анграйиб турарди (С.Ахмад). У нима қилишини билмай, нима дейишини билмай бир оз анграйиб тургач (Н. Фозилов). Бир пас анграйиб турди (Ф.Мусажонов).

Аграймоқ - нима қилишни билмаган, иложсиз ҳолатда бўлмоқ: Шарофат хола ҳеч нарсага тушунмай, тандир олдида аграйиб турар (У.Назаров). Маматмирзо хотинига аграйиб каради (Н. Норматов). Аграймоқ сўзида белги даражаси ортиқроқ бўлиб, у, асосан, сўзлашув нутқига хос.

Анқаймоқ - оғзи очилиб, ҳайрон, аграйган ҳолатда бўлмоқ; Нега оғзингни очиб, анқайиб турибсан, бола пақир (Ф.Мусажонов). Қасд қилса ҳам ул анқайиб қолади (Алпомиш). Анқайма ва лаллайма, тўғри ўтир, шалпайма (Қ.Мухаммадий). Анқаймоқ сўзида белги даражаси аввалгиларга нисбатан ортиқроқ. Айни сўз, асосан, сўзлашув нутқига хос. Анграймоқ, аграймоқ, анқаймоқ сўзлари инсонга нисбатан ишлатилади. Улар кўп маъноли сўзлардир.

а) «иссигини йўқотмоқ»: музламоқ, совимоқ. "Иссигини йўқотмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсонга, унинг қўл аъзосига хос жисмоний ҳолатни ифодалайди. Улар муайян ташқи ходисаларнинг салбий таъсир қилиши, жиддий жисмоний зарар етказиши

натижасида инсонда бутунлай ҳолат узгариши, табиий, иссиқ ҳароратини тўла йўқотиб, совутан, танада иссиқ ҳарорат қолмаган ҳолатга утганигини билдиради. "Иссиғини йўқотмок" ифодали ҳолат феъллари туб ва ясама (от -ла) феъл шаклига эга. Улар қуйидагилар:

Совимоқ - иссиғи йўқолган ҳолатда бўлмок: Палапондеккина юмшоқ, мурғак қўл, энди у қайноқ эмас, анча совиган (А.Мухтор).

Музламоқ - иссиғи бутунлай йўқолиб, музли ҳолатда бўлмок: Оппоқ, момик тўшак узра ётар эди Боғдагул, ётар эди жонсиз, музлаб ғижимланган доғда гул (Т. Тўла). Музламоқ сўзида "совиш" даражаси ортик. Совимоқ, музламоқ сўзлари, асосан, сўзлашув нутқиға хос, кўп қўлланади.

б) "оғирлиғи ортмок": оғирлашмок, вазминлашмок. Ушбу ҳолат феъллари инсоннинг қовоқ, киприк аъзоларининг ҳолатини ифодалайди. Улар овқатланиш, уйку, чарчаш натижасида инсон вазни (оғирлиғи) оғир тортган ҳолатга утганлиғи ва бу ҳолат одатий эканлигини билдиради.

"Оғирлиғи ортмок" мантикий ифодаси сифат -лаш тузилишига эга қуйидаги ясама феълларда кайд этилади:

Оғирлашмок - оғир тортган, оғир ҳолатда бўлмок: Саидий қорни тўйиб, оғирлашди (А.Қахгор). Менинг ҳам қовоқларим ботмондек оғирлашиб, уйку боса бошлади (Ф.Мусаҷонов).

Вазминлашмок¹ - оғирлашган ҳолатда бўлмок: Тизгинсиз ғовур ва димиккан ҳаводан юрак ёрилар даражада сиқилади. Киприклар тош осилгандек вазминлашади (О.Мухторов). Вазминлашмок, асосан, адабий тилга, оғирлашмок сўзлашув нутқиға хос. Оғирлашмок сўзида белги даражаси ортик. Оғирлашмок инсон ва ҳайвонга, вазминлашмок, асосан, инсонга нисбатан ишлатилади.

в) "саломатлиғи йўқолмок": оғримок, касалланмок, бетобланмок, хасталанмок. "Саломатлиғи йўқолмок" ифодали маънога эга ҳолат феъллари инсон, баъзан ҳайвоннинг ҳолатини ифодалайди. Бундай феъллар турли вируслар, юкумли касаликлар, шамоллаш, жароҳатланиш, қариш, рухий қийналиш, захарланиш натижасида инсон организми соғлом, касалланмаган ҳолатини йўқотиб, касалга (дардга) чалинган, организмнинг одатий фаолияти бузилган, бетоб ҳолатини англатади,

"Саломатлиғи йўқолмок" ифодали ҳолат феъллари ясама (сифат -лан), баъзан туб феъл шаклида кузатилади. Улар қуйидагилар:

Оғримок - 1. Касалланган, дардга чалинган ҳолатда бўлмок: Насим ун беш ёшлар чамасида чечак касали билан оғриди (А.Қодирий). Шундан кейин у кўкрак беzi билан оғриди (О.Мухторов). Бирдан Зеби хола оғриб қолди-ю, ўша ётганча ўрнидан турмади (Х.Назир). 2.

¹ Қиёсланг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I., 170-бет.

Оғрик турган ҳолатда бўлмоқ: Шарифнинг корни нега оғриди (Шухрат). Бутун баданим зиркираб оғрийди (Ойбек).

Касалланмоқ - бетоб, касал ҳолатда бўлмоқ: Энди укиш бошланган пайтда онаси касалланиб қолибди (Х.Назир). Қани энди у ғузадаги ургимчаккина бўлса-ю, олтингутурт сешиб, кириб ташласанг, куй касалландими, бўғизига пичок тортворишади (Муштум).

"Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да бетоб, бетоблик сўзлари келтирилади, изоҳланади¹. Аммо улар билан бевосита боғланган, семантик муносабатда бўлган бетобланмоқ луғатда қайд этилмайди. Қиёсланг: Бетобланмоқ - касалланган ҳолатда бўлмоқ: Бетобланиб беш йил ётиб қолди (Радиодан). Шакар бетобланиб, икки ойча касалхонада ётди (Х.Назир).

Хасталанмоқ - бетоб, хаста ҳолатда бўлмоқ: Ёш Малика хасталаниб, ётармиш хомуш (Эртақдан). Зайнабнинг ... туйи яқинлашган вақтда севикли куёв йигит икки кунгина хасталаниб, ўлган эди (Ойбек). Касалланмоқ сўзида белги даражаси оғримок сўзига нисбатан ортиқроқ бўлиб, у сўз жисмоний ҳолатни аниқ ифодалайди. Оғримок, касалланмоқ сўзлари инсон ва ҳайвонга, бетобланмоқ, хасталанмоқ сўзлари фақат инсонга нисбатан ишлатилади². Хасталанмоқ сўзида белги даражаси, сўз маъносининг таъсир кучи бетобланмоқ сўзига нисбатан ортиқ. Оғримок, касалланмоқ кўпроқ сўзлашув нутқида хос, бетобланмоқ, хасталанмоқ асосан, китобий.

г) "нами йўқолмоқ": қуримок, қотмоқ. "Нами йўқолмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсоннинг лаб, соч каби аъзолари ҳолатини ифодалайди. Улар шамол, баъзан фаол ҳаракат натижасида айни аъзолар таркибидаги сув, намнинг парланиб, йўқолиб, унинг шу зарурий моддаларга эга бўлмаган, қурук (қуриган) ҳолатга ўтганлигини билдиради.

"Нами йўқолмоқ" маъноли ҳолат феъллари қуйидаги туб феъллардан иборат: Қуримок - қурук (намсиз) ҳолатда бўлмоқ: Иссик шамол лабини қуритарди (М. Осим). Одамлар эса нафаслари тиқилиб, лаблари қуриб, тиллари сирач бойлаб ... (М. Исмоилий).

Қотмоқ - қуриган, сувсиз ҳолатда бўлмоқ: Зулҳуморойнинг икки юз қокили бор. Бир ёғини тилла сувга, бир ёғини қумуш сувга ботирган, тонг шамолида қотирган (Э.Жуманбулбул). Қуримок сўзи сўзлашув нутқида хос, кўп қўлланади. Қотмоқ сўзининг физиологик ҳолат маъносидаги фаоллиги унинг кўчма маъносига асосланади. Қотмоқ сўзида "қуруклик" даражаси ортиқ бўлиб, қўшимча "қаттиқ" белгиси ҳам бор.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I. 106-бет

² Қаранг: А.Ҳожиёв. Ўша луғат, 118-бет.

д) "ташна бўлмок": какрамок, курукшамок. Бундай ҳолат феъллари инсоннинг оғиз, томоқ, лаб, тил каби аъзоларига хос физиологик ҳолатни ифодалайди. Бу феъллар иссиқ хаво, касаллик, чанқаш натижасида муайян аъзоларнинг ташна, чанков, курукшаган жисмоний ҳолатга ўтганлиги ва бу ҳолат айна вақтда асосий эканлигини англатади. Улар қуйидаги туб феъллардан тузилади: Какрамок - ташна, курушган ҳолатда бўлмок; Курдим-ку пахтангни ёндирса куёш, сенинг лабларингнинг какраб сулганин (А.Орипов). Томоқларим какраб, тупуқларим елимлашди (Шухрат). Томоғи какраган, газабли, эссиз, хушсиз Дилдор бор кучи билан югурди (Ойбек).

Курукшамок - куришиш, ташна ҳолатда бўлмок: Унинг бутун бўғинлари, хусусан, бошининг орқаси хаддан ташқари оғрирди, томоғи курукшаган, тили шилингандай (А.Қахҳор). Тилим курукшаб, томоғимни бадбўй бир дуд ачитди (А.Мухтор). Унинг лаблари курукшаган, кучли иситмада ёнган кишининг лабидай қорайган (А.Қахҳор). Какрамок сўзида белги даражаси ортик. Айна сўз, асосан, сўзлашув нутқиға хос, кўп қўлланади.

Жисмоний жараён ҳолатни ифодаловчи физиологик ҳолат феъллари

Жисмоний жараён ҳолатни англатувчи физиологик ҳолат феъллари инсон ёки ҳайвон ҳолатини жараён ҳолат сифатида ифодалайди. Улар жараён белгисига кўра жисмоний жараён натижаси бўлган физиологик ҳолат феълларидан фарқ қилади. Бунда ҳам бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтиш ифодаланади. Ушбу ҳолат феъллари давомийлиги, тугалланмаганлиги - жисмоний жараён ҳолатлиги билан ўзига хос бўлади. Қиёсланг: хансирамок, чимирмок, шиғраймок, ачишмок, сузилмок, йиғламсирамок, иситмаламок, нозланмок, жимирлашмок, ғилайлашмок, йилтирамок, лўкилламок. Жисмоний жараён ҳолатни ифодаловчи туб ва ясама (от -ла(н), сифат -лаш, мимема -илла, -ира) физиологик ҳолат феълларининг фарқловчи семаси қуйидаги мантикий ифодага эга бўлади:

Хансирамок - тез-тез, оғир нафас олиш ҳолатида бўлмок: Бир неча юз одам терлаган, пишган, хансираган холда муттасил ҳаракатда (Ойбек) . Нафаси оғзига тикилган, хансираган (А.Мухтор). Йўлчи ҳайкириб, хансираб казак аскарига санчиди (Ойбек).

Чимирмок - йиғилиб туташган, бир-бирига теккан ҳолатда бўлмок: Муаттар кошини чимирди (А.Қахҳор). Муқаддам қўлини тортиб олди-да, кошларини чимириб жилмайди (Ў.Ҳошимов). Кейин беморга кошини чимириб, зарда қилди (Х.Назир).

Шиграймоқ - бир оз қисиб, ёнга тортган ҳолатда бўлмоқ: Орқасида ўтирган сарикқина бола, унинг укаси бўлса керак, кўзларини шиграйтириб, у ҳам ялина бошлади (Н. Фозилов).

Ачишмоқ - жизиллаган ҳолатда бўлмоқ: У ачишган юзларини артди (П. Мумин). Орқа мияси қизиб, ачишди, чап ёнига ағдарилди (М.Исмоилий).

Сузилмоқ - ноз-ишвали қисилган ҳолатда бўлмоқ: Навоий унинг ним-маст сузилган кўзларига қаради (Ойбек). Кўз сузилган, лаб чўзилган, севги уйғонган чоғи (Ҳ.Ғулом). Гулянинг сал ғилай мовий кўзлари сузиларди (М.Тошматов).

Йиғламсирамоқ - йиғинамо ҳолатда бўлмоқ: Муродали кўзларини каттарок очди, боягидан кўра бардамроқ, лекин йиғламсираган товуш билан деди (А. Қахҳор). Алақим йиғламсираб гапирди (М.Осим). Овозлари жуда ғалати, худди йиғламсираганга ўхшаш чиқди (Ф.Мусажонов).

Иситмаламоқ¹ - ҳарорати кўтарилган, иситмали ҳолатда бўлмоқ: Умарали ўша куни кечаси иситмалади (А.Қахҳор). Кечаги сафардан кейин туни билан иситмалаб, идорасига аранг етиб келган ... (А.Мухтор).

Нозланмоқ - карашмали, ноз-ишвали ҳолатда бўлмоқ: Юзига яна ишва ранги югурди. Нозланиб эркаланди (М.Исмоилий). Аллақандай ёқимли овоз билан нозланиб, жавоб берди (И.Жабборов).

Ғилайлашмоқ - кўз қорачиғи четроққа ўрнашган, кийшик ҳолатда бўлмоқ: Кўзлари ғилайлашган, афтида қизик ўзгариш кўрилиб, оғзининг таноби узок саёхатни ихтиёр қилган (А.Қодирий).

Жимирламоқ - титроқ, сесканиш ҳолатида бўлмоқ: У Ботиралини Хумсонда кўргандаёқ бадани жимирлаб, қалби жиз этган эди (Ҳ.Ғулом). Қизнинг ҳар бир гапи унинг баданига муздек сув томчилари томаётгандек таъсир қилди, аъзойи бадани жимирлаб кетди (П.Турсун). Бу ҳазил ва, айникса, кулги аввал хунук, одамнинг этини жимирлатадиган даражада хунук эшитилди (А.Қахҳор).

Йилтирамоқ - нур таратган ҳолатда бўлмоқ: Муҳаммадражаб тўлишган юз ва буйинлари ёгдан йилтирайди (А.Қахҳор). Сув лабида турган қурбақа оч кўкчил терисини йилтиратиб, тап этиб арикча лабига сакраб тушди (Ш.Ҳолмирзаев).

Луқилламоқ - санчиб оғриган ҳолатда бўлмоқ: Қия утирган Ҳаётнинг чекка томирлари луқиллар (М.Исмоилий), Шакарнинг боши луқиллаб, ун қўлининг билаги оғирди (С.Юнусов).

Жисмоний жараён ҳолатни ифодаловчи физиологик ҳолат феъллари қуйидаги фарқловчи семалар билан катнашади:

а) "қулмоқ": жилмаймоқ, илжаймоқ, қулимсирамоқ, иржаймоқ,

¹ Қиёсланг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I. 335-бет

тиржаймоқ, ишшаймоқ, иршаймоқ. "Кулмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари, асосан, инсон, баъзан ҳайвонга хос жисмоний жараён ҳолатни ифодалайди. Улар мавжуд борлик предмет - ҳодисаларининг таъсири, муайян рухий (ҳиссий) ҳолатда бўлиш натижасида инсоннинг овозсиз, яъни лаб, куз ҳаракати билан кулги ифода қилиш, жилмайиш, мийиғида қулиш каби ҳолатини англалади¹.

Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари ижобий ва салбий маъно ифодаловчи феъллар бўлиб, ҳиссий бўёғига кўра ўзига хосдир. Улар қуйидаги туб феъллардан ташкил топди:

Жилмаймоқ - ёқимли табассум, илжайиш ҳолатида бўлмоқ: Шоир дўстим Нуриддин ... атрофдаги тоғларни томоша қилар, негадир жилмаяр (Ў.Ҳошимов). Дўкон эгаси Наби қорини узоқдан кўриб, жилмайди (М.Исмоилий). Эртақчи бобо жилмайиб, Оқилжоннинг елкасига қоқди (Ф.Мусаҷонов).

Илжаймоқ - жилмайиш ҳолатида бўлмоқ: Салтон буви шод илжайарди (М.Исмоилий). Кўркиб кетдим, кўркқанимни қизлардан яшириб, илжайиб туравердим (С.Аҳмад). У Арслоннинг қўлини қўйиб юбормай, илжайиб турарди (Мирмуҳсин).

Кулимсирамоқ - илжайганнамо ҳолатда бўлмоқ: Маҷидиддин кулимсираб, жавоб берди (Ойбек). У жиндек эркаланиб, кулимсираб турарди (Мирмуҳсин). Раънонинг ҳам кўзи унга тўкнашиб, бир оз бир-бирларига кулимсираган ҳолда тикилишарди (А.Қаҳҳор). Илжаймоқ сўзида белги даражаси кулимсирамоқ сўзига нисбатан ортик.. Жилмаймоқ сўзи ижобий бўёққа эғалиги, қўшимча "ёқимли" белгисига кўра етакчидир. Яъни жилмаймоқ "нозикроқ, нафисроқ кулги" эканлиги билан мустақилдир. Бу изоҳга қиёсан олганда илжаймоқ сўзида сал салбий бўёқ бордек. Кулимсирамоқ ҳиссий муносабат жиҳатдан бетараф.

Иржаймоқ - ёқимсиз, масҳараомуз қулиш ҳолатида бўлмоқ: Бу кампирни булай - шулай тикилиб кўрса, қулиб ётар деса, илгаридан пишиб, ўлиб, иржайиб, қулиб ётган экан (Балогардон). Тула тахтага келди-да, одатдагича болаларга иржайиб қараб турди (М. Исмоилий).

Тиржаймоқ - хунук, ёқимсиз қулиш ҳолатида бўлмоқ: Жавлон тиржайиб бўйинини қашлади (А.Қаҳҳор). Бу уй ғазабли юзини тиржайтирди (М.Исмоилий). Мен тортта қараб тиржайдим (Н.Фозилов).

Ишшаймоқ - совук, ёқимсиз қулги ҳолатида бўлмоқ: Гадо ҳам истар-истамас тўхтади-ю, қўл қовуштириб, ғалати ишшайди (О.Ёқубов). Бу эса ишшайди, нега тиржайди, деб ўйлаб шийпон четига омонатгана ўтирди бойвачча (С.Юнусов). Бу шовкинни эшитган Марат томдан ишшайиб, қулиб тушиб келган эди (Мирмуҳсин).

¹ Қаранг: А.Ҳоҷиев. Ўша лугат, 97-бет

Иршаймоқ - тиржайиш, масхара, мазах қилган, кулги ҳолатида бўлмок: Ҳа, сакрамайсанми, найнов - яна мазах аралаш иршайди Собир (Ф.Мусажонов). Ҳм, нега иршаясан. - сўради ёнимда утирган Нодира (Ф.Мусажонов). Қачон караса, куйдирган каллага ухшаб, иршайгани - иршайган (Ф.Мусажонов).

Бу семантик гуруҳ феъллари белги даражасининг ортиклиги, кучлилиги билан ажралиб туради. Улардаги маъно фарқи қушимча бўёғига, инсонда салбий муносабат "уйғотиш" даражасига кўрадир. Яъни салбий бўёқ иржаймоқ сўзига нисбатан тиржаймоқ сўзида, тиржаймоқ сўзига нисбатан иржаймоқ сўзида, иршаймоқ сўзига нисбатан ишшаймоқ сўзида ортиқроқ¹. Ишшаймоқ сўзида салбий бўёқнинг ортиклиги ундаги қўш ундош билан боғлиқдир.

б) "жунжимок": жунжимок, увушмоқ, жимирламоқ. Ушбу ҳолат феъллари инсон бадани, баъзан қўл аъзосининг жисмоний ҳолатини ифода этади. Улар совуқ шамол, ҳаво, қор, бирор фикр ва хунук предметнинг кучли таъсири натижасида инсон бадани (тани)да юзага келган титроқ, сесканишни-нохуш, ёқимсиз ҳолатни билдиради. Бу ҳолат салбий ҳис-туйғу уйғотади.

Шуниси муҳимки, "жунжимок" мантикий ифодали ҳолат феъллари гапда, асосан, ҳолат манбаи - синонимик қаторни ҳосил қилувчи бадан, тан, эт каби сўзлар билан ўзаро муносабатда бўлади. Улар туб ва таклидий сўз -ла(ш) шаклида ясама феълдан тузилади. Жунжимок² - сесканиш, жимирлаш ҳолатида бўлмок; Салкин шамолдан бадани жунжиди (Ҳ.Ғулом). Муздеккина ел эт жунжитади (Шухрат). Танимни жунжитар оқшомги шамол (А.Орипов).

Увушмоқ - сезилар-сезилмас титроқ, жимирлаш ҳолатида бўлмок: Этим увушиб, ичимдан бир нарса узилиб тушаётгандек бўлди (Ф.Мусажонов). Заргаровнинг эти увушди (А.Мухтор). Йигитнинг бадани увушди (Ҳ.Ғулом).

Жимирламоқ - титроқ, жунжиш ҳолатида бўлмок: Совуқдан бадани жимирлашди (Ойбек). Бу дақиқа Арслоннинг аъзойи бадани жимирлашиб, қутилмаган илтифот ... хурсанд қилиб юборди (Мирмуҳсин). Бирдан кўзим кўзига тушиб қолди-да, эгим жимирлашиб, сесканиб кетдим (Ф.Мусажонов). Жунжимок, увушмоқ, жимирламоқ сўзлари инсонга нисбатан ишлатилади. Жимирламоқ сўзида белги даражаси жунжимок сўзига нисбатан ортиқроқ. Увушмоқ сўзида эса ундан ҳам ортиқроқ. Жунжимок, жимирламоқ сўзлари адабий тилга, увушмоқ (уюшмоқ шаклида), асосан, сўзлашув нутқида хос.

в) "хира тортмоқ": қамашмоқ, тинмоқ, жимирламоқ, живирламоқ, қоронғиланмоқ. "Хира тортмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари

¹ Қаранг: Ўша луғат, 97-бет

² Қиёсланг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I, 291-бет.

инсон кўз аъзосига хос ҳолатни ифодалайди. Бундай ҳолат феъллари бирон нарса-ҳодисанинг инсон кўриш сезгисига таъсири, инсоннинг бирон нарсага узок вақт тикилиб қолиши натижасида кўзнинг тиник, аниқ кўриш қобилияти сусайган, предметларни бутун мураккаблиги, белги хусусиятлари билан кўриши пасайган, ёмонлашган, кўз хира тортиб, қоронғилашган жисмоний жараёни англатади. Айни феъллар туб ва ясама бўлиб, ясама феъл от -лан, тақлидий сўз -лаш тузилишга эга.

"Хира тортмоқ" фарқловчи семали ҳолат феъллари қуйидагилар: Камашмоқ - хира тортиб, жимирлашган ҳолатда бўлмоқ: Қоронғи уйда бирдан чироқ ёкиб юборганда кўз камашади-ю, худди шундай бўлди (М.Исмоилий). Тик қуёш тигларида кўзи камашган чол ... югурди (Х.Ғулом). Кор ... кор ... кор кўзларим камашар боқганда (Х. Олимжон).

Тинмоқ - хиралашган ҳолатда бўлмоқ: Кўзлари тиниб, харфлар жимирлашиб кетаверди (М.Исмоилий). Қуёш каби кўзларини тиндирарди ҳар шудринг дона (М.Эгамбердиева).

Живирламоқ - живирлашган ҳолатда бўлмоқ: Боқди ҳар ён шошиб-пишиб, тўймас қараган сари. Бирданига жимирлаб, тиниб кетди, кўзлари (Т. Тула).

Живирламоқ - живирлашган ҳолатда бўлмоқ: Бегимхон узок тикилиб қолди. Унинг кўзлари живирлаб, қаршисида қора мунчоқлар пайдо бўлди (А. Раҳим).

Қоронғиланмоқ - тиниб, хираланиб, қоронгинамо ҳолатда бўлмоқ: Унинг кўз унги қоронғиланиб, бир неча вақт серрайганича қолди (А.Қодирий). Қоронғиланмоқ сўзида "хира тортиш" белгиси ортик. Тинмоқ сўзида белги даражаси камашмоқ, жимирлашмоқ, живирламоқ сўзларига нисбатан ортиқроқ. Камашмоқ сўзида эса белги даражаси живирламоқ, жимирламоқ сўзларига нисбатан ортиқроқ. Оғзаки нутқда тинмоқ, жимирлашмоқ, камашмоқ сўзлари нисбатан кўп қўлланади. Қоронғиланмоқ, живирламоқ кўпроқ китобий. Камашмоқ, жимирламоқ, живирламоқ сўзларида жараёнлик даражаси кучлироқ.

г) "шовкин турмоқ": шанғилламоқ, зинғилламоқ, ғувилламоқ. "Шовкин турмоқ" фарқловчи семали ҳолат феъллари инсоннинг қулоқ, баъзан бош аъзосига хос ҳолатни ифодалайди. Улар касаллик, қарилик, чарчаш, калтак зарби натижасида қулоқ ва мияда пайдо бўлган шовкин, ғувуллаш каби ҳолатни ифодалайди. Бу жисмоний жараён ҳолат инсонда салбий кайфият, нохушлик туғдиради. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари сифат -ла, тақлидий сўз -илла шаклидаги ясама феъллардан тузилади:

Шанғилламоқ — шанғи овозли, шовкинли ҳолатда бўлмоқ: Ҳар йўталганда нафаси оғзига тикилар, кўз ўнгида хира ҳалқачалар

пирширар, кулоклари шангиллар эди (Ў.Ҳошимов). Унинг бели букчайиб, қўллари қалтирайдиган, кулоғи шангиллайдиган бўлиб қолди (М. Осим). Ҳиёлнинг кўзи тиниб, кулоғи шангиллай бошлади (И.Раҳим).

Гувулламок - гувуллаган овозли ҳолатда бўлмок: Кун бўйи сув ичаман, томоғим қакраб, бошим гувиллайди (Р.Азизхўжаев).

Зингилламок - зингиллаган овозли ҳолатда бўлмок: Кулоқларим (камчи зарбидан) жуда қаттиқ зингиллади (М.Исмоилий). Зингилламок сўзида "шовқин" кучи гувилламок сўзига нисбатан ортик. Шангилламок сўзида эса белги даражаси ундан ҳам ортик бўлиб, у "қўпол шовқин" белгисига эга бўлади. Шангилламок сўзи, асосан, жонли нутққа хос. Зингилламок, гувилламок сўзлари китобий. Бу сўзлардаги қўш ундошлар маънонинг кучайишига, таъсир кучининг ортишига хизмат қилади.

д) "тортишмок": тортишмок, акашакланмок, чангакланмок "Тортишмок" фарқловчи семали ҳолат феъллари инсоннинг мускул, томир, оёқ, бармок қисмларининг физиологик ҳолатини ифодалайди. Бундай феъллар касаллик, ноқулай ҳолда узоқ ўтириш, кексалик, организм одатий фаолиятининг "бузилиши" натижасида муайян аъзоларнинг тортишган, йиғилиб қисқарган ҳолатда бўлишини билдиради. Қайд этилган ҳолат феъллари туб ва кўпроқ ясама (от-лан) бўлади. "Тортишмок" ифодали маънога эга ҳолат феъллари қуйидагилар:

Тортишмок - йиғилиш, қисқариш ҳолатида бўлмок: Мускулар тортишиб, оёқ бўшади. Аямни ҳар куни ёки кун оша пешинга яқин дард тутади, аввал хўп чанкайди, кейин кўларининг томири тортишади (А.Қаҳҳор).

Акашакланмок - йиғилиб чангак, акшак ҳолатида бўлмок: У оёқларининг акашаклана борганини, бутун гавдасининг тириша бошлаганини сезди (Ойбек).

"Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да чангак¹ сўзи қайд этилган, изоҳланган. Шу сўз асосида ясалган чангакланмок эса қайд этилмаган. Қиёсланг: Чангакланмок — тортишиб акашак ҳолатида бўлмок: Ўсиб кетди тирноқлари, ёпирай, чангакланди бармоқлари, ёпирай (Т.Тула). Акашакланмок сўзида белги даражаси тортишмок сўзига нисбатан ортик. Чангакланмок сўзида эса "тортишиш, йиғилиш" даражаси, таъсирчанлик кучли. Тортишмок сўзи жонли нутққа хос. Чангакланмок, акашакланмок кўпроқ китобий.

е) "бесаранжом": чақчаймок, бақраймок, олаймок, ғўлаймок, олаланмок. Ушбу ҳолат феъллари инсон, баъзан ҳайвоннинг кўрув

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II. 353-бет.

аъзоси билан боғланиб, фақат унга хос физиологик ҳолатни ифодалайди. Бу ҳолат феъллари кўрқув, ғазаб, хурсандлик, бирор нарсадан каттиқ таъсирланиш каби рухий ҳолат натижасида инсон кўриш аъзосининг катталашиб, бир оз олдинга бўртиб чиқиши, бесаранжомланиб, хунук кўринган, салбий муносабат уйғотувчи киёфага кирганлигини билдиради. Бундай ифодали ҳолат феъллари қуйидаги туб ва ясама (сифат -й, -лан) феъллардан тuzилади:

Чакчаймок - бесаранжомланиб бақрайиш ҳолатида бўлмок: Эркакларнинг кўзлари ғазабдан чакчайган (Ойбек). ... дарахтларда бойкушлар кўзини чакчайтириб, ўтирганмиш (Мирмуҳсин). Култойнинг кўзи чакчайди (А.Мухтор).

Бақраймок - кенгайиб, катталашиб чакчайиш ҳолатида бўлмок: У жон ҳолатда бақрайган кўзларни, сўлгин бир юзни кўрди (О.Мухторов). Туями, -деди Зафар кўзларини бақрайтириб (Х.Назир). ... Ниёзмат онасига ҳам кўзини бақрайтириб ёлгон гапирди (А.Қаххор).

Ғулаймок - чакчайиш, олайиб бесаранжом ҳолатда бўлмок: ... ўртадагилар эса оғизлари кўпирган, кўзлари ғулайган, башаралари қизарган ... холда ирғишар (М.Исмоилий).

Чакчаймок, ғулаймок сўзларида "бесаранжом"лик даражаси ортик. Чакчаймок, бақраймок сўзлари нисбатан кўп қўлланади. Ғулаймок сўзи оғзаки нутққа хос - диалектал бўлиб, кам ишлатилади.

Олаймок - ола-кула ҳолатда бўлмок: Салтонбувининг кути ўчди, кўзлари олайди, шошиб сўради (М.Исмоилий). Отамнинг кўзлари олайиб, тушунарсиз ғалати бир овоз билан бўкирарди (Н.Норматов). Остонада юзи докадек оппоқ, кўзлари олайган ... бошяланг ва ёқавайрон Нусратиллахўжа турар эди (А.Мухтор).

Олаланмок - олайиш ҳолатида бўлмок: Султоналининг кўзлари олаланиб, пешонасида қатор ажинлар зоҳир бўлди (А.Қодирий). Мирхошимнинг кўзлари олаланди, медал яркираб турган кўкрагига мушт урди (Х.Ғулом). Олаймок сўзида белги даражаси ортик бўлиб, бу сўз оғзаки нутққа хос. Олаланмок сўзида жараён белгиси бор.

ПСИХИК ҲОЛАТ ФЕЪЛЛАРИНИНГ МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Психик ҳолат феъллари инсон рухий фаолиятини, рухий ҳолатини ифодалайди. Ёқимли ва ёқимсиз туйғулар, тинчлик, фароғат, хаяжонланиш ва маъюсланиш, дадиллик ва тараддулланиш, қувониш ва ғазабланиш, кўрқув ва шодланиш каби ижобий ва салбий хиссиётлар психик ҳолатларга киради¹. Демак, психик ҳолат феъллари ана шу рухий жараёнларнинг ташувчиси, ифодаловчиси сифатида алоҳида ЛСГ ни ташкил қилади.

Психик ҳолат феъллари инсон (баъзан ҳайвон) рухий ҳолатини туб ва ясама феъл шаклида ифодалайди: зерикмоқ, ишонмоқ, ёқмоқ, эринмоқ, оғринмоқ, тутинмоқ, кизганмоқ, чидамоқ, одамсинмоқ, алаҳсирамоқ, алаҳламоқ, истигноланмоқ, ғашланмоқ, даҳшатланмоқ, телбаланмоқ, маъюсланмоқ, чулғамоқ, сусаймоқ, жимирламоқ каби психик ҳолат феълларининг фарқловчи семалари қуйидагича:

Зерикмоқ — 1. Сиқилган (диққати ошган) ҳолатда бўлмоқ: Юр кўчага, зерикдик (Ойбек). У хонада ёлғиз утириб, зерикди (О.Мухторов). Мактанчоқ бола Афандини кута-кута зерикди (Латифалар). 2. Безор бўлган (жонига теккан) ҳолатда бўлмоқ: Махмуд муборақбодчи камбағаллар у ёқда турсин, хатто уламо ва бойлардан ҳам хозир зериккан эди (А. Қодирий). Хотинларнинг суҳбати Тулкини зериктирди, шекилли, чопкиллаб кўчага чиқиб кетди {Х. Ғулom}. Тил ва тарих дарслари уни жуда зериктирган, у кўпроқ антик адабиётга қизиқарди (Мирмуҳсин).

Ишонмоқ -1. Ҳақиқат (тўғри) деб билган ҳолатда бўлмоқ: Шу гапнинг чинлигига ишондим (С. Аҳмад). У менинг касаллигимга ишонмасди (С.Юнусов). Назаримда аям унинг ҳамма гапига ишонди (А.Қаҳхор). 2. Умид боғлаган, суянган, ишонч билдирган ҳолатда бўлмоқ: Ҳаёт Ғулomжонга ишонса ҳам ... чох олдида турган кишидай кўрқиб сўради (М.Исмоилий). Кумуш ва онасининг бирдан-бир ишонганлари яна Хасаналининг узи эди (А. Қодирий).

Ёқмоқ - 1. Маъқул келган ҳолатда бўлмоқ: Ҳа, мингбошига ҳам бу сассиқ гап мойдай ёқибди-қопти (М.Исмоилий). Қойилнинг гапи менга ёқди (С. Юнусов). Бу гап Рихсихонга жуда ёқди (Мирмуҳсин). 2. Ҳузурланиш ҳолатида бўлмоқ: Муздай шаббодалар танига ёқкан (Х.Олимжон).

Эринмоқ - хафсаласи (хохиши) йўқ ҳолатда бўлмоқ: Аммо у супани эриниб супираётир (О.Мухторов). Юриб ҳам кетарди, киш пайтида бола юришга эринади (С.Аҳмад). От қари ва бенихоя орик,

¹ Қаранг: П.И.Иванов. Умумий психология. Тошкент, 1967, 13-бет

думини қимирлатишга ҳам эринар эди (Ойбек).

Оғринмоқ - 1. Норози, малол келган ҳолатда бўлмоқ: У магазинчига оғриниб, пул узатди (Н.Ёқубов). Султонкул қассобга, бир сўм ширинкома чой-чакани зўрга узатди (С.Абдулла). 2. Ранжиган ҳолатда бўлмоқ: Саида унинг ғаразини англаб оғринди (А. Қаххор). Мен бу гапга оғринмадим, эркак киши баъзан юраги торлик қилади дея колдим (А.Қаххор).

Тутинмоқ - кариндош ҳолатда бўлмоқ: Тутинган ота-онасига анча тилла колдириб, узлари она юртларига жунабдилар (Ўзбек халк эртак). Ўрмонжон менинг тутинган ўғлим-ку (А. Қаххор).

Қизғанмоқ - 1. ... беришга оғринган (беришни хоҳламаган) ҳолатда бўлмоқ: Тангрининг молини шайтон қизғанибди (Ўзбек халк мақоллари). Айрон сураб келгандан челагингни ҳам қизғанма (Мақол). 2. Ачинган (раҳми келган) ҳолатда бўлмоқ: Қизған, опа, ўксизни, уша кутказди бизни (Х.Олимжон). Йигит кўзларидаги алам ва фирокни кўрган Искандаро уни каттиқ қизғанди (Ойбек). 3. Рашк қилган ҳолатда бўлмоқ: Умар Гулсунни Ҳолмуроддан қизғаниб, ичи ўртаниб келган эди (П. Турсун). Абдувахобнинг туркини худо кўтарсин, ундан хотин қизғанадиган ўрни йўқ (Ш. Тошматов).

Чидамоқ - бардошли (токат қилган) ҳолатда бўлмоқ: Ахири чидаёлмай мезбондан илтимос қилди (Хандалар). Жуман тишини тишига кўйди-ю, чидади, индамади (А.Мухтор). Кимсаной кундош азобига бир йил чидади-ю охири бўлмади (А.Қаххор).

Ясама психик ҳолат феъллари от, сифат ва тақлидий сўзларга -син, -лан, -ай, -ла каби ясовчиларининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Ясама ҳолат феъллари нутқ фаолиятида қуйидаги фарқловчи семалар билан катнашади: Одамсинмоқ - одам кўриш, одам талаб ҳолатда бўлмоқ. Авазхон - энди ўлдим, одамсиниб Чамбилдан чиқиб эдим, қайтиб Чамбилга боролмасман (Балогардон). Одам сўзига -син ясовчисининг қўшилишидан ҳосил бўлган одамсинмоқ сўзи (нутқ бирлиги) «Ўзбекча-русча», «Ўзбек тили морфем», «Ўзбек тилининг изоҳли» ва бошқа луғатларида қайд этилмаган.

Шуни алоҳида айтиш керакки, ўзбек тилшунослигида сўз ясалиши, феъл ясовчи қўшимчаларнинг турлари, буларнинг қайси сўз туркумларига қўшилиб, феълни ҳосил қилиши ҳақида фикр юритилган манбаларнинг бирортасида ҳам -син феъл ясовчи сифатида берилмайди. Одамсинмоқ сўзида -син қўшимчаси шаклан -си -н таркибий қисмларга ажралса ҳам, шу сўзнинг маъно тузилишидан келиб чиқиб, -син ясовчиси мустақил, алоҳида, бир бутун аффикс саналади. Шунга кўра одамсинмоқ: одам -син -моқ каби учта морфемага ажралади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида -си ясовчи қўшимчаси йўқ. Бўлганда эди, бирор сўз маъносидан келиб

чикиб, -син -си феъл ясовчи, -н нисбат аффикси сифатида "бахоланар" эди. Шунда ҳам одамсинмок сўзи таркибидаги -син ясовчисини -си -н каби булакларга ажратиб бўлмасди. Яъни одамсимок каби алохида қўлланувчи сўз йук. Демак, шу сўз доирасида -син алохида ясовчи қўшимча саналади. Айни вақтда -син омоним аффикс бўлиб, отга қўшилиб, феъл ясаши ва феълда бўйруқ-истак майлини ҳосил қилиши билан ўзига хосдир. Қиёсланг: одам -син -мок, ишла -син. Шунингдек, син (мок) мустақил луғавий маъноли сўз ҳам мавжуд. Маълум бўлдики, (-) син аффиксоидлик - ҳам мустақил сўз, ҳам сўз яшаш хусусиятига эгаллиги билан ажралиб туради.

Одамсинмок сўзи ўзбек тилида кам учраса ҳам (у, асосан, шевага хос), бу сўз шаклини ҳисобга олиш, изоҳлаш -син ясовчи қўшимча ҳам муайян хусусиятга эгаллигини манбаларда қайд этиш керак.

Уйқусирамок - босинқираш, алаҳсираш ҳолатида бўлмок: Севар сўзи хар аснода ишлатилиши, кечалари эри уйқусираб, шу сўзни айтиб юбориши бежиз эмаслигини (У.Назаров). Бурчақда ётган бола уйқусирабми ё совуқдан уйғонибми, ачинарли товуш билан "дада" деди (Ойбек).

Алаҳсираш - қаттик босинқираш ҳолатида бўлмок: Кимдир уйғониб алаҳсирарди (Шукрулло).

Алаҳламок - алаҳсираш, қаттик босинқираш ҳолатида бўлмок: Бой бир ҳафта уйида алаҳлаб ётибди (С.Юнусов). Тун ярмига борганда Бобоқул ... хушини йўқотиб, алаҳлай бошлади (С.Анорбоев).

Истиғноланмок - ноз-карашма ҳолатида бўлмок: Раъно истиғноланди (А.Қодирий). Истиғно сўзи ўзбекча-русча¹, ўзбек тилининг морфем² ва ўзбек тилининг изоҳли луғатларида³ қайд этилади, изоҳланади. Аммо шу сўз (от) асосида ясалган истиғноланмок феъли бу луғатларнинг бирортасида ҳам акс этмаган.

Ғашла(-н)мок - безовта, таъби хира ҳолатда бўлмок: Душман ғашланди, айланди боши (У.Носир). Собирдан дарак йўқлиги Роҳиланинг дилини ғашлаганди (А.Мухиддин).

Даҳшатланмок - ортиқ даражада ваҳимага тушган ҳолатда бўлмок: Ажабо, Азизни қамашибди деб даҳшатланарди у (Ҳ.Фулом). Отабек даҳшатланиб, Алига қаради, Али эса ётган жонсиз гавдаларга қараб, лабини тишлаб турар эди (А. Қодирий).

Телбаланмок - 1. Ақл-хушини йўқотган ҳолатда бўлмок: Лаъли Бўронбекка ишқи тушиб, унинг кўйида телбаланган (Ҳ.Фулом).

¹ Ўзбекско-русский словарь. Т., 1988, 182-бет.

² А.Фуломов, А.Тихонов, Р.Қўнгулов. Ўша луғат. 112-бет.

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I. 338-бет

2. Саросимага тушган ҳолатда бўлмок: Биз орқадан хужум қиламиз, сиз олдиндан, қоронғи кечада икки ўк орасида қолган босмачилар телланиб, қочишдан бошқа чора тополмаслар (С.Айний).

Маъюсланмок - умидсизланган, гамгин ҳолатда бўлмок: Шу ўйлардан кейин Рақитин маъюсланди (Шухрат). Кечкурун далада олисдан ўт кўрсам, овулим эсимга тушади, маъюсланиб деди Ўроз (Ойбек). Қизлар нимани ўйлайдилар ва нима тўғрисида маъюсланадилар (А.Қодирий).

Чулғамок - қамраган ҳолатда бўлмок: Шоирни чулғайди ўйлар дафъатан (А.Орипов). Ўйловчиларни қандайдир кўркув хисси чулғади (А.Иброҳимов). Унинг ўзини ҳам қандайдир ҳадик чулғади (Ҳ.Назир).

Сусаймок - қизиқиши (интилиши) бушашган, пасайган ҳолатда бўлмок: Қорахонийлар яқиндагина дини исломни қабул қилганликлари учун динга қаттиқ берилганлар, сомонийларнинг эса эътиқоди сусайган (М. Осим). У юртдаги тинчсизликнинг сабабини диннинг сусайганидан, уламоларнинг халққа раҳбарлик қилмаганидан кўрди (Ойбек).

Муштарак семаси "ҳолат", "бирлаштирувчи" семаси "психик" бўлган ҳолат феъллари муайян муносабатни ифодалашига кўра икки гуруҳга ажралади:

а) ижобий муносабат ифодаловчи ҳолат феъллари;

б) салбий муносабат ифодаловчи ҳолат феъллари.

Инсоннинг ижобий ёки салбий муносабатини ифодаловчи ҳолат феъллари таъсирчанлик (коннотация) даражаси ортиқлигига, кучлилигига кўра алоҳида аҳамиятлидир. Бундай семантик гуруҳга кирувчи сўзлар ҳам хабар (дарак), ҳам таъсирчанлик ифодалашга, баъзи ҳолларда эса таъсирчанлик дарак (хабар) мантикий ифодасига нисбатан устунлиги, ортиқлиги билан фарқланади. Қиёсланг: даҳшатланмок, телбаланмок, шодланмок.

1. Ижобий муносабат ифодаловчи психик ҳолат феъллари қуйидаги семантик гуруҳларга кирувчи тил бирликларида қуйидаги мантикий ифода билан кузатилади: а) "хурсандлик": қувонмок, суюнмок, севинмок, яйрамок, шодланмок ва б) "Хурсандлик" мантикий ифодали ҳолат феъллари, асосан, инсон руҳий ҳолати, хиссиёти - ёқимли ички кечинмаси, унинг фаолияти ва ташки ходисалардан қаттиқ таъсирланиши, ниҳоятда мамнун, шод каби ҳолатда бўлиши қабиларни ифодалайди. Бундай ифодага эга ҳолат феъллари хиссий (эмоционал) муносабатни туб, баъзан ясама (сифат-лан) феъл сифатида билдиради. Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари қуйидагилар: Қувонмок - хурсанд (севинган) ҳолатда бўлмок; Тула қатта байрамга кетаётгани учун қувонарди (М.Исмоилий). Донишманд ўз ишидан қувониб (С.Юнусов).

Суюнмоқ - жуда хурсанд (шод) ҳолатда бўлмоқ: Саида бунга жуда суюнди (А. Қаххор). Султонмурод суюниб, Зайниддинга каради (Ойбек). О, болалар шундай суюнишди, ... ирғишлаб, уйнаб юборишди. (М.Исмоилий).

Севинмоқ - жуда хурсанд (кувонган) ҳолатда бўлмоқ: Солининг "ука" деб айтганига Пулат жуда севинибди (С.Юнусов). У шундай тақдирга бениҳоят севинди (Ойбек). Дилшод севинди, аммо Севарнинг сўзларини кўпроқ эшитишга мушток эди (У.Назаров).

Яйрамоқ - севинган (кувонган) мамнун ҳолатда бўлмоқ: У мени курса яйрайди (А.Қаххор). Розик мўйловини бураб, тилла тишини йилтиратиб, яйраб, илжайиб турарди (С.Аҳмад).

Шодланмоқ - хурсанд (кувонган, шод) ҳолатда бўлмоқ: Самад шодланиб, кўлини чўзди (М.Исмоилий). Қани, ким шодланар асрга бокиб (А.Орипов). Болалар уйларида, кўчаларда, мактабларда қор ўйнашар, қор ўйнаб шодланишар (М.Исмоилий).

Кувонмоқ, суюнмоқ, севинмоқ, яйрамоқ, шодланмоқ кабилар умумий, бирлаштирувчи маъносига кўра синонимик қаторни ҳосил қилса, бир томондан, иккинчи томондан, улар қўшимча маъно "оҳанги"га, маъно нозиклигига кўра ўзаро фарқланади. Ўзбек тилининг синоним ва изоҳли луғатларида бу сўз маънолари деярли бир хил изоҳланади¹. Уларнинг ички маъно нозиклиги, фарқи стилистик имконияти ҳисобга олинмайди. Бизнингча, суюнмоқ, севинмоқ феъл маъноларида таъсирчанлик, қўшимча белги даражаси кувонмоқ, яйрамоқ, шодланмоқ сўзи маъноларидаги қўшимча бўёққа нисбатан ортиқроқ. Айни вақтда суюнмоқ сўзида қўшимча бўёқ севинмоқ феълидагига нисбатан бир оз ортиқроқ туюлади. Суюнмоқ сўзида ҳиссиёт таъсир кучига, ёқимли ҳис - туйғу уйғотишига кўра характерланади. Аниқроғи, суюнмоқ сўзи маъносига, талаффузига тингловчида ёқимли кечинма ҳосил қилишига кўра фарқланади. Суюнмоқ, севинмоқ, кувонмоқ, яйрамоқ сўзлари кўпроқ жонли нутққа, шунингдек, поэтик услубга хос, нутқда кўп қўлланади. Шодланмоқ, асосан, китобий бўлиб, нутқда нисбатан кам қўлланади².

б) "қоникмоқ (қаноат қилмоқ)": қонмоқ, тўймоқ, мирикмоқ, қоникмоқ, қаноатланмоқ, лаззатланмоқ, ҳузурланмоқ, роҳатланмоқ. "Қоникмоқ (қаноат қилмоқ)" мантиқий ифодали ҳолат феъллари шахс ҳолатини ифодалайди. Улар инсоннинг мақсад, хоҳиш, истаги-уларни амалга ошириши, шунга бўлган ҳаракати, интилиши, муайян предмет ҳақида ижобий фикрга эга бўлиб, ишонч, қаноат ҳосил қилиши, мамнунлиги-ўзидан қониқиши ёки предмет билан муайян

¹ Қаранг: А.Ҳожиев. Ўша луғат, 174-бет. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II. 32-, 90-, 422-, 476-, 612-бетлар.

² Қиёсланг: А.Ҳожиев. Ўша луғат, 174-бет

муносабатга киришиб, таъсирланиши натижасида юз берган қониқиш (қаноат қилиш) хисси билан боғлиқ ички кечинмаларни акс эттиради. Ушбу ҳолат феъллари ички кечинмани туб ва ясама феъл шаклида ифодалайди. Ясама феъл қуйидагича тузилади: феъл - ик, от -лан. Шуниси ўзига хоски, ясама ҳолат феълларида билдирилувчи хабар (дарак)га нисбатан қўшимча хабар, қўшимча маъно (буёқ) ортик даражада бўлади. Шунингдек, ясама феълдаги таъсирчанлик ҳатто туб феъллардаги таъсирчанликдан ҳам ортиклиги, кучлилиги билан фарқланади. Қиёсланг: қоникмок, лаззатланмок, роҳатланмок.

"Қоникмок (қаноат қилмок)" фарқловчи семали ҳолат феъллари қуйидагилар: Қонмок -1. Қаноат (ишонч) ҳосил қилган, кўнгли тўлган, ҳолатда бўлмок: Муталбой сизни обдон яхши биладур, Ҳамид ака, сизнинг қандай хизматингиз борлигига ҳам қонган (А. Қодирий). Яхши қолинг севган юрту дийрим. Хизмат қилиб қонмай, қонга бўялдим (Ҳамза). 2. Бемалол, тўйган, мириққан ҳолатда бўлмок: Севган кизи билан ҳеч бўлмаса бир томошага бориб, бир қониб гаплашиш истаги унинг гўё қоронғи кўнглида ёғду сочгандек бўлди (П.Турсун).

Тўймок - мамнун (хурсанд) ҳолатда бўлмок: Қувнок юзларига қараб тўймайман, ширин қилиқлари юрагимга эш ... (М.Бобоев). Қанча бокмай утмай, тўймайди кўнил, ҳаёт гўзаллиги порлар юзида (М.Бобоев).

Мириқмок - жуда ҳузурланган (роҳатланган) ҳолатда бўлмок: Шундай мириқиб қеришдики, бир зумгина киприқлари бир-бирлари билан қовушди (М. Исмоилий). Абдулвоҳид айвонда бақдан илик сувни мириқиб ичди (Ойбек). Чанқаб келганда-ку бирор ташна лаб, албатта, сув ичар, мириқар, тўяр (А.Орипов).

Қоникмок - 1. Кўнгли тўлган (қаноатланган) ҳолатда бўлмок: Ўзбек оғим иккита рўмолига ҳам қоникмай, ўзининг келинлигидан қолган ... саллачасини қўшган эди (А. Қодирий). Тўла жавоб бердингиз, қоникдик, ука (А. Қаҳҳор). 2. Ҳузурланган, роҳатланган ҳолатда бўлмок: Шундай қониқиб ... қеришди-ки, бир зумгина киприқлари бир-бирлари билан қовушди (М. Исмоилий).

Қаноатланган - қифояланиш, қониқиш ҳолатида бўлмок: Биров ўзига тегишли ишни бажариши билан қаноатланади (А. Мухторов).

Лаззатланмок - ортик даражада ҳузур(маза) қилган (роҳатланган) ҳолатда бўлмок: Энди тинч, осойишта кун кечириш ҳаёлида лаззатланиб, пинакка кетди (Н.Норматов). Бундайлар бировни изза қилишдан лаззатланади (С.Юнусов).

Ҳузурланмок - жуда хурсанд, завқланган ҳолатда бўлмок: Қўқон дарвозасига қирган халқ Азизбекнинг от оёқлари остида судралиб кетишига ҳузурланиб томоша қилар эди (А.Қодирий).

Каримжон азбаройи хузурланганидан коронгиликда ўз-ўзига жилмайиб кўйди (О.Ёқубов).

Роҳатланмоқ - хузур қилган (мириккан) ҳолатда бўлмоқ: Ҳозиргина иссиқ хаммомдан чиқиб, роҳатланиб ўтирган Мурзин хатанинг кичкина, очилмас тўрт кўзли деразасидан қизни кўриб колди (Шухрат). Соҳилларни айланиб, ўтирамиз оқшомлар, кеч лаззатига қониб, роҳатланади танлар (Т.Тула). Мирикмоқ, лаззатланмоқ, хузурланмоқ, роҳатланмоқ феъллари белги даражасининг ортиқлигига кўра ажралиб туради. Туймоқ, мирикмоқ, роҳатланмоқ, асосан, сўзлашув нутқига хос.

в) "завқ-шавқ": завқланмоқ, шавқланмоқ, мароқланмоқ. "Завқ-шавқ" мантикий ифодали ҳолат феълларида инсон рухий ҳолати ифодаланади. Бундай ҳолат феъллари "завқ-шавқ", "иштиёқ (қизикиш)" семаларига кўра бошқа семантик гуруҳлардан ажралиб, инсоннинг кўтаринки (ижобий) кечинмасини, бирор нарса-ходисадан ортиқ даражада таъсирланиб, жуда мамнун, хурсандлигини билдиради. "Завқ-шавқ" маъносига эга феълларга хос доимий хусусиятлардан бири рухий ҳолатни ясама (от -лан) шаклида ифодалашдир: -лан ясовчиси бундай ҳолат феълларида шаклан - ла -н каби қисмларга бўлинади, аммо маъно жихатдан шу ҳолат феъллари доирасида алоҳида қисмларга ажралмайди, бир бутун саналади. Қиёсланг: завқланмоқ - хузурланган, завқли, мароқли ҳолатда бўлмоқ: Анвар жавобни ўқиб завқланди (А.Қодирий). Султонмурод бундай ерларга такрор-такрор келиб, фикрларга берилиб, танҳо тентирашдан завқланарди (Ойбек). Ўқтам ўз синглисининг азонда туриб, опаси билан супурги талашганини кўрганда завқланиб кулди (Ҳ.Назир).

Мароқланмоқ - ортиқ даражада хузурланган, мароқли, завқли ҳолатда бўлмоқ: Мен хотира дафтарини ўқиб мароқландим (Саодат). Балли қизим, Чўли бобо Ферузанинг ёнига келиб, унинг ҳаракатларини мароқланиб кўздан кечирди (Ҳ.Ғулом).

Шавқланмоқ - кучли даражада завқланган, шавқ-завқ ҳолатида бўлмоқ: Ўқтам жонланиб, шавқланиб кетди (Ойбек). ... остонасидаги узун сарров эсингиздами. - сўради Али тажанг шавқланиб (Ойбек). Завқланмоқ, мароқланмоқ, шавқланмоқ синонимлари тилда ҳам (лексема), нутқда ҳам (сўз формаси сифатида) таъсирчанлиги, қўшимча маъноси (бўёғи)нинг кучлилиги, бўртиб туришига кўра қўшимча таъсир кучига эга синонимик муносабатдаги бошқа ҳолат феълларидан фарқланади. Айни вақтда бу семантик гуруҳда мароқланмоқ, шавқланмоқ қўшимча белгисининг ортиқлигига кўра етакчи саналади. Бу феъллар, асосан, адабий тилга, бадиий услубга хос. Завқланмоқ оғзаки нутққа оид бўлиб, кўп ишлатилади.

г) "кутаринкилик": рухланмоқ, дадилланмоқ, дадиллашмоқ, умидланмоқ, тетикланмоқ: "Кутаринкилик" мантикий ифодали ҳолат феъллари шахс, баъзан хайвон ҳолатини ифодалайди. Улар инсон (баъзан хайвон)нинг муайян фаолиятта, мақсад-хохишга, заруриятта катта куч, истак билан интилишини, шунга эришишда рухий тайёрлигини, рухий имкониятга эгаллигини, мақсадга эришишда дастлабки "қадам"-психологик ҳозирлигини ифода этади. Ушбу феъллар олдидан гапда ҳолатнинг таъсир даражасини англатувчи анча, яна ҳам, сал каби сузлар қўлланади. Айни ҳолат феъллари от -лан, сифат -лан, -лаш тузилишидаги ясама феъллар сифатида кузатилади: Рухланмоқ- илхомланган, дадил ҳолатда бўлмоқ: Бойқаронинг зафар ғурури билан рухланган йигитлари душманни енгиб, ... (Ойбек). Шайбонийхоннинг бу мағлубияти Бобирни анча рухлантирди (Бобир). Самолётдан парашютдан биринчи сакрашдаги муваффақиятдан рухланган Ўктам меҳмонлар устидан чиқди (Х. Назир).

Дадилланмоқ - тетикланган, дадил ҳолатда бўлмоқ: Бунинг ҳаммаси Шайбонийхонни дадиллантирди (П.Қодиров). Ўктам яна ҳам дадилланди (Х.Назир). Худо хайрингни берсин, иним, - деди Ҳожи, Рустамжоннинг юмшаганидан сал дадилланиб (Х.Назир).

Дадиллашмоқ - тобора тетикланган, дадил ҳолатда бўлмоқ: Айтиб берсангиз, балки топарман деди Адолат дадиллашиб (С.Зуннунова). Дадилланмоқ ва дадиллашмоқ синоним сузлар сифатида нозик маъно фарқига эга. Аникроғи, дадиллашмоқ сўзида дадилланмоқ сўзига ҳам бевосита хос "тетикланиш", "рухланиш", "дадиллик"нинг "ўсувчанлиги" сезилади. Дадиллашмоқ кўшимча "тобора", "борган сари" белгисига кўра фарқланади. Бундай изох гап туфайли содир бўлади. Аммо бу нисбий. Баъзи ҳолларда дадиллашмоқ сўзи маъноси дадилланмоқ маъноси билан айнан бир хил изохга эга бўлиб, улар орасидаги кўшимча сема фарқи йўқолади. Бу ҳам гапда юз беради. Бундай маъно умумийлиги фақат шаклий жихатдан бир оз фарқланади. Қиёсланг: Самад анча дадиллашди. Самад анча дадилланди.

-лаш кўшимчаси билан ясалган ҳолат феълларида ўзлик нисбатига хос хусусият сезиларли бўлгани холда (юқоридаги мисол) бундай феъллар маъно жихатдан -лан билан ясалувчи феълларга ўхшайди. Шунинг натижасида баъзи ҳолат феълларида -лаш ва -лан кўшимчаларининг бирини иккинчиси билан алмаштириш мумкин¹. Қиёсланг: дадилланмоқ - дадиллашмоқ, тетикланмоқ - тетиклашмоқ. Аммо -лан ва -лаш ясовчилари орқали маъно жихатдан айнан бир хил феъл ясалиши маълум ҳолат

¹ Қаранг: Ўзбек тили грамматикаси, 1, Тошкент, 1975, 369-бет.

фeъллари доирасида чегараланган (юкоридаги мисолларга қаранг). Бундай айнан бир хил изоҳ "қутаринкилик, рухланиш" ифодали ҳолат фeълларидан фақат дадилланмоқ ва тетикланмоқ сўзларига хос. Бошқа руҳий ҳолат фeълларида эса бундай жараёни амалга ошириб бўлмайд. Қиёсланг: рухланмоқ, умидланмоқ, алоҳида мустақил қўлланади. Рухлашмоқ¹, умидлашмоқ алоҳида мустақил қўлланмайди, чунки бу фeъллар мустақил қўлланиш маъно имкониятига эга эмас.

Дадиллашмоқ, айтилганидек, "тобора тетикланган, дадил" изоҳига эга. Айтиб берсангиз, балки топарман, деди Адолат дадиллашиб, гапида дадиллашмоқ фeълда ўзлик нисбатига хос хусусияти аниқ ифодага эга. Шу сабабли бу гапда ҳам фeъллик хусусиятини -лан аффикси билан хосил қилиш мумкин. Қиёсланг: Айтиб берсангиз, балки топарман, деди Адолат дадилланиб. Бундай ҳолда изоҳ нуктаи назаридан "тобора" семантик белгиси йўқолади. Бизнингча, "тобора" семаси дадиллашмоқ шаклида қўлланишидан ҳамда шу фeълнинг гапда бошқа сўзлар билан боғланишидан, нутқий қуршов аъзолари билан мантикий - семантик муносабатга киришишидан, уларнинг мантикий таъсиридан, гапда ифодаланган фикрнинг характеридан келиб чиқади.

-лан ва -лаш ёрдамида ясалувчи ҳолат фeълларида қандай нисбатга хос хусусиятининг ифодаланишидан қатъи назар бу қўшимчалар билан ясаган фeъллар аниқ нисбат формаси хисобланади². Чунки рухланмоқ, дадилланмоқ, дадиллашмоқ, умидланмоқ, тетикланмоқ каби фeълларда нисбат формасини ясовчи қўшимча йўқ. Бу ҳолат фeълларида (бошқалардагидек) лан ва -лаш алоҳида, мустақил ясовчи қўшимча саналади.

Умидланмоқ - умидвор ҳолатда бўлмоқ: Эъвозхондаги кувноклик аломатлари уни умидлантирарди (Х.Ғулум). Нигорахоним эса тишини тишига қўйди, эримдан яшнамаган бўлсам, қизимдан ва олдимга қўйган ўғилларимдан ёлчирман, деб умидланди (А.Қодирий). У юпатувчи сўзлар билан дустини умидлантиришни истамади (Ойбек).

Тетикланмоқ - дадилланиш (тетикланиш) ҳолатида бўлмоқ: Дастваб ўзини айбдор сезиб, шумшайиб ўтирган бола секин-секин тетикланди (Ойбек). Афандининг мулоим гаплари итларни тетиклантирди (Латифалар). Муздай сув кўзини очди, яна мияси фикр қила бошлади, ўзи тетикланди (Шухрат). Бу семантик гуруҳ бирликлари асосан китобий-поэтик услубга хослиги билан мустақилдир.

Д) "ҳис-ҳаяжон": ҳаяжонланмоқ, таъсирланмоқ, тўлқинланмоқ. "Ҳис-ҳаяжон" фарқловчи семали ҳолат фeъллари шахснинг қутаринки руҳий ҳолатининг, ҳиссиётининг ижобий кўринишини, бу орқали воқеликнинг ҳиссий баҳоланишини ифода этади.

¹ Рухлашмоқ кимёвий модда билан боғлиқ ҳаракат-жараён сифатида мустақил.

² Қаранг: Ўзбек тили грамматикаси. 1. 369-бет.

Бундай ҳолат феълларига ҳам хос хусусият инсон рухий кечинмасини ясама феъл шаклида билдиришидир. Ясама феъллар от -лан тузилишига эга.

Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари қуйидагилар:

Ҳаяжонланмок - ортик даражада тўлқинланган (таъсирланган) ҳолатда бўлмок; Навоий буюк шоир ва адибларнинг асарларини уқигандагина шундай хаяжонланарди (М.Осим). Сезиб турибман, қийналиб, хаяжонланиб гапиряптилар (Ф.Мусажонов). Ҳовлиққан, ғазабланган, хаяжонланган Сергей шу гапни айтиб, минбардан тушаркан ... (Ҳ.Ғулом).

Таъсирланмок — хаяжонланган (тўлқинланган) ҳолатда бўлмок; Навоий Гулининг сўзларидан каттик таъсирланди (И. Султон). Сергей ғоятда таъсирланди (Ҳ. Ғулом). Бу холдан таъсирланиб, Анварнинг онаси кўзига ёш олди (А. Қодирий).

Тўлқинланмок - жуда хаяжонланиб, кайнаб тошган (жуш урган) ҳолатда бўлмок; Агарда ўша вақтда, шаҳарда боқишга рухсат берилганида, иккита сигир олиб, хонадонни сут-қатик, қаймоққа сероб қилиб ташлардим, деган эди тўлқинланиб Рихсиниса (Мирмуҳсин). Кутилмаганда қалбимда ғурур ҳисси тўлқинланиб кетди (А.Мухтор). Элмурод тўлқинланган хаяжонини босиб гапирди (П.Турсун). Ҳаяжонланмок, таъсирланмок, тўлқинланмок сўзи маъноларида таъсирчанлик даражаси ортик. Улар, асосан, бадий - шеърий услубга хос.

е) "кибр-ҳаво": кеккаймак, керилмок, гердаймак, серраймак, ғудаймок, чиранмок, шишинмок, мағрурланмок, ғурурланмок, фахрланмок, кибрланмок, ҳаволанмок. Бундай мантикий ифодали ҳолат феъллари шахс, баъзан хайвон ҳолатини ифода этади. Бу ҳолат инсоннинг бирон предмет билан яқиндан (ички) ёки ташқи алоқаси, бу алоқани инсонга ёқимли таъсирининг натижаси-ижобий ички кечинмаси, ҳиссиёти бўлиб кузатилади. Ушбу фарқловчи семага эга ҳолат феъллари туб, кўпроқ ясама феъл саналади. Ясама феъл қуйидаги тузилишга эга: сифат -лан, от -лан.

"Кибр - ҳаво" маъноли ҳолат феъллари қуйидагилар:

Кеккаймак - ўзини юқори тутган, мағрур, димоғдор ҳолатда бўлмок: Салимбойвачча ... бир-биридан кеккайган бойваччаларнинг олдига бу отда боришини ўзига эп кўрмай (Ойбек). Кеккайганга кеккайгин, бошинг кукка етгунча (Макол). Офицер алланималар гапирди, кеккайди (Шужрат).

Керилмок - кеккайиш, керилиш ҳолатида бўлмок; Мақтанганнинг уйига бор, керилганнинг туйига бор (Макол).

Гердаймак - 1. Мағрур, кеккайиш ҳолатида бўлмок: Нима учун энг тантик, гердайган йигитлар ҳам унинг номини тоқ айтолмай Муҳайёхон дейишади (А.Қаххор). Илмим баланд инженерман, деб

гердаймас экан, қора ишдан сира ҳазар қилмас экан (Ойбек). Бойвачча кўчада, халқ орасида қандай бўлса, уй ичида ҳам шундай гердайган, зуғумли эди (Ойбек). 2. Мақтанчок ҳолатда бўлмоқ: Мисрбой ҳоким туранинг маҳкамасидан қайтиб келгандан кейин сўраганларга шундай деб гердайди (С. Абдулла). -Биттаям учим йўқ, хаммаси тўрт-беш, -деди у гердайиб (Ф. Мусаҷонов).

Серраймоқ - гердайиш, кекқайиш ҳолатида бўлмоқ: Улуғ бўлсанг кекқайма, ўз халқингга серрайма (Мақол).

Ғўдаймоқ - ўзини катта тутган, гердайган ҳолатда бўлмоқ: Аъзам (Нафисанинг) саломига алик олмасдан, "гапинг бўлса гапиравер, иккала кулогим сенда", дегандек ғўдайиб турди (Шухрат). Ходи болалигида ҳам сал ғўдайганроқ эди (С. Аҳмад).

Чиранмоқ - катта кетмоқ, мақтаниш ҳолатида бўлмоқ: Нима, - дедим чирианиб (У.Назаров). Ўзинг жойсиз чиранганингдек мени ҳам ўз ёнига тортмоқчи буласан (А.Қодирий). Чиранманг, полвон, - деди кулиб Ўсаржон (Ойбек). Кекқаймоқ, гердаймоқ, ғўдаймоқ, серраймоқ, чиранмоқ маъноларида ҳиссий таъсирчанлик бўёғи ортик. Айниқса, кекқаймоқ, серраймоқ сўзларида белги даражасининг ортиклиги сўз товуш таркибидаги қўш ундош таъсирида юз беради. Чиранмоқ сўзида белги даражасининг кучлилиги унинг маъно тузилишига боғлиқ. Ғўдаймоқ, кекқаймоқ, керилмоқ, гердаймоқ сўзлари, асосан, жонли нутққа хос бўлиб, кўп қўлланади. Серраймоқ халқ оғзак ижоди асарлари тилига хос, нутқда жуда кам қўлланади.

Шишинмоқ - кибрланган, кекқайиш ҳолатида бўлмоқ: -Қалай, шаҳарбоп буптими, -деди ғурурдан шишиниб Журабой (Ҳ.Назир). Сизга ўхшаш таҷрибакорлар билан кенгаш қилган эдим, - чақиртурсам бормадингиз, - деди Турғунов -"қачон? ҳеч хабарим йўқ" - сал шишиниб деди Бўрибой (Ҳ. Назир).

Мағрурланмоқ - ғурурланиш, кибрланиш ҳолатида бўлмоқ: Офицер алланималар гапирди, кекқайди, мағрурланди (Шухрат). Қўғиқ, кўғиқ. -деди тигдор мақтовдан мағрурланиб (С. Юнусов). Кимдир отган ўқининг қирувчи самолётга теккани билан мағрурланди (Шухрат).

Ғурурланмоқ - 1. Фахрланган ҳолатда бўлмоқ: У бу юртнинг кечмиши ва ҳозири билан ғурурланди (Ш.Тошматов). Ўзининг шундай киши билан дўстона муносабатда бўла олишига ғурурланади (Р.Файзий). Элмурод болаларнинг деворий газетани дам бадам ёширилиб ўқишаётганини кўриб, кун бўйи ғурурланиб юрди (П. Турсун). 2. Мағрур, ўзига ишонган ҳолатда бўлмоқ: Ғурурланган Шахзода Журжон ҳокими устига юриш қилиб, кулайгина енгди (Ойбек).

Фахрланмоқ - ғурурланган, мағрур, фахрланиш ҳолатида

бўлмок: Хиротликлар уз шаҳарлари билан фахрланар, унинг тупроғини олтинга ўшатар эдилар (Ойбек). Уни кўрганда қувонар, у билан фахрланарди (С.Юнусов). Бир оз фахрланди (О.Мухторов). Мағрурланмок, гурурланмок, фахрланмок сўз маъноларида кўшимча ижобий бўёк, таъсирчанлик яққол бўлиб, айна сўзлар, асосан, бадий-шеърий услубга хос.

Кибрланмок - ўзини анча юқори қўйган (манманликка берилган) ҳолатда бўлмок: Рихсибой ака кейинги пайтда жуда кибрланиб кетди, колхозда эришилган ютуқлар ҳаммаси мен туфайл дейдиган бўлиб қолди (Р. Файзий).

Ҳаволанмок - мағрур, ўзини юқори қўйган ҳолатда бўлмок: Енгил ғалабадан ҳаволанган Эрон қушини массагетларнинг чекинаётганини эшитиб, зудлик билан уларни таъқиб эга бошлади (М. Осим). - Қари одамни муштумдай бола олдида ҳақорат қилганингиз, болангизни ҳам одам олдида ноҳақлик билан ҳимоя этганингиз яхшими? Болангаз бундан ҳаволанмайдими, деди Расул ака хотинга (М. Исмоилий). Ахир мени жуда ҳаволантириб юборасиз -ку, мулла Йўлдошали (С. Абдулла). Кеккаймок, керилмок, шишинмок, кибрланмок, ҳаволанмок сўзларида салбий бўёк кучли. Шишинмок, кибрланмок, ҳаволанмок бадий услубга хос бўлиб, кам кўланади.

ё) "диккат-эътибор қилмок": кизикмок, сукланмок. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари шахснинг бирон шахс ёки предметга, унияг ким ёки нималигига, кимга тегишлиги, мохияти қандайлиги, юзага келиш сабаби ва бошқа хусусиятларини билиш-инсон рухий фаолиятида етакчи кучга эга диккат - эътибор, рухий кечинмаси (ҳисси) билан боғлиқ жараёнларни ифода этади. Бунда инсоннинг диккат - эътибор қилиш билан боғлиқ фаолияти муайян ташқи сабаблар билан боғланиб, шулар орқали ҳаракатчан кучга айланади. Бундай феъллар рухий ҳолатни туб, баъзан ясама феъл шаклида англайди, Ясама феъл от -лан тузилишига эга. "Диккат - эътибор қилмок" мантикий ифодаси гапда қуйидаги феъллар орқали намён бўлади: Кизикмок - диккат- эътибори ортмок, берилган ҳолатда бўлмок: Аёл унга кизикиб тикилди (Н.Норматов). Биз пахтачиликка кизикдик (А.Қаҳор). Китобга кизикиб, чой ичишни ҳам эсимдан чиқарибман (Ойдин).

Ҳавасланмок - ҳавас қилган, кизиккан ҳолатда бўлмок: Ҳамма кўчатларга ҳавасланарди (М.Исмоилий). Бир кунда саксон, юзга етказиб қалиқ отиш ҳеч гап эмас эди. Эшман жуда ҳавасланиб, тикилиб қолди (Ш.Ғуломов). У болани кўрганда ўзининг боласизлигини эслар, ҳар бир болага сукланиб, ҳавасланиб қарар эди (М.Исмоилий).

Сукланмок - ҳаваси келган ҳолатда бўлмок: Биз юрганда

сукланиб боқар эди одамлар (Т. Йўлдош) Тозагул Қумрини кўрпачага ўтказар экан, унинг янги ҳаёт допилаб турган кўкрагига, қорнига сукланиб қаради (Х.Ғулом). Заргаров бу бебаҳо бойликларга сукланиб, узок қараб турди (А.Мухтор), Қизикмоқ феъли кўшимча бўёғига кўра бетараф бўлиб, асосан, жонли нутққа хос, кўп қўлланади. Ҳавасланмоқ маъносида ижобийлик, сукланмоқ маъносида эса салбийлик бўёғи бўлиб, улар, асосан, бадий нутққа хос, кам ишталлади.

ж) "рози бўлмоқ": кўнмоқ, унамоқ; юрмоқ. "Рози бўлмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари шу семасига кўра нисбий мустақил бўлиб, шахснинг муайян иш-жараён, ҳаракат -фаолият ва шу қабиларнинг амалга ошиши, бажарилиши, мақсадга мувофиқ ҳал қилиниши учун улар хоҳишнинг билдиришини, розилигини маъқуллашини, талаб, шарт, илтимосга унашини ифода этади. Яъни бу ҳолат феълларининг марказий-хабар ташувчи семасида инсоннинг муайян фаолият ёки талаб, шарт қабиларнинг бажарилишига бўлган ижобий муносабатининг ифодаланиши акс этади. "Рози бўлмоқ" маъноли феълларга хос хусусият инсон ҳиссий ҳолатини туб феъл - тил бирлига шаклида билдиришидир. Улар қуйидагилар: Кўнмоқ-рози ҳолатда бўлмоқ: Шоҳ англаб, чол арзини унга аранг кўнади (Т.Йўлдош). Уни ташлаб, бир туя билан кетишига туячилар кўнмади (М.Исмоилий). Ҳоким бунга кўнди (Хандалар).

Унамоқ - рози, кўнган ҳолатда бўлмоқ: Менинг маслаҳатимга Омон, Омоннинг маслаҳатига мен унамадим (А.Қодирий). Буйруғимни кўрбошига айтсанг, унар (А.Қодирий). Мулла Икром "кийик" одам бўлганиданми ёки касби шуни лозим кўрганиданми мурасага унамади (Ойбек). Кўнмоқ маъносида "рози бўлиш" даражаси ортиқроқ, яққолроқ бўлиб, бу сўз нутқда кўп қўлланади. Унамоқ эскирлан.

"Рози бўлмоқ" мантикий ифодали феълларга хос хусусият тилда ҳам, нутқда ҳам, асосан, ҳаракат маъносига эга юрмоқ сўзи баъзан нутқ бирлиги сифатида ўзининг доимий, асосий маъносидан "чекиниб", муайян нутқий вазиятда қўлланишига, гапнинг қурилиш аъзолари билан лексик-грамматик муносабатга киришишига, тил birlikлари қуршови таъсирида нутқий маънога эга бўлади, маъно жиҳатдан ўзгаради. Яъни юрмоқ сўзи гапда ҳолат маъносида кузатилади. Бундай ҳолда бу сўзнинг шаклий томони билан маъно томони орасида номуносивлик (асимметрия) юз беради. Бу номуносивлик муайян нутқий вазиятда, нутқ жараёнида мантиқан туғри бўлиб, ўзига хос аҳамият касб этади.

Мавжуд борлик предмет - ходисалари ўзаро диалектик боғлиқликда, муносабатда бўлганидек-буларнинг иккиламчи мавжудлиги, "яшаши" сўзларда юз бериб, мантиқан, қонуан

сўзлар(сўз маънолари) ҳам узаро диалектик муносабатда бўлади, бири иккинчисига ўтиб туриш жараёнини "бошидан кечиради". Сўзлардаги бундай семантик ўзгариш, ўтиш нутқий хусусиятга эгаллиги, нутқдагина юз бериши, нутқий кўчма маъно содир бўлиши билан изоҳланади, чегараланади. Демак, нутқ ута "эркинлиги", "ҳаракатчанлиги" билан ҳам тилдан фарқ қилади. Қиёсланг: Юрмоқ - рози (кўнган, унаган) ҳолатда бўлмоқ: Яхши маслаҳатта ҳамма ҳам юради {А. Қаҳҳор}. Оз бўлса ҳам пешона терим билан топаман, суктойлик, мўлтониликка сира юрмайман (Ойбек). Тўғри, ихтиёр ўзларида, лекин сизга маслаҳат соладилар, маслаҳатингизга юрадиларда, яхши маслаҳат берсангиз юрмайдиларми (А.Қаҳҳор). Юрмоқ сўзлашув нутқига хос бўлиб, кўп қўлланади.

3) "интиломқ"; кўмсамоқ, орзиқмоқ, зорикмоқ. "Интиломқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон рухий ҳолатини ифода этувчи бирликлар бўлиб кузатилади. Улар инсон рухий фаолиятида нисбатан тургун бўлган, унинг рухий фаолиятини тўла эгаллаб, етакчига айланган, унинг бошқа инсонга бўлган интилиши, у билан яқин муносабатни ҳосил қилиш рухий кечинмасини билдирувчи, шахсни баҳоловчи сўзлар бўлиб изоҳланади. Ушбу фарқловчи семали феъллар ҳолатни туб, кўпинча ясама феъл шаклида акс эттиради. Ясама феъллар от -к, сифат -ик тузилишига эга. Ушбу ҳолат феъллари гапда қуйидаги мантикий ифодаларга эга бўлади: Кўмсамоқ -1. Соғинган, эслаган ҳолатда бўлмоқ: Мен ... сизни кўрармиканман, деб йўлингизга жовдирайман, сизни кўмсайман (М.Исмоилий). Эри билан қўликлашиб утса барнолар, раҳматлик чолгинамни кўмсаб йўғлайман (Ғ.Ғулом). Киши қаригандан кейин киндик қони тўкилган жойни кўмсаб қоларкан. (Б.Раҳмонов). 2. Кўнгли тусаган ҳолатда бўлмоқ: Хотини олдига овқат қўйганда Саидғозининг кўнгли ичкилик кўмсади (С.Анорбоев).

Орзиқмоқ - интизор, мушғоқ ҳолатда бўлмоқ: Кўпдан кутган эдим орзиқиб, мана булутлар тарқади, тўкишиб кўз ёшин (А.Орипов). Дилбар, гулгун жамолингни кўрай, деб орзиқиб, бок десам, бокмай аразинг келди-ю, сен келмадинг (Альманах). У эрини кутган, орзиққан, тайёрланган эди (А.Мухтор). Орзиқмоқ асли орзу қилмоқ бўлиб, орзу сўзига -к ясовчисининг кўшилишидан юзага келиб, бунда лексик морфема таркибидаги у -и га ўтган. Бундай товуш ўзгариши нутқ жараёни билан боғлиқ бўлиб, нутқда юз бериб, орзиқмоқ шаклида тил луғат таркибига ўтган, тил бирлигига айланган. Орзу қилмоқ (орзу), орзиқмоқ (орзи -к -моқ) нутқда алоҳида қўлланади. Бундай товуш ва тузилиш фарқи асосида маъно бир хиллиги, қўшимча маъносига, бўёғига (коннотациясига) кўра эса фарқ мавжуд. Яъни орзиқмоқ сўзида белги даражаси ортиқроқ.

"Ўзбек тили морфем луғати"да орзу ва шу сўз асосида тузилган ясама сўзлар берилган, морфем таркиби аниқланган. Аммо шу тил бирлиги асосида шакланган орзикмоқ, орзиктирмоқ сўзлари луғатда қайд этилмаган.

Зорикмоқ – сабрсизлик билан кутган (интизор) ҳолатда бўлмоқ: Ана ундан кейин сен ҳам ота ё она бўласан, бугун сен қакшатаётган ота-оналаринг сингари сен ҳам болаларингдан иззат – хурмат кутасан, зорикиб мушток бўлиб кутасан (М.Исмоилий). Булар излаган, булар зорикқан ана шундай одам бор эди (М.Исмоилий). Фурсат танг, қирғокнинг у томонидаги жанговор дўстлари Санаевнинг сигналини зорикиб кутиб турдилар (Н.Сафаров). Орзикмоқ, зорикмоқ китобий — шеърий услубга хос бўлиб, белги даражасининг ортикчилиги, кучлилиги билан ўзига хосдир. Айниқса, зорикмоқ маъносида бундай белги ортиқроқ. Қўсмамоқ, асосан, оғзаки нутққа хос, кўп қўлланади.

и). "Ҳовуридан тушмоқ": юмшамоқ, бўшашмоқ, мулойимлашмоқ яхшиланмоқ. Бундай мантикий ифодали ҳолат феъллари инсоннинг бир ҳолатдан бошқа ижобий ҳолатга ўтганини билдиради. Яъни бунда инсон жаҳл, ғазаб (аффе́кт) ҳолатидан "тушади", юмшаради, майинлашади. "Ҳовуридан тушмоқ" фарқловчи семали ҳолат феъллари тўб ва ясама феъллардан ташкил топиб, ясама феъл сифат –а, –лаш(–лан) тузилишига эга: Улар қуйидагилар: Юмшамоқ – жаҳлдан тушган, бўшашган ҳолатда бўлмоқ: Қудрат ота бир оз юмшади (Н. Фозилов). Аҳволимизни кўриб, командир яна юмшади (Ф.Мусаёнов). Зумрад ўзгарди, халиги чарсиллаши қолди, юмшади (А.Мухтор).

Бўшашмоқ – юмшаган, шахтидан, ниятидан бир оз тушган ҳолатда бўлмоқ: Ҳасан иш қатталлашиб кетишидан кўркиб, сал бўшашди ва димоғида деди (Ҳ.Назир). Офтоб ойим эрининг кейинги сузи билан анчагина бўшашди (А.Қодирий). Лекин Равшаннинг раислик қилувчига қўл кўтариб турганини кўриб, улар бўшашди (Н.Ёқубов).

Мулойимлашмоқ – майинлашган, назокатли ҳолатда бўлмоқ: – Туринг, кизим, – эликбошининг товуши бирдан мулойимлашди, – ота – онанинг бошини букманг (Ойбек). Қори қанчалик мулойимлашмасин, Элмурод у билан муносабатда чин кўнгилдан қовушолмас эди (П. Турсун).

Яхшиланмоқ – юмшаган ҳолатда бўлмоқ: Гулнор ҳозир Нурининг меҳрибончилигига севинди, Эрга тегиб, феъли анча яхшиланибди, шекилли деб ўйлади (Ойбек). Юмшамоқ, бўшашмоқ сўзлашув нутқида, мулойимлашмоқ, яхшиланмоқ кўпроқ китобий – шеъриятга хос. Мулойимлашмоқ ҳиссий – таъсирчанлик бўёғининг ортикчилигига, қўшимча "ёқимли" семасига кўра

тавсифланади. Мулоймашмоқ тўғри маънога нисбатан кучма маънода қўлланади¹.

к) "тинчланмоқ": овунмоқ, юпанмоқ, тинчимоқ, тинчланмоқ, хотиржамланмоқ. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари ҳам инсоннинг бир ҳолатдан — нотинчлик, ташвиш-мусибат, кўнгли ғашликдан, ўз-ўзига фикран ёки ташки воситалар таъсирида тинчланган, ховуридан тушган, хотиржам ҳолатга ўтганини ифодалайди. Бундай ҳолат феъллари тузилишига кўра туб ва ясама (сифат -и, -лан) бўлади. Улар гапда қуйидаги мантикий ифода билан қатнашади:

Овунмоқ - юпанган, дард-аламни унутган ҳолатда бўлмоқ: Аям хотин-халаж билан бўлиб, бир оз овунди (А.Қахқор). Элмурод бу одамлар орасида бир оз юпанди (П.Турсун). Ўқтам фронтда кишлоқ одамларини эслар ва овунар эди (Ойбек).

Юпанмоқ - таскин топган (овунган) ҳолатда бўлмоқ: Ҳолмурод бу одамлар орасида бир оз юпанди (П.Турсун). Ҳозир ҳам шу фикр билан юпаниб, ўғлининг ғалати ахволига чиройлироқ тус беришга уриниб, ўз ишлари билан овора бўлди (А. Мухтор).

Тинчимоқ - тўла хотиржам, юпанган ҳолатда бўлмоқ: Аскар уни тинчитди (С. Абдулла). Ахири мени бошқа синфга утказиб, тинчиди (Ф.Мусаёнов). Кўнглим энди мутлақо тинчиган эди (О.Ёқубов): Тинчимоқ сўзи маъносида хотиржамлик, таскин топиш даражаси кучли.

Тинчланмоқ - юпанган, хотиржам ҳолатда бўлмоқ: Ашуров шу бугуноқ Ўқтамни топиб, гаплашишга сўз бердида, бувани тинчлантирди (Ҳ.Назир). Мунира бир оз тинчланиб, бошини кўтарди (У.Назаров). Ҳийла тинчланиб, нос кайфини сураётган Шокосим уста беҳосдан биров туртгандай тебраниб тушди (Ҳ.Назир).

Хотиржамланмоқ - тинчиган, беҳавотир ҳолатда бўлмоқ: Бек йўлни кўздан кечириб, тунда сурғалиб ўтганида туپроқда колган изларни шамол супуриб текислаганини кўрди-да, хотиржамланди (Ҳ.Ғулом). Юпанмоқ китобий - шеърый, овунмоқ, тинчимоқ, тинчланмоқ, хотиржамланмоқ кўпроқ сўзлашув услубига хос. Овунмоқ, юпанмоқ феъллари ижобийлик бўёғига эга.

II. Салбий муносабат ифодаловчи психик ҳолат феъллари қуйидаги семантик гуруҳларга кирувчи тил бирликларида қуйидаги мантикий ифодада қатнашади. а) "жаҳли чикмоқ": гижинмоқ, ижирғанмоқ, кизишмоқ, ёнмоқ, хўмраймоқ, шумшаймоқ, олаймоқ, ўкраймоқ, ғазабланмоқ, қахрланмоқ, аччиғланмоқ, шиддатланмоқ, асабийлашмоқ. "Жаҳли чикмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари, асосан, инсон, баъзан ҳайвон рухий ҳолати, унинг мавжуд

¹ А. Ҳожиев. Ўша луғат, 235 - бет.

воқеликка ва узига нисбатан бўлган салбий муносабати билан боғланади. Улар инсоннинг салбий муносабатини кучли даражада ифодалашига кўра ажралиб туради. Бундай ҳолат феъллари инсон фаолиятини, ғайрати, ҳаракати-ҳолатини кучайтирадиган - шунга фаол таъсир қиладиган хиссиётни ифодалайди. Яъни бу ҳолат феълларида инсоннинг салбий таъсирланиши (ижобий бўлиши ҳам мумкин) натижасида тез, бирдан юз берган, ниҳоят даражада кучли, жушқинлик билан ўтадиган қисқа муддатли хиссий ҳолат - ғазабланиш, жаҳлланиш кабилар кузатилади. Шунга кўра бу феълларни ғазабланиш маъносини ифодаловчи ҳолат феъллари дейиш мумкин. Ушбу ҳолат феъллари семантик гуруҳи туб ва ясама феъллардан ташкил топади. Ясама феъллар қуйидигача тузилади: от -лан, сифат -й, -лан, (-лаш). Ясама феълнинг -лан, -лаш қўшимчаси асосга нисбатан ясовчи сифатида алоҳида, мустақил саналади. "Жаҳл чиқмок" маъноли ҳолат феъллари қуйидагилар: Ғижинмок - аччиғланиш, жаҳлланиш ҳолатида бўлмок; Равшан йигитдан Хожарнинг эски одатини давом эттираётганини эшитиб, ичида ғажинди (Н.Ёқубов). Агар юрмасангаз, - деди милиционер ғижиниб ... (У. Назаров).

Ижирғанмок - аччиғланган, асабийлашган ҳолатда бўлмок: Қудрат ижирғаниб, муштарини тугди (М. Исмоилий). Севар ижирғаниб, ўрнидан туриб кетди, дадасининг гапи оғзида қолаверди (У.Назаров). Алимардон унинг гаплашгиси келиб турганини пайқаб, яна ижирғанди (У.Хошимов). Ижирғанмок сўзида "жаҳлланиш" белгиси ва таъсирчанлик даражаси ортик.

Қизишмок - тутаккан, аччиғланган ҳолатда бўлмок: Отаси қизишиб, бўғилиб гапирар (М. Исмоилий). Ўзи нима гап - чол яна қизишиб кетди (Ойбек).

Ёнмок ҳаракат, жараён ифодаловчи сўз бўлиб, гапда нутқ бирлиги сифатида кўчма маънода инсон руҳий ҳолатини билдиради. Қиёсланг: Ёнмок - қизишган, (асабийлашган) ҳолатда бўлмок: Сиз онамдан хафа бўлманг, азизим, унинг одатини биласиз-ку, бир ёниб, бир ўчаверади (С.Анорбоев). Ёнмок маъноси "тезда" қўшимча белгига ҳам эга бўлиб, айти тил бирлиги сўзлашув нутқиға хос.

Хумраймок - ковоғи солиқ, жаҳл ҳолатида бўлмок: Туғонбек индамади, даструмоли билан кенг, сертук кўкрагани елиб, атрофга "чирт-чирт" тупук отиб ўтирди-да, ниҳоят хумрайиб қаради (Ойбек). Салимжон анчадан кейин бир оз юмшади, лекин Мухайёга хумрайиб қаради (А.Қаҳҳор). Тоғнинг баланд чўкқисда утирган қушлар шоҳи пастда йиғилаётган одамларга йиртқич кузлари билан хумрайиб қарайди (М.Исмоилий).

Шумшаймоқ - хафа ҳолатда бўлмоқ: Иван Петрович шумшайди, бир нималар деб тўнғиллади (А.Қаҳҳор).

Олаймоқ - ўқрайиб ғазабланиш ҳолатида бўлмоқ: Мингбоши ўтирган еридан келувчига олайиб қаради (М.Исмоилий). Башорат ялт этиб қайрилиб, синглисига олайиб қаради (А.Мухтор). Дулан булса-Турсунбойга олайиб қаради (Н. Фозилов).

Ўқраймоқ - жаҳлланиш, ғазабланиш ҳолатида бўлмоқ: Домла ўқрайиб қаради (Мирмуҳсин). Болалар унга ўтирилиб, шундай ўқрайиб қарашдики... (Н. Фозилов). Бола эса бурчакка тиқилиб олган, бизга еб кўйгудек ўқрайиб тикиларди (Ф.Мусажонов). Олаймоқ, ўқраймоқ сўзи маъноларида "жаҳли чиқиш" даражаси ортиқ, ўқраймоқ маъносида бундай белги олаймоққа нисбатан ортиқ, таъсирчанлик кучли. Улар, асосан, жонли нутқда кўп қўлланади.

Ғазабланмоқ - жуда жаҳли чиққан ҳолатда бўлмоқ: Ҳовлиққан, ғазабланган, ҳаяжонланган Сергей шу гапни айтиб, минбардан тушаркан, хотинлар пик-пик йиғлаётганини кўрди(Х. Гулом). Ҳоким бу гапни эшитиб, шундай ғазабландики, юзи бирдан буришди, кистирма кўзойнаги бурни устидан тушиб кетди (М. Исмоилий).

Қаҳрланмоқ - ниҳоятда, кучли даражада ғазабланган ҳолатда бўлмоқ: Ҳоким пича қаҳрланиб турди, кейин қўлини силтаб, ясовулини қайтарди (М.Исмоилий). Кемтик тишлари орасидан тилини ялтиллатиб, қаҳрланиб турган Қутби отин алвастии каби унинг кўз унгига келиб тўхтайдди (Р.Азизхўжаев). Қаҳрланмоқ сўзи "жаҳли чиқмоқ" ифодали семантик гуруҳда "жаҳлланиш, ғазабланиш"ни кучли даражада ифодалашига, қўшимча белгисига кўра асосий саналади.

Аччиғланмоқ - жаҳли чиққан ҳолатда бўлмоқ: Маҳсум каттик аччиғланди (А.Қодирий). Аччиғланиб ғазаб билан юрибди (Ф.Йулдош). Бундай кел, хой, ўтир аччиғланиб кичкирди Маждиддин (Ойбек).

Шиддатланмоқ - ғазаби кучайган (тошган) ҳолатда бўлмоқ: Туфа бирдан ўзгарди, алаmidан кўзгалган исёнкор каби шиддатланди (Ойбек). Гулнор бу ёт кишининг эликбоши эканини билгач, ғазаби шиддатланди (Ойбек). Ғазабланмоқ сўзида хиссий таъсирчанлик бўёғи аччиғланмоқ сўзига нисбатан ортиқ. Шиддатланмоқ сўзида эса ундан ҳам ортиқ. Шиддатланмоқ сўзи маъноси қўшимча "кучайиш" белгисига эга.

Асабийлан(-ш)моқ - 1. Асаби кўзғаган, ғижинган ҳолатда бўлмоқ: Фосих афандини Ҳаётнинг ёлворишлари, кўз ёшлари асабийлантирди (М.Исмоилий). Султонмурод яна кўпроқ асабийланди (Ойбек). Саксон - тўксон метр масофа қолганда Аҳмаджоннинг шериги асабийланди (А.Қаҳҳор). 2. Асаби тобора кўзғаган, ғижинган ҳолатда бўлмоқ: Домла яна асабийлашиб, қалтиради (М.Исмоилий).

Юсуфбек хожи юрт бесаранжомлиги ва ўғил кайғуси билан асабийлашган эди (А.Қодирий). У бир оз асабийлашди (Н.Ёкубов). Асабийлашмоқ сўзи маъносида белги даражаси бир оз ортик бўлиб, ушбу сўз, асосан, бадний услубга хос.

"Жахли чикмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари ҳам дарак (хабар), ҳам таъсирчанлик (коннотация) билдиришига кўра ажралиб туради. Айникса, олаймоқ, ўкраймоқ, ғазабланмоқ, қахрланмоқ, шиддатланмоқ сўзларида таъсирчанлик (прагматика) хабарга нисбатан ортиқроқ. Умуман, бу сўз маъноларида белги даражаси жуда кучли. Қахрланмоқ, шиддатланмоқ сўзлари китобий-шеърый услубга хос.

б) "ҳазар қилмоқ" безмоқ, ирганмоқ, йирганмоқ, жирканмоқ, нафратланмоқ. "Ҳазар қилмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон рухий кечинмасини, унинг предметга бўлган салбий муносабатини билдиради. Бундай ҳиссий муносабатда инсон дунёкараши, орзу-умиди, ахлокий караши билан айрим борлик предмет - ҳодисалари ўртасида "номутаносиблик" юз беради. Бу номутаносиблик "ҳазар қилмоқ" маъноли ҳолат феълларининг мазмун томонини, мантикий асосини ташкил қилади. Бу семантик гуруҳ аъзолари туб, баъзан ясама (от -лан)феъл бўлиб кузатилади. Ушбу ҳолат феъллари қуйидагилар: Безмоқ - жонига теккан (безор) ҳолатда бўлмоқ; Ҳа, фуқаро бобоси Амир Темур давридаёқ жанг - жадалдан безган, юраги зирқираб қолган (О.Ёкубов). Золим подшодан бездик, ўлақолсин у, деб кичқиришди хотинлар (Ойбек).

Ирганмоқ - жирканиш ҳолатида бўлмоқ; Қумғонни қара, одам ирганади, -деди унга Ҳасан (Ҳ. Назир);

Йирганмоқ - нафратланиш жирканиш ҳолатида бўлмоқ; Бойларнинг дарди олтину қумуш, мисоли итпашшадай ёпишасиз унга, йирганаман бойларнинг нафсидан, хасислигидан - деди Зумрад бойга (Ойбек).

Ирганмоқ ва йирганмоқ товуш тузилишига кўра бир оз фарқланади. Яъни ирганмоқ сўзи олдидан й товуши орттирилган. Бу сўзлар нутқда бир сўзнинг икки хил кўриниши, алоҳида тил бирликлари сифатида "яшайди". Бундай қисман товуш фарқи асосида маъно умумийлиги мавжуд. Айни вақтда бу сўзлар орасидаги семантик фарқ тил бирлиги сифатида йўқ даражада, уларнинг нутқ бирлиги бўлиб келишида эса йирганмоқ маъносида белги даражаси сал ортиқроқдек туюлади. Ирганмоқ, асосан, сўзлашув нутқида хос, кўп қўлланади. Йирганмоқ адабий тилга хос, кам ишлатилади. Умуман, ирганмоқ, йирганмоқ сўзлари тил ва нутқ бирликлари сифатида, асосан, ифлос, нопок, жирканч предметларга

нисбатан ишлатилади¹:

Жирканмок -1. Жуда ирганган (йирганиш) ҳолатида бўлмок: Халқ пес, мохов касалидан жирканади (Ш.Шомаксудов, С.Долимов). Қора ишдан жирканадиган шунака "покизалар" бор орамизда (М.Исмоилий). 2. Нафрат ҳолатида бўлмок: Бундайлардан ҳамма жирканади (М. Исмоилий). Мухайё Жавлон хақидаги гапни оғзига олгани жирканади (А. Қаҳҳор).

Нафратланмок - газаб билан жирканган, нафрат қилган ҳолатда бўлмок: Бировларнинг қабрини оёқ ости қилганлардан энди нафратланамиз (О.Матжон). Хондан ҳам, вазирдан ҳам нафратланибди (С.Юнусов). Зиёдулла Буронбек билан қўл олишар экан, унинг чарчоқлик аломати сезилиб турган совуқ кўзларига нафратланиб каради (Х.Ғулом). Жирканмок, нафратланмок сўзларида белги даражаси, таъсирчанлик кучли бўлиб, жирканмок жонли нутққа, нафратланмок китобий - шеъриятга хос.

в) "кўркув": кўркмок, хайикмок, чўчимок, сесканмок, ҳадиксирамок, ҳавфсирамок, ҳавотирланмок, ҳавфланмок, босинқирамок, зирилламок, Ўзбек тилида "кўркув" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон, баъзан ҳайвон руҳий ҳолати билан боғланиб, уларнинг предметга, таъсир қилувчига бўлган салбий муносабати, ундан таъсирланиши натижасида юз берган руҳий жавоб ҳаракатларини англатади. Бу ҳолат феълларида инсоннинг предметдан хайқиши, чўчиши, кўркуви - унга нисбатан эҳтиёт, жиддий муносабатда бўлиши каби руҳий ҳолат ифодаланади. Ушбу маъноли ҳолат феъллари инсон руҳий ҳолатини ясама феъл сифатида ҳам ифодалайди. Ясама феъл от -сира, от -лан, тақлидий сўз -илла каби шаклда намоён бўлади. Ушбу мантикий ифода гапда қуйидаги феъл маъноларининг фарқловчи семалари сифатида "қуринади":

Кўркмок - хайқиш ҳолатида бўлмок: Тўлқин қоронғи дарахтларга яқин боришдан кўркади (Х.Ғулом). Қошлари сал чимирилган, кўзлари нимадандир кўрккан кийикнинг кўзларига ўхшарди (О. Ёқубов). Сиздан жуда кўрқаман (Мирмуҳсин).

Хайикмок - кўркиш, чўчиш ҳолатида бўлмок: Бир оз сукунатдан сўнг узун сўлиш олди шох, узок чўзилган мажлисдан хориганлигини сезган ҳар кимса бирор сўз қотишдан хайикарди (Ойбек). Ғаффоржон кўпинча эркалик, тантилиқ қилиб, бу гапларга чандон кулоқ солмади, лекин мен ҳам кулоқ солмагани кампирдан хайикардим (А.Қаҳҳор). Болалар Анварга эҳтиром қилмасалар ҳам, унга бурунгича ёмон муомала қилишдан хайикиб қолдилар (А. Қодирий).

Чўчимок - хайқиган, ҳадиксираган ҳолатда бўлмок: Чол

¹ А.Хожиев. Ўша лугат. 99-бет.

аввалига Солидан чўчибди (С.Юнусов). Ходим чўчинкираб кўлига олди, тахини ёзиб кўргач, юзи ёришиб кетди (А.Иброҳимов). Хутик сувдан чўчиб, тисланиб туриб олди (Х. Назир).

Сесканмок - чўчиган, хавфсираган ҳолатда бўлмок: - Мукаддамда нима касдинг бор эди. Алимардон ич-ичидан сесканди (Ҳ.Ҳошимов).

Ҳадиксирамок - сал чўчиш, хавотирланиш (безовта) ҳолатида бўлмок: Отаси ҳадиксираб, бир оз сураяпти (Алпомиш). Қайтанга олдинги дарсда ҳаёл суриб утирганди, энди бу дарсда унга кўркув қушилиб, болаларнинг ҳар бир сўзидан ҳадиксирарди (Н.Фозилов). Мукаддаснинг тўсатдан ўгирилиб қарашидан ҳадиксирардим (О.Ёкубов).

Ҳавфсирамок - анча чўчиган, хавотирланган ҳолатда бўлмок: Аслида Мансур ака ўғлининг ... бирон жувон тўрига илинишидан хавфсирар (У.Назаров). Ёшроқ бир ўзбек, аввал уни Пиён бозорда пайкадим. Кейин у Мирободда кўринди. Ҳавфсирардим (Ҳ.Ғулом). Муса аввал индамади, кейин бир нарсадан хавфсирагандай гапирди (П.Турсун).

Хавотирланмок - безовта, ҳадиксираш ҳолатида бўлмок: Мукаддам хавотирланиб, унга ўтирилади-ю, шу ондаёқ Алимардоннинг қайнок, титроқ лаблари ўзига ёпишганини хис этди (Ҳ.Ҳошимов). Шу орада отаси бир нарсадан хавотирланди, шекилли, кизини кўчага чиқармай кўйди, -деди Давлатёр (П.Турсун).

Ҳавфланмок - ташвишланган (хавотирланган) ҳолатда бўлмок: Ҳозиргина чап қанотидаги нотинчликдан хавфланган Чернецов энди унинг тинчланишидан ҳафа (И. Раҳим). Юртда қатта кўзғолон, отиш-тутиш бўлганини эшитган Унсин акасида хавфланиб, кечга яқин ... келган эди (Ойбек).

Босинкирамок - уйку аралаш... алахлаган, кўркқан ҳолатда бўлмок: Кафанларга чулганган скелет уни бўғиб, босаётганда у жон жаҳди билан бақириб, уйғониб кетди, қаттиқ босинкиради (Мирмуҳсин). Арслон ярим кечаси уйкуда қаттиқ босинкиради (Мирмуҳсин). Одамнинг нерв системаси нотўғри ишлаши натижасида ғоят кўркинчли тушлар кўради, босинкирайди (Ш. Шомаксудов, С. Долимов).

Зирилламोक - жуда кўркқан (вахимага тушган) ҳолатда бўлмок: Ўзи йўғон, гулдирок овози бўлиб, бақирок овозидан ҳамма зирилларди (Ш. Шомаксудов, С. Долимов). Мажлисларда кимнинг камчилиги бўлса (Асрор) шартга юзига айтаверарди. Ундан раис ҳам хайиқарди. Қизлар-ку зирилларди (С. Аҳмад). Кўркмок, чўчимоқ, хавотирланмок, асосан, озгаки нутққа хос, кўп ишлатилади. Кўркмок сўзида белги даражаси чўчимоқ сўзига нисбатан ортик. Хайиқмок,

ҳадиксирамоқ, ҳавфсирамоқ, ҳавфланмоқ, босинқирамоқ кўпроқ ёзма нутққа хос, китобийдир. Ҳавфсирамоқ, ҳавфланмоқ маъноларида белги даражаси (оддингиларга нисбатан ҳам) ортик бўлиб, қўшимча "безовта, ташвиш" семаларига эга. Айни вақтда ҳавфланмоқ сўзиде бундай белги ҳавфсирамоқ сўзига нисбатан ортиқроқ. Фикр юритилган семантик гуруҳда зирилламоқ сўзи "қўрқиш (ваҳимага тушиш)"ни, таъсирчанликни жуда кучли ифодалашига кўра ажралиб туради, нутқда кўп қўлланади. Қўрқмоқ, чўчимоқ, босинқирамоқ, ҳайқмоқ, ҳадиксирамоқ сўзларида дарак (хабар) маъноси қўшимча бўёққа нисбатан етакчи, устун бўлса, ҳавфсирамоқ, ҳавотирланмоқ, ҳавфланмоқ сўзларида хабар ҳам, қўшимча белги ҳам фаол. Зирилламоқ сўзида эса даракка нисбатан таъсирчанлик устун.

Таъкидлаш керакки, тил бирликларида қўшимча белги даражасининг ифодаланиши нисбий, яъни сўзлардаги таъсирчанлик баъзан фаол, баъзан аксинча бўлиши мумкин. Баъзи ҳолларда эса, сўз маъноси, умуман, таъсирчанлиги жиҳатдан бетараф бўлиши мумкин. Қиёсланг: тош, соат, қошиқ, бир, ўн беш, у, бу, кўп, кам, олмақ.

Хабар, дарак эса ҳар қандай мустақил сўзнинг маъно таркибида мавжуд. У сўзнинг асосий маъноси ҳисобланади. Баъзи тил бирликларида хабар (дарак) таъсирчанликка нисбатан асосий, етакчи бўлмаслиги мумкин: зирилламоқ, даҳшатланмоқ, дабдала, эзгиламоқ ва б. Шунингдек, ҳар қандай таъсирчанлик ҳам ўзига хос хабар, таъсирчан хабар сифатида баҳоланиши мумкин, Демак дарак (хабар) тил луғат таркибидаги ҳар бир сўзга-тил бирлигига хос умумий, доимий, асосан, бирламчи, муҳим бўлса, таъсирчанлик (коннотация) хусусий, нисбий, кўпинча, нутқий, вақтинча хусусиятга эга. Маълум буддики, сўз маъно таркибининг қурилиши (композицияси) қуйидагича бўлиши мумкин: 1. Сўзлар хабар (дарак) ифодалайди. 2. Сўзлар хабар ва қўшимча маъно (бўёқ) ифодалайди. 3. Сўзлар қўшимча маъно (белги) ва хабар ифодалайди¹.

г) «қийналмоқ»: эзмоқ, эзилмоқ, бўғмоқ, бўғилмоқ, сиқилмоқ, қийналмоқ, қовурмоқ, қовурилмоқ, қисилмоқ, ўртамоқ, ёнмоқ, қуймоқ, азобланмоқ, ҳомушланмоқ, ҳасталанмоқ, сарғаймоқ: "Қийналмоқ" маъноли ҳолат феъллари шахс, баъзан унинг муайян аъзосининг ҳолатини ифодалайди. Бу феъллар инсоннинг ташқи ёки ички таъсирланиши натижасида ақлий қийналиши, азобланиши, ўз ва ўзгалар ақлий фаолияти, иш-ҳаракатидан қаттиқ норози бўлиши, изтиробга тушиши, сиқилиши, аламли ҳолатда бўлиши каби рухий ҳолатларни билдиради. Ушбу мантиқий ифодали семантик гуруҳ туб

¹ Каранг : Проблемы семантики. Москва, 1974, 71-бет.

ва ясама феъллардан тузилади. Ясама феъл от -лан, сифат -лан, сифат -ай каби тузилишга эга.

Эзмок, бўғмок, кийнамок, коворумок феъллари тилда ҳам, нутқда ҳам, асосан, ҳаракат ифодалайди, ҳаракат феъли ҳисобланади. Шунингдек, булар ўтимлилик хусусиятига кўра ҳам ҳолат феълларидан фарқланади. Айни вақтда бу феъллар нутқ бирлиги сифатида муайян қаторда тил бирликлари қуршовида (таъсирида) кўчма маънода келиб, инсон рухий ҳолатини ифодалайди. Яъни бундай феълларнинг ҳолат феъли бўла олиш имконияти нутқ бирлиги ўлчови билан ўлчанади. «Ҳолат» маъноси сўзларнинг нутқий маъноси сифатида мантикий асосга эга бўлади. Қиёсланг: Эзмок – кийнаган ҳолатда бўлмок; Фақат мени бир нарса эзланти. Бир умр танимаган ... бир кишини уйига олиб кириб, ёш хотинининг олдига ташлаб кетган ... (С.Аҳмад). Бу чидаб бўлмайдиган аҳвол Салимани ич-ичидан эзарди (М.Исмоилий).

Бўғмок, – асабийлашган, кийналган ҳолатда бўлмок: Хатларидаги гаплар мени бўғар ўзи кечаю кундуз изимдан қуварди (М.Зайниддинова).

Кийнамок – азобланган ҳолатда бўғмок: Нимага индамайсиз, Ҳаётхон, гапиринг, ё мени кийнагани чикқанмидингиз (М. Исмоилий).

Қовурмок – уртанган, кийналган ҳолатда бўлмок: Яна ўша қалбни бир умр асир этиб, алдаб, доғига қовурган гўзал бир сиймо, сохира киз кўз олдига келди (Ф. Насриддинов).

Шуниси муҳимки, эзмок, бўғмок, сикмок, кийнамок, коворумок, кисмок сўзлари, асосан, мажхуллик ва ўзлик нисбатларда: эзилмок, бўғилмок, сиқилмок кийналмок, кисилмок, ковурилмок – келганида ҳолат феъли бўлиб кузатилади. Булар рухий ҳолат ифодалайди. Эзмок – эзилмок, бўғмок – бўғилмок, сикмок – сиқилмок, кийнамок – кийналмок коворумок – ковурилмок рухий ҳолат феъллари орасидаги фарқ, асосан, фонетик шаклланишига, ташки ифодаланишига кўрадир. Маъно жиҳатдан эса бу сўз маънолари орасидаги фарқ жуда оз бўлиб, бирор белгиси (қўлланиши, ҳиссий бўёғи ва б.) га кўра фарқланади. Умумий, асосий, бирлаштирувчи маъносига кўра эса улар ўзаро мувофиқликни, мутаносибликни ҳосил қилади. Қиёсланг:

Эзилмок – анча кийналган азобланган ҳолатда бўлмок: Уктам ўйламай гапиргани орқасидан бетоб дадасини койитгани учун, айникса, меҳмон олдига қаттиқ эзилди (Х.Назир). Бўғилиб, ичидан эзилиб, кизга тикилди (М.Исмоилий). Ойим йиғлади, дадам тутакди, ўзим эзилдим (У.Назаров).

Бўғилмок – 1. Асабийланган, хуноб ҳолатда бўлмок: Андрей бирам бўғилади, бирам аччиги келади (А.Қаххор). Кутилмаган бу гапдан бўғилдим ... (О.Мухторов). Мевасини еганинг майли, кесганинг

нимаси, ноинсоф, - деб бўғиларди (Н.Норматов). Гуломжон ялинувчи бир товуш билан бўғилиб, куйиниб гапирди (М.Исмоилий). 2 Эркинликдан махрум, қийналган (азобланган) ҳолатда бўлмоқ: Ёлғон, хийла, найранг, зулм, ҳақсизлик, адолатсизлик ҳукмрон шароитда Бутақузнинг эрк, иродаси бўғилади (Сохибқирон).

Сиқилмоқ - қийналган, бўғилган ҳолатда бўлмоқ: Сарой аҳлининг, мансабдорларнинг руҳини чуқур синаган Навоий анча сиқилди (Ойбек). Тизгинсиз говур ва димиққан ҳаводан юрак ёрилар даражада сиқилади, киприклар тош осилгандек вазминлашди ... (О. Мухторов).

Қийналмоқ - сиқилган ҳолатда бўлмоқ: Ўйлайди, ўй суради, ўйларининг тагига етолмай қийналади (М.Исмоилий).

Ковурилмоқ - жуда ўртанган, сиқилган, азобланган ҳолатда бўлмоқ: ... уни билмай туриб, мени яхши кўради деб шайдои бўлиб юрганимни уйладим-да, номусдан, рашқдан ковурилдим (О.Мухторов). Низомжон муҳаббат билан номус утида ковуриларди (С.Аҳмад).

Қисилмоқ - тортиниш ҳолатида бўлмоқ: Энди оғзига келганини қисилмасдан гапиришга ... бошлади (Ойбек). Эзмок, бўғмок, сиқмок, қийнамок, ковурумोक ва қисмок сўзларида ҳолат белгиси кучсизлиги, ўсувчанлиги билан, эзилмок, бўғилмок, сиқилмок, қийналмок, ковурилмок, қисилмок сўзларида эса руҳий ҳолат белгиси кучлилиги, аниқлиги ва доимийлиги билан фарқланади. Эзилмок, бўғилмок, сиқилмок сўзларида белги даражаси кучли. Қовурилмок сўзида эса ундан ҳам кучли.

Ўртамок - ўртаниш, эзилиш ҳолатида бўлмоқ: Қалбимни ўртади алақандай сас ... Мўмин Мирзо укам, сени ўлдирдилар (А.Орипов). Остингда юз алвон уйнайди отинг, душманни ўртайди шону шавкатинг (Алпомиш). Мен куйиб, энди ўртандим (Лайли ва Мажнун).

Ёнмок - азобланиш, эзилиш ҳолатида бўлмоқ: Ўзлари ёнсалар, ўртансалар ҳам майли, фақат Тўлқин буни билмасин, унинг мурғак дили ёнмасин, ўртанмасин (Ҳ.Ғулом).

Азобланмок - қийналган (эзилган) ҳолатда бўлмоқ: Онагина эмас гуноҳсиз болалар ҳам тухмат орқасида қаттиқ азобланадилар (Сохибқирон). Муқаддам ... ҳозир портлаш рўй беришини билиб азобланарди (Ў.Ҳошимов). Хотини индамади. У индамагани сайин Қодир азобланар эди (А.Қаҳҳор).

Ҳомушланмок - ғамгин, маъюс ҳолатда бўлмоқ: Аёл ҳомушланди (Гулистон). Фақат бир оздан кейин Анорхон алланечук ҳомушланиб, ух тортди, бошини эғди (Ойбек).

Хасталанмок - қийналган (азобланган) ҳолатда бўлмоқ: Мажруҳ дилим сизни кўриб, баттар хасталанди (П. Қодиров).

Сарғаймок - зориқиш, махтал ҳолатда бўлмоқ: ... сизларни

соғиниб, канчалар сарғаймадим (М.Исмоилий). кошкийди йўлингизда сарғайганимни, бир кўришга, худди шу бугун кўришга зор бўлганимни билсангаз (М.Исмоилий)

д) "хафа бўлмоқ": ранжимок, қайғурмоқ, қайғуланмоқ, ташвишланмоқ, ўпкаламоқ. "Хафа бўлмоқ" фарқловчи семали ҳолат феъллари шахс, баъзан ҳайвон ҳолатини билдиради. Бундай мантикий ифодага эга ҳолат феъллари инсоннинг объектга бўлган салбий муносабати ундан хафа, ранжиган ҳолатдалигини ифода этади. "Хафа бўлмоқ" маъноли ҳолат феъллари туб ва ясама бўлиб, ясама феъл от -р, -лан, -ла гузилишига эга, Улар қуйидагилар: Ранжимок - хафа (ранжиш) ҳолатида бўлмоқ; У Бадахшийнинг бу ўринсиз гапидан ранжиган эди (М.Осим). Баъзан ҳам ранжирди (Мирмуҳсин). Зиёда ранжиб кирғокка сузиб кетди (У.Назаров).

Қайғурмоқ - ғам-аламли, қайғули, жуда хафа ҳолатда бўлмоқ: Ёрдამчининг йўқлигидан умидинг кесилиб, ҳасратингни кимга айтишни билмайдигандирсан. Қайғурма, бегим, Ҳасанали отанг бу тўғрида ҳам сени ёдидан чикармади (А.Қодирий). Қайғурманг, онажон, қора кунлар ўтар, ёруғликка чикармиз (Ойбек). Полкнинг чекинишидан отлар ҳам қайғургандек, кишнамасди (И.Раҳим).

Қайғуланмоқ - ғам-алам чеккан, жуда қайғурган ҳолатда бўлмоқ: Кўконга боргач, биринчи ишим ўғлингизни кутқазиш бўлсин, жойсиз қайғуланмангиз, хоним (А.Қодирий).

Ташвишланмоқ - ҳавотир (безовта) ҳолатда бўлмоқ: Шокирбекнинг кеча эрталаб чикқанидан бери дараксиз кетишига ташвишланиб ўтирган уста Олим уни йўлақда кўриши биланок сўради (А.Қодирий). Ёпирай, нима бўлди болаларингизга, - деб ота ташвишлана бошлади (Ҳ.Ғулом). Нима бўлди: катта бувинг оғридими ё бувинг бетобми, ташвишланиб сўради Ғуломжон (М.Исмоилий). Қайғуланмоқ сўзида белги даражаси ортиқроқ.

Ўпкаламоқ - ранжиган, аразлаган ҳолатда бўлмоқ: Адолатхон бу ишга чидолмай Раҳбархондан ўпкалади (Ҳ.Назир). Марғуба Муаттардан ўпкалади, ўша хатни билмасдан, тушунмасдан ёзганини ... (А. Қаҳхор). Бир куни аям кўзига ёш олиб, дадамдан ўпкалади (А.Қаҳхор). "Хафа бўлмоқ" фарқловчи семали ҳолат феъллари, асосан, адабий тилга хос, китобий.

е) "кўнгли қолмоқ": совимоқ, музламоқ. Бундай мантикий ифодали ҳолат феъллари шахс (унинг муайян аъзоси) руҳий ҳолати билан боғланади. Улар инсон кечинмасининг муайян ташки таъсирлар таъсири ёки инсоннинг уларга бўлган муносабатининг ўзгариши, бир руҳий ҳолатдан бошқасига ўтиши натижасида юзага келганини ифодалайди. Яъни, бунда инсоннинг ижобий ҳолатдан предметга нисбатан бутунлай салбий ҳолатга ўтишини

билдиради. Руҳан тушқунликка тушиш, эзилиш, меҳр-муҳаббатнинг йўқолиши, ғамгинлик каби ички кечинмалар юзага келади. "Кўнгли қолмок" маъноли ҳолат феъллари гуруҳида ясама (от -ла) феъллар ҳам мавжуд. Ушбу ҳолат феъллари қуйидагилар:

Совимок (совумок;) - кўнгли қолган ҳолатда бўлмок: Табиатан таъсирчан, шоирона қалб эгаси Элёр ўзи уйлаб топган образлар дунёсида яшар, бирон нарсани тез севиб, тез совирди (У.Назаров). Орамизда на воқеа рўй берди-ки, мендан совиди (Ойбек). Саидий киздан бирдан совиди (А.Қаххор).

"Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да музламок сўзининг фақат икки маъноси қайд этилади: 1. Музга айланмок. 2. Қаттиқ совук таъсирида қотиб қолмок, тўнгомк, яхламок, каттиқ совук ўтиб, қақшамок, совкотмок¹. Бу маънолар музламок сўзининг бош, тўғри маъноларидир. Музламок кўп маъноли сўз бўлиб, луғат мақоласида акс этмаган кўчма маънога - ҳолат маъносига ҳам эга. Бу маъно муайян тил бирликлари қуршовида - таъсирида воқе бўлиши, нутқий хусусиятга эгаллиги билан изоҳланади, нутқий маъно ҳисобланади. Қиёсланг: музламок - руҳан азобланган эзилган, жуда ғамгин ҳолатда бўлмок: Али қушчининг кўз олдига йўлда учраган Қаландар Қарноқий келиб, эриган кўнгли қайта музлади (О. Ёқубов). Ботирали унинг бағрини иситиб турган ўт экан, шу ўт кул бўлиши билан вужуди музлади (Х. Ғулом). Музламок сўзида кўнгли қолиш даражаси ортик. Совимок, музламок, сўзлари, асосан, оғзаки нутққа хос.

е) "қайгурмок (хайрихоҳлик)", ачинмок, койимок, куйимок, койинмок, куйинмок, ўксимок, ўкинмок, қайгурмок, ёнмок, зорланмок, ҳафаланмок, афсусланмок. "Қайгурмок" мантиқий ифодали ҳолат феъллари шахс ҳолати билан боғланади. Улар инсон ҳолатини - ачиниши, куйиниши, афсусланиши қабиларни ифодалайди. Бу ифодага эга ҳолат феъллари таркибида от -р, -лан, сифат -лан шаклида тузилган ясама феъллар ҳам мавжуд. Умуман, бундай фарқловчи семали ҳолат феъллари инсон кечинмасини туб феъл кўринишида ифодалайди:

Ачинмок - 1. Куйиниш, раҳми келиш ҳолатида бўлмок: Беморнинг аҳволи нечук, - сўради ачиниб Навоий (Ойбек). Мен саҳрода ўлаётган бурини кўрганамда, бир чоклар ушанга ҳам ачингандим (О.Мухторов). Йўловчилар савдогарнинг ҳолига ачинардилар (Латифалар). 2. Афсусланиш, ранжиш ҳолатида бўлмок: Ишим битмаганига эмас, балки оғайнимнинг ёш болани ёлгон гапиришга одатлантираётганига ачиндим (Тошкент ҳақиқати).

Койимок, куйимок сўзлари ҳам жараён (ҳаракат), ҳам ҳолат

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 1, 476-бет.

маъносини билдириши - нутқий вазиятга кўра ҳаракат ёки ҳолат феъли бўла олишига кўра ўзига хосдир. Бу феълларнинг ҳам ҳаракат, ҳам ҳолат ифодалаш имконияти тилда ҳам, нутқда ҳам намоён бўлади. Айни вақтда бу сўзларнинг ҳолат феъли бўлиб, тилда, тил бирлиги сифатида келиши нутқдаги, нутқ бирлиги сифатидаги кўринишига нисбатан мавҳумроқ, фаолсизроқ. Чунки бу сўзлар гапдан ташқарида, алоҳида олинганда улардаги жараён, ҳаракат маъноси фаолроқ, кучлироқ бўлади. Яъни бу сўзлардаги ҳолат маъноси тил бирлиги сифатида нисбатан фаолсизланиб, намоён бўлишга тайёр турган имконият хисобланади. Бу имкониятнинг воқе бўлиши, фаоллашиши нутқда, сўзлар куршовида, гап курилиш бирликларининг маъно жихатдан таъсирида, уларнинг ўзаро муносабатида юз беради. Бундай ҳолларда қойимок, куймок феълларида ҳолат маъноси "бўртиб", муайян мантикий ифодага эга бўлади. Бу ифодада инсон рухий ҳолати кайд этилади. Ушбу феълларнинг ҳолат билдирувчи фарқловчи семаси марказий, яъни хабар, дарак ташувчи сема бўлиб қатнашади. Қиёсланг: Қойимок - ҳафаланган (ранжиган) ҳолатда бўлмок: Норкўзи бу одамнинг оддий ҳақиқатни англамаслигидан қойиди (А. Қахҳор). Раҳиманинг ўзбошимчалигидан (Умурзоқ аканинг) бунчалик қойиб гапириши Қудратни янада қушёр қилди. (Ҳ. Назир).

Куймок - жуда қайғурган ҳолатда бўлмок: Сизни деб шунча куяди, шунча куяди (А.Қахҳор). Йўлчи ўғлимнинг қони қутлуғ, уни юзга, кўзга суртиш керак, - чуқур хўрсиниб давом этди чол,-қуйма, кизим ... (Ойбек). Қизим, даданг, энанг хасратингда куйиб кетди. Бизни ўлдиришга қасд қилганмисан. Гапир (Ойбек). Куймок сўзида "қайғуриш" даражаси ортик. Қойимок ва куймок сўзлари билан шакл ва мазмун (маъно) умумийлигига эга бўлган бирликлар қойинмок ва куйинмок ўзлик нисбатида келишига кўра фарқланиб, гапда (нутқда) ҳам, гапдан ташқарида (тилда) ҳам мавжуд бўлади. Шундай шаклланишда хотирада сақланади. Шуниси муҳимки, бу сўзлар тилда ҳам, асосан, ҳолат феъли сифатида ҳолат маъносини ифодалайди. Улар инсон рухий ҳолатини билдиради¹. Бу сўзлардаги ҳолат маъносини улар алоҳида олинганда ҳам, нутқий куршовда ҳам кузатилади. Бу феъллар аниқ нисбатдаги шаклдан фарқли бўлади. Улар аниқ нисбатдаги шаклдан фарқли "ҳаракат" (жар а ё н) семасига эга эмаслиги (ёки бу белги йўқ даражадалиги) билан бошқалардан фарқланади. Қиёсланг: Қойинмок - уқинган, қайғурган ҳолатда бўлмок: Дилшод севинди, аммо Севарнинг сўзларини кўпроқ эшитишга мушток эди, тўймади, нега сўзини

¹ Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 1, 392-, 402-бет.

аяди, деб, койинди (У.Назаров). Эҳ, одамнинг гули курсин-да, элликбоши Ҳасан овчидан койинди (Ш. Тошматов).

Куйинмок - жуда ўкинган (ўксиган), қайғурган ҳолатда бўлмок: Ётоқнинг қоронғу бурчагидаги диванда утирган Анвар аммасига зарда қилиб, иргиб ўрнидан турди, товуш чиқармай куйиниб йиғлади-ю, оёқ учида залга отилди (А. Қаххор). Ғуломжон ялинувчи товуш билан бўғилиб, куйиниб гапирди (М. Исмоилий). Шундай қилдик, - деди Тула устидан бир челақ кайнок сув куйиб юборилган кишидай куйиниб (М.Исмоилий). Куймок, куйинмок сўзи таъсирчанлик даражаси кучли.¹

Ўксимок - ачинган, қайғурган ҳолатда бўлмок: На эътибор берди, на улар ҳолига ўксинди (О.Мухторов). -Ҳа, чўмилмайсанми, - сўради Қозимжон сал ўксиб (Ф.Мусажонов). Ойим раҳматли мени киз туққанларидан ўксинар эдилар (П.Қодиров).

Ўкинмок - афсусланган, (ачинган) ҳолатда бўлмок: Дарбадарликдан, ўзимнинг симобдай саёқлигимдан жуда ўкинар эдим (Ғ.Ғулом). Адолат фронтдан хат келганига хурсанд бўлди. Хурсанд бўлди-ю Нурматни, Олимжонни эслаб ўқинди (И.Раҳим). Титраб ва тўқинланиб айтилган бу сўзлар Отабекни ўқинтирди (А.Қодирий). Ўксимок сўзида "ачиниш" даражаси ўкинмок сўзига нисбатан бир оз ортик.

Қайғурмок - гам-алам чеккан, ниҳоятда куйинган ҳолатда бўлмок: Бу ахволга у ғоят қайғурди, дард уни ич-ичидан кемирди (Ойбек). Дехкон бу ахволни кўриб, жуда қайғурди (Калила ва Димна). Рустам Ботировнинг вафотидан унинг оиласи, ёри дўстларигина эмас, бутун юрт қайғурди (У. Назаров). ... У мени кутиб, мен учун қайғуриб, ҳатто хавфсираб турганини билдим-да ... {О. Ёқубов}. Қайғурмок сўзида белги даражаси ўксимок сўзига нисбатан ортик.

Ёнмок жараён (ҳаракат) ифодаловчи сўз нутқ бирлиги сифатида муайян нутқий ўринда тил бирликлари таъсирида кўчма маънода келиб, инсон ҳолатини билдиради: Ёнмок - 1. Куйинган, зорланган ҳолатда бўлмок: Вали ака Ғуломжоннинг ёниб куйлаганига, кўзларининг ғўзалар ичида нигорон бўлишига хайрон бўлди (М.Исмоилий). 2. Куйган, азобланган ҳолатда бўлмок: Қиз нима ўйлади, унинг қалби ҳам ишқ алангасида ёнадими, йўқми (Ойбек). Сендан яширадиган сирим йўқ ... Кўрмасам юрагим ёнади, кўзи кўзимга тушса, аъзойи баданимга қалтирок киради (Н. Сафаров).

Зорланмок - жуда куйинган, афсусланган ҳолатда бўлмок: Сиз неча пулга олдингиз. Бир юз йигирма сўмга ... хотин бошини чайқайди ва зорланиб деди: Ахир мен буни тўксон сўмга олманган эдим-ку (А.Қаххор). Ёнмок, зорланмок сўзларида таъсирчанлик

¹ Қаранг: А.Ҳожиев. Ўша луғат, 42-бет

даражаси жуда кучли.

Хафаланмоқ - ранжиган (кайфияти бузилган) ҳолатда бўлмоқ; Умри қаттиқ хафаланиб юрибди (Ҳ.Назир). У ишдан чарчаб, хафаланиб келди (Тошкент окшоми).

Афсусланмоқ - пушаймон қилган, (уқинган) ҳолатда бўлмоқ; Султонмурод келганига афсусланди (Ойбек). Ўқтам "палов бўлгани яхши эди" деганига афсусланди (Ҳ.Назир). Афанди камбағалиқдан афсусланиб, ҳар куни кечалари нола қилар эди (Латифалар).

ж) "нотинч": ҳаприқмоқ, ҳавотирланмоқ, безовталанмоқ, бетинчланмоқ, тинчсизланмоқ, бетоқатланмоқ, тоқатсизланмоқ. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон ҳолати билан боғланиб, ундаги салбий муносабатни, тинчи йўқолган, безовталанган, нотинчланган каби руҳий ҳолатларни билдиради. "Нотинч" маъноли ҳолат феъллари руҳий кечинмани, асосан, ясама феъл шаклида ифодалайди. Улар от -лан, сифат -лан каби тузилишга эга. Булар қуйидагилар: Ҳаприқмоқ - безовталанган ҳолатда бўлмоқ; Юраги хаяжондан ҳаприқади (Н.Норматов). Юраги ҳаприқиб ўрнидан туриб кетди (Ў.Умарбеков).

Ҳавотирланмоқ - ташвишланган ҳолатда бўлмоқ; Дадаси буни тўғри пайқаб, ўғлим ўз орзусидан кечиб юбордими деб ҳавотирланибди (Ҳ.Назир). Ўқтам дарё ўртасида бўлаётган бу хангомани хаяжонланиб кузатаркан, дам кулар, дам ҳавотирланарди (Ҳ.Назир). Шу орада отаси бир нарсадан ҳавотирланди. Ҳавотирланмоқ маъносидан нотинчлик даражаси ортиқ. Ҳаприқмоқ адабий тилга хос, китобий. Ҳавотирланмоқ, асосан, сўзлашув нутқида хос.

Безовталанмоқ - тинчини йўқотган, ҳавотирланган ҳолатда бўлмоқ; - Тинчликми, - безовталанди Маматмирза (Н.Норматов). У бир нимага ишора қиялптами деб безовталанди (Мирмуҳсин).

"Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да бетинч сўзи маъноси изоҳланади¹. Аммо шу сўз асосида ҳосил бўлган ясама бетинчланмоқ сўзи луғатда қайд этилмайди, изоҳланмайди. Қиёсанг: Бетинчланмоқ - безовта (нотинч) ҳолатда бўлмоқ; Нахотки улар шунчалик маккор, - деб кўнглидан ўтказди хотин ва ётоқ эшигидан қитирлаган овоз эшитиб, бетинчланди (Шухрат).

Тинчсизланмоқ - безовта (бетинч) ҳолатда бўлмоқ; Отабек тинчсизланди; - сабабини сўзланг (А.Қодирий). Унсин совуқдан тинчсизланди (Ойбек). Безовталанмоқ, бетинчланмоқ, тинчсизланмоқ сўзларида белги даражаси ортиқ. Безовталанмоқ сўзида эса айни даража бошқалардан ҳам ортиқ. Бу сўзлар, асосан адабий тилга хос

Бетоқатланмоқ - сабрсизланиш, тоқатсизланиш ҳолатида

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 1, 106-бет.

бўлмок: Жамолбой лабларини ялаб, бетоқатланиб гапирди: Дуруст, дўндиккина экан (Ойбек). Айта қол, ўзи нима гап, - бетоқатланди Ҳаловат (Н.Орифжонова). Тутуннинг хиди кашандаларни бетоқатлантларди (Ойбек).

Тоқатсизланмок - сабрсизланган, бетоқат ҳолатда бўлмок: Бек хужрасини ичидан беркитиб, пешингача тоқатсизланиб ётди (Ҳ.Фулом). Ҳамон эшиқдан тоқатсизланиб кутишаётган болалар буларни кўриб, чапак чалиб юборди (Ҳ.Назир). Бетоқатланмок, тоқатсизланмок синонимларида таъсирчанлик даражаси кучли. Ҳаприкмок, бетинчланмок, тинчсизланмок сўзлари нутқда кам қўлланади.

Ўзбек тили психик ҳолат феъллари нутқ фаолиятида яна қуйидаги мантикий ифодага ҳам эга бўлади: а) "ишонмаслик": шубҳаланмок, гумонланмок, гумонсирамок. "Ишонмаслик" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон рухий ҳолати, ақлий фаолияти билан боғлиқ жараён-ҳолатни ифода этади. Бу ҳолат феъллари инсонда предметларга нисбатан юз берган, ноаниқ мантикий ҳулосага эга бўлган ишонсизлик, шубҳаланиш, эҳтиёт ҳолатда бўлиш каби кечинмаларни билдиради. Бундай маъноли ҳолат феъллари ясама бўлиб, от -лан, -сира каби тузилишга эга. Улар қуйидагилар:

Шубҳаланмок - гумонсираган, иккиланган ҳолатда бўлмок: Йигит даҳлизда қолаётган оёқ изларига шубҳаланиб қараб, эшик ёнида туриб қолди (У.Назаров). Лекин овқатдан шубҳаланган Мирзо Улуғбек хануз туз тоғани йўқ (О.Ёқубов). Йигитлар ... уни шунчалик иззат қилишар эдики, Асрор ота бу жувоннинг оддий тракторчигина эканига шубҳаланиб қолди (А. Қаххор).

Гумонланмок - шубҳаланган (ишонмаган) ҳолатда бўлмок: - Нима деяпсиз, - гумонланиб сўради Йўлчи (Ойбек).

Гумонсирамок - бироз шубҳаланган (ишонмаган) ҳолатда бўлмок: Ўрнимга бошқасини топибдими, Зафар, - деди гумонсираб Турғун (Ҳ.Назир). Афанди халта ҳисобининг тўғрилигига гумонсиради (Латифалар). "Рухсат беришмабди, шекилли" - гумонсиради Ўқтам (Ҳ.Назир). Шубҳаланмок сўзида белги даражаси ортик. Шубҳаланмок, гумонсирамок сўзлари нисбатан кўп қўлланади.

б) "хайрон": ажабланмок, таажубланмок, хайратланмок. "Хайрон" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон ақлий фаолияти билан боғлиқ рухий ҳолатни ифодалайди. Бу феъллар маъносида инсон учун қутилмаган воқеа-ҳодисаларнинг содир бўлиши натижасида унда юз берган хайрон бўлиш, ажабланиш каби кечинмалар акс этади. Ушбу ҳолат феъллари ясама (сифат -лан, от -лан) бўлади. Улар қуйидагилар:

Ажабланмок - хайрон, таажубланган ҳолатда бўлмок: Профессор бир неча кундан сўнг бемор йигитни текширар экан, унинг тузалиш

жараёни чузилаётганидан ажабланди (Н.Норматов). Ҳамма ажабланиб устага қараб қолганди (Ҳ.Назир). - Қанақа сўз, -деди ҳамма қатори ажабланган, Ўқтам (Ҳ. Назир).

Таажубланмоқ - ажабланган, хайрон ҳолатда бўлмоқ: Отаси таажубланиб сўради (М.Исмоилий). Қодир таажубланди (А.Қаҳҳор). Нишон ака узқдан Арслонни жомакорида кўриб, таажубланди (Мирмуҳсин). Таажубланмоқ сўзида "хайронлик" даражаси ортиқроқ.

Хайратланмоқ - ортиқ даражада таажубланган (ажабланган) ҳолатда бўлмоқ: Ҳамма хайратланиб, жим бўлди (С. Юнусов). Одам изининг ҳатто қачон тушганигача билиб берганида эса хайратланди (Ҳ. Назир). Вой, нима қилди, Аббос Тўраевич, - секретар жувон хайратланиб сўради (Мирмуҳсин). Хайратланмоқ сўзида таъсирчанлик даражаси кучли. Ажабланмоқ сўзлашув нутқида хос, таажубланмоқ, хайратланмоқ китобий.

в) "ноқулай сезмоқ": уялмоқ, ийманмоқ, тортинмоқ, орланмоқ, унғайсизланмоқ, қизармоқ, кимтинмоқ. "Ноқулай сезмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон руҳий ҳолати, унинг маънавий хиссиётлари билан боғланади. Улар инсоннинг ўз ва ўзгалар хатти-ҳаракати, жамиятда ўзини тутиши, ақлий ва амалий фаолиятдан кишилар орасида (баъзан яққа ҳолда) унғайсизланиши, ноқулай сезиши, нимадандир тортиниши каби ҳолатларни билдиради. Қайд этилган ҳолат феъллари туб ва ясама феъл шаклида инсон руҳий ҳолатини ифодалайди. Ясама феъл от - лан, сифат лан тузилишига эга. Улар қуйидагилар: Уялмоқ - унғайсизланган, хиҷолат ҳолатида бўлмоқ: У ёлғиз қизини кўрганидан хурсанд бўлса ҳам, ўз аҳволдан, кўринишидан уяларди (Шухрат). Уялиб юрарди шўрлик қаҳрамон (А. Орипов). Ғулумжон узр сўрашга уялди (М. Исмоилий).

Ийманмоқ - бир оз уялган (тортинган) ҳолатда бўлмоқ: Унинг устидаги кийими ва савлатини кўриб, Саидий яқинига боришга ийманди (А. Қаҳҳор). Ўзининг ҳолатидан ўзи ийманиб, гуноҳ қилиб кўйган одамдек Анварга қаради (Ў. Ҳошимов). Қодирбоев ... Ҳошим акадан совлиқларни қочиришни сўраб олай деб оғиз жуфтлади-ю, кўйбоқар Зубайданинг ҳузуринида ийманди (Ш. Тошматов).

Тортинмоқ - ийманмоқ, ноқулай сезган ҳолатда бўлмоқ: Бирок домлага яна рўпара бўлгани тортиндим (А. Қаҳҳор). Икки кундан сўнг Мазлума холанинг маслаҳати билан Отамулла отасидан рози-ризолик тиламоқчи бўлди, тортинди (Мирмуҳсин). Гўё у автобусга чиққиси келмас, нимадандир тортинар эди (О. Ёқубов).

Орланмоқ - ор-номус қилган, тортинган ҳолатда бўлмоқ: Мен шу чокқача, - деди Хушрўй, - бандасига бош эгишни ва бандаси олдида тавба қилишни ор билдим ва шу орланиш орқасида ҳар кимнинг

устида юрдим (А. Қодирий). Билмагани сўраб ўрганган олим, орланиб сўрамаган ўзига золим (Мақол).

Ўнғайсизланмоқ - ноқулай (ҳижолатли) ҳолатда бўлмоқ: Мулла Абдурахмон бу учрашувдан нихоятда ўнғайсизланган (А.Қаҳҳор). Бобир улардан баъзиларининг кўзлари шуҳ чакнаганини пайкаб, ўнғайсизланарди (П.Қодиров). Қалаңдаров буни сезиб, бир қадар ўнғайсизланди, шекилли (А.Қаҳҳор).

Қизармоқ - уялган ҳолатда бўлмоқ: Наккошнинг олча тўнли шогирди донгдор шоир ҳам давлатнинг улуг одами қаршисида кизарди (Ойбек). Шунда бояги йигит бирдан кизариб, боши ерга тушиб кетди (М.Исмоилий). Қап-қатта одам ўқитувчининг олдида кизариб, изза бўлиб ўтириши жонимга тегди (Ф.Мусаёнов).

Қимтинмоқ - ўнғайсизланиш, ийманиш ҳолатида бўлмоқ: Ҳаёт ... қимтиниб, тортиниб онда-сонда бир кесим қовун оладида бир тишлаб яна қайтариб кўяди (М.Исмоилий), Уялмоқ, орланмоқ, кизармоқ сўзларида белги даражаси ийманмоқ, тортинмоқ, ўнғайсизланмоқ, қимтинмоқ сўзларига нисбатан ортик. Ўнғайсизланмоқ маъносидаги белги даражаси ийманмоқ, тортинмоқ, қимтинмоқ сўзларига нисбатан ортиқроқ. Бу семантик гуруҳда "ноқулай сезиш" даражасини ортик ва аниқ ифодалашига кўра уялмоқ сўзи етакчи саналади. Қизармоқ сўзининг ҳолат маъноси кўчма маъно сифатида изоҳланади. Уялмоқ, кизармоқ, тортинмоқ, асосан, сўзлашув нутқида хос, кўп қўлланади. Ийманмоқ, орланмоқ, ўнғайсизланмоқ, қимтинмоқ эса, асосан, бадий нутққа хос.

г) "ўзини йўқотмоқ": гангимоқ, ганграмоқ, эсанкирамоқ, обдирамоқ, довдирамоқ, каловламоқ, гарангламоқ, гарангси(-ра)моқ, талмовсирамоқ, менгровсирамоқ. "Ўзини йўқотмоқ" фарқловчи семали ҳолат феъллари шахс (баъзан унинг муайян аъзоси) рухий ҳолати билан боғланади. Улар инсоннинг ташки ходисалар ҳақида тўғри мушоҳада юритиб, аниқ фикр айтишни, мақсадга мувофиқ тўғри ҳаракат қилишни, "мўлжални" аниқ олишни - ақлий фаолиятни, мантикий меъёрни йўқотганини ифода этади. Ушбу феъллар гуруҳида ясама феъллар ҳам бўлиб, улар қуйидагича тузилишга эга: сифат -а, -ла, -си. Шуниси ўзига хоски, баъзи ясама феълларда -сира ясовчиси "тежалган" ҳолда, яъни қўшма аффикс сўз ясаш хусусиятини тўла сақлаган ҳолда таркибидаги охириги қўшимча қисқарган, тушиб қолган кўринишда намоён бўлади.

Бунда -си нутқий сўз ясовчи қўшимча -сирага нисбатан фонетик тур бўлиб келади. -сира ва -си қўшимчали сўзлар (гарангсирамоқ-гарангсимок)нинг шаклий фарқлилиги асосида маъно умумийлиги ётади. Бундай ҳолда гарангсирамоқ тил бирлигининг-морфем миқдорининг қисқариб, гарангсимок нутқ бирлиги

сифатида гапга "чиқиши", тил бирлиги сифатида маъносини тўла саклаб қолиши "семантик конденсациянинг"¹ бир курунишидир. "Ўзини йўқотмоқ" мантикий ифодаси гапда қуйидаги феълларда намоён бўлади: Гангимок - саросимага тушган ҳолатда бўлмоқ: Ёқубжон чинакам гангиди (А.Қаххор). Ўзбек, форс тилларидан иборат курама бир шовкин бошни гангитди (Ойбек). Ошни дамлади ошпаз, гангитан, ҳуши узидамас, сузди ҳам (Т. Тула).

Ганграмоқ - гангиш ҳолатида бўлмоқ: Бошим ганграб, кўзим тина бошлади (Ў.Ҳошимов). Товуш тузуми қисман фарқли гангимок, ганграмоқ феъллари маъно изохи жиҳатидан деярли бир хилликка, умумийликка эга. Айни вақтда ганграмоқ маъносида белги даражаси ортиқроқ. Гангимок, асосан, сўзлашув нутқиға хос бўлиб, кўп қўлланади.

Эсанкирамоқ - саросимага тушган (довдираган) ҳолатда бўлмоқ: Юк ташиган араваларнинг гумбурлаши, туяларнинг алақандай қайсарлик ва зарда билан бақириси ... Арслонкулни анча эсанкиратди (Ойбек). Сиз ҳам юринг, -мен, эсанкиради киши (У.Назаров). Кампир эсанкиради (А.Мухто р).

Обдирамоқ - ўзини йўқотган (довдираган) ҳолатда бўлмоқ: Шунинг учун қутилмаган ҳол қаршисида бир оз обдираб қолди (Ойбек). Нега обдираб қолдиларинг, отинглар, босинглар бу уйинг курғурни деб бақирди (С. Айний).

Довдирамоқ - анча ўзини йўқотган (саросимага тушган) ҳолатда бўлмоқ: Соли бўлса эси чиқиб довдиради (С. Юнусов). Ногаҳон келган бу фикр уни бир оз довдиратди О. Мухторов). Муаллимнинг тўсагдан берган саволи қаршисида довдираган бола каби тараддуланиб, жавоб беришга уриңди Абдишукур (Ойбек).

Каловламоқ - эсанкираган ҳолатда бўлмоқ: Наимий бу гурунғдан ўтиб кетмоқчи эди, кейинги гапни эшитиб, бошиға биров гувала билан ургандай каловланиб қолди (О. Мухторов). Қор ва кум бурони кўз очтирмас, кишини каловлантирар эди (Ойбек).

Гарангламоқ - анча довдираган, ўзини йўқотган ҳолатда бўлмоқ: Йўлчи серсоқол дов аскар билан олишиб, икки мушт билан уни гаранглатди-да, чапдастлик билан қиличини суғуриб олди (Ойбек).

Гарангси(-ра)моқ - эсанкираган (довдираган) ҳолатда бўлмоқ: Қуролсизлангирилган ясовулар гурр этиб, турли томонға сочилган халқ ичидан дўст-душманни ажратолмай гарангсидилар (А.Қодирий). Мен гарангсиб у ёқдан - бу ёққа юрдим (А.Мухтор). Тўраҳон гарангсираб қаради (М.Исмоилий).

Талмовсирамоқ - анча эсанкираган, ўзини йўқотган, гангитан

¹ Қаранг: О. С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов, М. 1966, 202-бет

ҳолатда бўлмоқ: Менинг энтак-тентак сўзларимдан бой талмовсираб қолди, - деди шум бола (Ғ.Ғулом). Кампир уйғониб, талмовсираб, пойма-пой саволлар берди (Ойбек). Ҳақимжон талмовсиради (А.Қаҳҳор).

Менгровсимоқ - хушёрликни йўқотган, анқовроқ ҳолатда бўлмоқ: Аввал кўз олдим сал қоронғилашиб, бошим ширингина айланиб кетди, менгровсиб қолдим (А.Мухтор). Ганграмоқ, эсанкирамоқ, довдирамоқ, гарангламоқ, талмовсирамоқ сўзларида белги даражаси ортик. Айниқса, эсанкирамоқ, довдирамоқ сўзларида эса белги даражаси ундан ҳам ортик. Қаловламоқ, гарангсимоқ, ганграмоқ, талмовсирамоқ, менгровсирамоқ кам қўлланади. Обдирамоқ шевага хос¹.

д) "қатъиятсизлик": тараддуланмоқ, иккиланмоқ. Ушбу маъноли ҳолат феъллари, асосан, шахс (баъзан ҳайвон) хиссий-рухий ҳолати билан боғланади. Бу феъллар инсоннинг маълум мақсадни амалга оширишда, ютуқ-натижаларни қўлга киритишда, қатъий ҳаракат қилиш, фаолият кўрсатиш ўрнига, аксинча қатъиятсизлиги, қийинчиликлардан, тўсиқлардан чўчиши, улар олдида иккиланиши каби иродавий жараён-ҳолатларни ифодалайди. Ушбу ҳолат феъллари ясамалиги билан ажралиб туради. Улар от -лан, сон -лан тузилишига эга. Тараддуланмоқ - иккиланган ҳолатда бўлмоқ: Шу вақт кўприк ёнига келиб тўхтаган Анвар қаёққа бориб ётсам деб тараддуланди (А.Қодирий). Ҳақимбойвачча бу масалада ўзининг узок вақт тараддуланганига, ниҳоят фурсатни кочирганига афсусланди (Ойбек). ... раис бўлиб олгандан кейин мени яна ишлатса керак, деб тараддуланиб қолдим (Ғ.Ғулом).

Иккиланмоқ - тараддулланиш ҳолатида бўлмоқ: У бир дақиқагина иккиланди, кўнглидаги ғалаён билан бир сониягина олишди (О.Ёқубов). Самад бир пас иккиланиб турди-да, аста чиқди (С.Юнусов). Мен отни қичайман, от иккиланади, бўрининг хидини билиб турибди, жонивор (Ҳ.Жаҳонгиров). Иккиланмоқ сўзида белги даражаси нисбатан ортик бўлиб, у нутқда кенг қўлланади. Тараддуланмоқ китобий.

е) «хушёрлиги ортмоқ»: сергақланмоқ, жиддийлашмоқ. "Хушёрлиги ортмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон рухий ҳолатини ифодалайди. Бундай феълларда инсоннинг таъсир предметига бўлган муносабатининг ўзгариши, кучайиши, диққат - эътиборини тўплаб, предметга қаратиши, қизиқишининг ортиши, у ҳақда аниқ маълумот олишга интилиши, хушёрлигининг ортиши каби ҳолатлар акс этади. Ушбу ҳолат феъллари ясама бўлиб, сифат -лан (-

¹ Қаранг: А.Ҳожиев. Ўша лугат, 79-бет

лаш) тузилишига эга:

Сергакланмоқ - хушёр тортган ҳолатда бўлмоқ: Салоҳиддин заргар сергакланди (О. Ёқубов). Арслонкул сергакланиб, кузларини Олимга тикди (Ойбек). Йигит қора кушларни кўрди-ю, бирдан сергакланди (П. Қодиров).

Жиддийлашмоқ - жиддий, сергак ҳолатда бўлмоқ: Аввал кикирлаб кулган Арслон бирдан жиддийлашган (Мирмуҳсин). Фазлиддин йирик тишларини кўрсатиб, хаҳолади. Кейин жиддийлашди (Ойбек). Султонали жиддийлашган эди (А. Қодирий). Жиддийлашмоқ маъносида белги даражаси — "хушёрлик" ортик. Сергакланмоқ, жиддийлашмоқ сўзлари, асосан, адабий тилга хос, ёзма нутққа оид.

Хуллас, психик ҳолат феъллари инсон ва ҳайвон ҳолатини ифодалаш билан, маъно имкониятининг бойлиги билан ўзига хосдир.

ХУЛОСА

Тил ва нутқнинг диалектик муносабати тил бирлигида -сўзда кўринади. Сўз маъносига-маъно тузилишига кўра тавсифланади. Сўзнинг маъно тузилиши, маъно таркиби ниҳоятда мураккаб бўлиб, бу ўзбек тилшунослигида (туркий тилшунослиқда ҳам) нисбатан кам эътибор берилган ва етарли даражада ўрганилмаган масаладир. Бинобарин, сўзнинг, жумладан ҳолат феълларининг маъно тузилишини ўрганиш катта илмий-назарий ва амалий аҳамиятга эгадир.

Ўзбек тили ҳолат феълларининг маъно тузилишини ўрганиш кўйидаги натижаларга олиб келди:

1. "Ҳолат" семаси - таркибий қисми (манткикий бўлаги) асосида ажратилган ҳолат феъллари ўзбек тили феъл туркумининг асосий, энг йирик семантик майдонларидан бирини ташкил қилади.

2. Ўзбек тили ҳолат феъллари семантик майдони кўйидаги тўққизта АСГлардан ташкил топади: 1. Давомли ҳолат феъллари. Булар: "жойлашмоқ", "жараён" ва "миқдорий" ифодаларига эга. 2. Ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феъллари. Бу ҳолат феъллари ҳаракат ва ҳолат орасидаги диалектик муносабатга кўра ўз ичида ҳаракатдан бир тўла ҳолатга ўтишни ва ҳаракат натижасида бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ўтишни ифодаловчи ҳолат феълларига ажралади: а) "ҳаракатдан бира тўла ҳолатга ўтиш"ни ифодаловчи ҳолат феъллари: "эшитилиш" ва "бирикиш" манткикий ифодасига эга; б) "ҳаракат натижасида бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ўтиш"ни ифодаловчи ҳолат феъллари: "шаклий", "зичлик", "тус", "миқдор", "сифат", "ёруғ", "йўқолмоқ", "харорат", "хид" ва "вақт" каби манткикий ифодаларга эга. 3. Ижро ҳолати феъллари. Булар: "эҳтиётламоқ" ва "кузатмоқ" манткикий ифодасига эга. 4. Ҳаракатнинг ҳолати феъллари. Булар: "кулай" ва "миқдорий" (миқдорий ортмоқ ва миқдорий камаймоқ) манткикий ифодасига эга. 5. Малака ҳолати феъллари. Булар: "кўникиш", "ўрганиш" манткикий ифодасига эга. 6. Образли ҳолат феъллари. Булар: "тасаввур", "нур таратмоқ", "шаклий", "кўриниш", "жисмоний", "турғун", "тус", "бирикиш", "йўқ бўлмоқ", "кучи қирқилмоқ", "бўшашмоқ", "ёруғ", "паришон", "йўқолмоқ" ва "тарқалмоқ" манткикий ифодаларига эга. 7. Биологик ҳолат феъллари. Булар: "истеъмол даражасига етмоқ", "шаклий", "ёши ортмоқ", "туз ва сувга эҳтиёж" каби манткикий ифодаларга эга. 8. Физиологик ҳолат феъллари. Бу феъллар физиологик ҳолатнинг табиатига кўра ўз ичида: жисмоний ўзгариш натижасида юзага келган ҳолатни ва жисмоний жараён ҳолатни ифодаловчи гуруҳларга ажралади: а) "жисмоний ўзгариш натижаси бўлган физиологик ҳолат" феъллари: "тус", "шаклий", "ҳолдан тоймоқ", "хира тортмоқ", "бетартиб", "тик", "ёнга тортилмақ", "ҳажми

ортмоқ", "эгилмақ", "тиришмоқ", "кўтарилиб чикмоқ", "ботмоқ", "ҳаракати сушт", "қуйи солинмоқ", "эти ортмоқ", "оғрик турмоқ", "соғ бўлмақ", "бужмаймоқ", "таранглигини йўқотмоқ", "эти камаймоқ", "миқдори ортмоқ", "қисқармоқ", "терга ботмоқ", "бирикмоқ", "жисмоний кучаймоқ", "ярим уйку", "ухламоқ", "гўймоқ", "ёш келмоқ", "хайрон бўлмақ", "иссиғини йўқотмоқ", "оғирлиги ортмоқ", "саломатлиги йўқолмоқ", "нами йўқолмоқ" ва "ташна бўлмақ" мантикий ифодаларга эга; б) "жисмоний жараён ҳолатни ифодаловчи ҳолат феъллари": "кулмоқ", "жунжимоқ", "хира тортмоқ", "шовкин турмоқ", "тортишмоқ," ва "бесаранжом" каби мантикий ифодаларга эга.

9. Психик ҳолат феъллари. Бундай ҳолат феъллари қандай муносабат ифодалашига кўра, асосан, ижобий муносабат ва салбий муносабат ифодаловчи ҳолат феълларига ажралади: а) "ижобий муносабат ифодаловчи ҳолат феъллари": "хурсандлик", "қоникмоқ", "завқ-шавқ", "кўтаринкилик", "ҳис-ҳаяжон", "кибр-ҳаво", "диққат-этибор қилмоқ", "рози бўлмақ", "интилмақ", "ховуридан тушмоқ" ва "тинчланмоқ" каби мантикий ифодаларга эга; б) "салбий муносабат ифодаловчи ҳолат феъллари": "жаҳли чикмоқ", "ҳазар қилмоқ", "қўрқув", "қийналмоқ", "хафа бўлмақ", "кўнгли қолмоқ", "қайғурмоқ" ва "нотинч" каби мантикий ифодаларга эга. Шунингдек, ўзбек тили психик ҳолат феъллари: "ишонмаслик", "хайрон", "ноқулай сезмоқ", "ўзини йўқотмоқ", "қатъиятсизлик" ва "хушёрлиги ортмоқ" каби маъноларга ҳам эга.

3. Ўзбек тили ҳолат феъллари, асосан, ўтимсиз баъзан ўтимли бўлади.

4. Ҳолат феъллари маъноларини аниқлаш ва изохлаш учун уларнинг маъно таркибидаги мантикий булақларни (семаларни) моҳиятига кўра: муштарак сема (архисема), бирлаштирувчи сема (интеграл сема) ва фарқловчи сема (дифференциал сема)ларга ажратдик. Муштарак сема асосида ҳолат феълларининг семантик майдони ҳосил қилинди. Бирлаштирувчи сема асосида ҳолат феълларининг лексик-семантик гуруҳлари (ЛСГ) юзага келади. Ҳолат феъли маъносининг фарқловчи семаси ҳар бир ЛСГ га қирувчи парадигматик муносабатдаги сўзларнинг маъносини муайян нутқий шароитда бошқа сўз маъноларидан ажратиб турувчи, унинг нисбий мустақиллигини кўрсатувчи, мантикий булак бўлиб, унда ҳар бир феъл маъносининг ўзига хос хусусияти, ҳиссий гаъсирчан бўёғи, белги даражаси қабилар акс этади.

5. Муштарак, бирлаштирувчи ва фарқловчи семалар ифода бирликлари асосида тузилган нутқ бирликлари (синтактик конструкциялар) ҳолат феъли маъносининг изохи бўлиб келади.

6. Феълдан англашилган ҳолатни ўзида ташувчи, муайян ҳолатга эга предмет сифатида инсон, ҳайвон, нарса ва воқеа- ҳодисалар

кузатилади.

7. Ҳолат феъллари семантик майдони туб ва ясама феъллардан ташкил топади.

8. Ҳолат феъллари ЛСГларининг ички семантик гуруҳларини ташкил қилувчи феъл сўзлар - тил бирликлари синонимик каторни ҳосил қилиб, улар ўзаро қўлланиши, белги даражаси, ҳиссий гаъсирчан бўёғига кўра фарқланади.

АДАБИЁТЛАР

- Авилова Н. С. Вид глагола и семантика глагольного слова. М. 1976.
- Апресян Ю. Д. Лексическая семантика (Синонимические средства язка). М. 1974.
- Апресян Ю. Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола. М. 1967.
- Апресян Ю. Д. Семантическая структура слова в современном английском языке. Л. 1966.
- Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. М. 1976.
- Ахманова О. С. Основы компонентного анализа. М. 1966.
- Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966
- Балли Ш. Французская стилистика. М. 1961.
- Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик катламлари. Тошкент. 1985.
- Березин Ф. М., Головин В. Н. Общее языкознание. М. 1979.
- Бондарко А. В. Вид и время русского глагола. М. 1971.
- Бондарко А. В., Буланин Л. Л. Русский глагол. Л. 1967.
- Будагов Р. А. Сравнительно-семиологическое исследование М. 1963.
- Васильев Л. М. Семантика русского глагола. М. 1981.
- Васильев Л. М. Семантические классы глаголов чувств. Очерки по семантике русского глагола. Уфа. 1971.
- Васильев Л. М. Исследование по семантике. Уфа. 1985. Волков А. П. Язык как система знаков. М. 1966
- Гак В. Г. Семантическая структура слова как компонент семантический структурным высказывания. Сб: Семантическая структура слова. М. 1974.
- Диалектика и логика. Законы мышления. М. 1962.
- Диалектика и логика. Формы мышления. М. 1962.
- Звегинцев В. А. Семасиология. М. 1957.
- Иванов С. Н. "Родословное древо тюрк" Абу-л-Газихана. Ташкент. 1969.
- Касевич Б. В. Семантика. Синтаксис. Морфология. М. 1988.
- Категории глагола и структура предложения. Л. 1983.
- Кацнельсон С. Д. Содержание слова, значения и обозначение. М-Л. 1965.
- Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. Л. 1972.
- Киселева Л. А. Коммуникативные языковые функции и семантическое строение словесного значения. Проблемы семантики, М. 1974.
- Ковтун А. С. О значении слов. В.Я. 1955. №5.
- Колшанский Г. В. Контекстная семантика. М. 1980.
- Колшанский Г. В. Логика и структура языка. М. 1965.
- Колшанский Г. В. Семантика слова в логическом аспекте. Язык и мышление. М. 1967.
- Комлев Н. Г. Семантическая аспектация языка. Язык и мышление.

М. 1967.

Комлев Н. Р. Компоненты содержательной структуры слова. М. 1969.

Копнин П. В. Диалектика, логика, наука. М. 1973.

Котелова Н. З. Значение слова и его сочетаемость. М. 1975.

Кузнецов А. М. О применении метода компонентного анализа в лексике. В сб. синхронно-сопоставительный анализ языков разных систем. М. 1971.

Кучкартаев И. К. Семантическая классификация глаголов в узбекском языке. Актуальные вопросы русской и узбекской семасиологии. Ташкент. 1981.

Кучкартаев И. К. Структура семемы и системность лексики. Актуальные вопросы русской и узбекской семасиологии. Ташкент. 1981.

Лексико-грамматические проблемы русского глагола. Новосибирск. 1969. Лексическая синонимия. М. 1967.

Лексико-грамматические исследования. Новосибирск. 1981.

Леонтьев А. А. Психолингвистика, М. 1967.

Леонтьев А. А. Слово в речевой деятельности. М. 1965.

Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность. М. 1969.

Логико-грамматические очерки. М. 1961.

Ломтев Т. П. Язык и речь. Вестник МГУ. 1964. №4

Мешанинов И. И. Глагол. М. 1982.

Мирдаполиев М. Ўзбек тилида полисемия. Тошкент. 1975.

Мурыгина Э. М. Семантическая структура спрягаемых форм русского глагола. М. 1970.

Мухамедова С. Ўзбек тилида ҳаракат феълларининг семантикаси ва валентлиги. Тошкент 2005.

Мышление и язык. М. 1957.

Неъматов Ҳ, Бегматов Э, Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси. Ўзбек тили ва адабиёти. 1989. № 6

Неъматов Ҳ, Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. Тошкент. 1995.

Проблемы семантики. М. 1974

Проблемы знака и значения. М. 1969.

Прокопович Е. Н. Глагол в предложении. Семантика и стилистика видо-временных форм. М. 1982.

Расулов Р. Давомли ҳолат феълларининг семантик структураси. Ўзбек адабий тили тараққиёти масалалари. ТДПИ илмий асарлари. Тошкент. 1982.

Расулов Р. ҳолатларнинг образли ифодаланиши. Тошкент. 1982.

Расулов Р. Малака ҳолати феълларининг семантик структураси. Ҳозирги Ўзбек адабий тили нормаларининг такомил масалалари. ТДПИ илмий асарлари. Тошкент. 1987.

Расулов Р. Ҳаракат натижаси ҳолат феълларининг семантик структураси. Ўзбек тили Хоразм ўғуз шеваларини ареал ўрганиш

- тажрибасидан. ТДПИ илмий асарлари. Тошкент. 1988.
- Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. Тошкент. 1989.
- Расулов Р. Нарзиева М. Лексикологияни ўрганиш. Тошкент. 1992.
- Раҳматуллаев Ш. Маматов Н. Шукуров Ш. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати. Тошкент. 1980.
- Раҳматуллаев Ш. Юнусов Т. Семемаларнинг семалар состави ва семантик боғланиш. Ўзбек тили ва адабиёти. 1974.
- Раҳматуллаев Ш. Семема-мустақил тил бирлиги. Ўзбек тили ва адабиёти. 1984. № 5.
- Селиверстова О. Н. Обзор семантических работ по компонентному анализу. Филологические науки. 1967. № 5.
- Селиверстова О. Н. Компонентный анализ многозначных слов. М: 1975.
- Семантическая структура слова. Психолингвистические исследования. М. 1971.
- Соссюр Ф де. Курс общей лингвистики. Соссюр Ф де. Труды по языкознанию. М. 1977.
- Степанова М. Д. Методы синхронного анализа лексики. М. 1978.
- Тенишев. Э. Р. Глаголы движения в тюркских языках. Историческое развитие лексики тюркских языков. М. 1961.
- Усмонов С. Умумий тилшунослик. Тошкент. 1972.
- Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы (на материале английского языка). М. 1962.
- Уфимцева А. А. Слово в лексико-семантической системе языка. М. 1968.
- Уфимцева А. А. Семантика слова. Аспекты семантических исследований. М. 1980.
- Цалкаламанидзе А. А. Семантико-синтаксические группы глаголов в узбекском языке. Тбилиси. 1987.
- Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. М. 1973.
- Щерба Л. В. Язковая система и речевая деятельность. Л. 1974.
- Ўзбек тили лексикологияси. Тошкент. 1981.
- Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I том. М. 1981.
- Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II том. М. 1981.
- Қўчқортоев И. Суз маъноси ва унинг валентлиги. Тошкент. 1977.
- Ғудомов А. Ғ. Феъл. Тошкент. 1954.
- Ҳожиёв А. Феъл. Тошкент. 1973.
- Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. Тошкент. 1974.

МУНДАРИЖА

Кириш.	4
Давомли ҳолат феълларининг маъно тузилиши	8
Ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларининг маъно тузилиши.	12
Ижро ҳолати феълларининг маъно тузилиши.	29
Ҳаракатнинг ҳолати феълларининг маъно тузилиши.	31
Малака ҳолати феълларининг маъно тузилиши.	35
Образли ҳолат феълларининг маъно тузилиши.	37
Биологик ҳолат феълларининг маъно тузилиши.	52
Физиологик ҳолат феълларининг маъно тузилиши	58
Психик ҳолат феълларининг маъно тузилиши.	102
Хулоса.	137
Адабиётлар.	140

Р.РАСУЛОВ, С.АТИЯЗОВ

**ЎЗБЕК ТИЛИ ФЕЪЛЛАРИНИНГ
МАЪНО ТУЗИЛИШИ**

**Босишга рухсат этилди 29.09.2005 йил. Бичими 60x84 ¹/₁₆.
«Times Uz» гарнитураси. Офсет усулида босилди.
Тиражи 100. Буюртма № 122.**

**«Fan va texnologiyalar Markazining bosmaxonasi» да чоп этилди.
100066, Тошкент шаҳри, Олмазор кўчаси, 171-уй.**

